

એક નિહિલિસ્ટની આત્મકથા

(પ્રથમ ભાગ)

મનસુખ પ્રકાશન મંદિર
સુરત

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૧૪૮૮ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ૨૩ ગિરિ (૧૨-૨૦૧૧) ૨૧૮૫૩૫

વિષય ૬-૩

એક નિહિલિસ્ટની આત્મકથા

(પ્રથમ ભાગ)

પ્રયાગક

પ્રાગજી ખંડુભાઈ દસાઈ

નવયુગ પ્રકાશન મંદિર

સુરત.

કિંમત ૦-૧૨-૦

मुद्रकः—

प्रभुभाध विठ्ठलभाध

‘ नवयुग ’ मुद्रणालय,

मुश्त.

संवत् १९८०

आवृत्ति १ वी

सने १९२४

प्रत २०००

નિવેદન

“કુરબાનીની કથા” ના વિભાગમાં ‘એક નિહિલિસ્ટની આત્મકથા’ ના મથાળા હેઠળ ‘નવયુગ’ માં રહેતે રહેતે પ્રગટ થયેલી વાર્તાને અહીં પુસ્તકનાં ૩૫માં રજૂ કરવામાં આવી છે. આ પુસ્તકમાં રશિયાની ઝારશાહી સામે પ્રજાનો પ્રમંડ વિપ્લવ જણાઇ આવશે. એ હ્રિય બળવો રશિયામાં ફાટી નીકળ્યો જ હતો એ વિષે જરા પણ શંકા નથી; પરંતુ, આ વાર્તામાં આવતાં પાત્રો તે ભીષણ સંઘ્રામમાં ખેડ્યાં હતાં કે કેમ તેનો પૂરતો પૂરાવો નથી. અને, પાત્રો નથી, તેથી એમ સાબીત કરી શકાય નહિ કે એ પાત્રોનાં જેવાં કૃત્ત્વો ખીલ્યાંય નથી કર્યાં. રશિયામાં, આ ચોપડી બતાવે છે તેવું બયાનક વાતાવરણ પથરાયું હતું, પ્રજાએ જીવંતી સત્તાની સામે માથું ઢંચું કર્યું હતું. હિંસાને માર્ગે પડેલી પ્રજા કેવાં ભયંકર પાપો કરે છે તે આ ચોપડી બતાવી આપશે; અને પોતાની ગુલામી દફનાવી દેવા માટે કૃતનિશ્ચય થયેલી પ્રજાને હિંસાને માર્ગે પડતાં ચેતવશે ને રોકશે.

આ પુસ્તકનો ખીલે વિભાગ દુક મુદતમાં જ બહાર પડશે.

તા. ૧૨-૭-૧૯૨૪

વ્યવસ્થાપક

નવયુગ પ્રકાશન મંદિર

મુરત.

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ પહેલું	
પ્રકરણ બીજું	૧
પ્રકરણ ત્રીજું	૨૮
પ્રકરણ ચોથું	૫૦
પ્રકરણ પાંચમું	૮૨
પ્રકરણ છઠ્ઠું	૧૦૭
પ્રકરણ સાતમું	૧૨૬
	૧૩૪

એક નિહિલિસ્ટની આત્મકથા

પ્રકરણ પહેલું

પૂર્વકથા

મેં કદી સ્વપ્નામાંએ નહોતું ધાયું કે મારે કોઇક દિવસ નિહિલિસ્ટ થવું પડશે. મને કદી કલ્પના પણ નહોતી થઇ કે રશિયાના ઝાર એલેક્ઝાંડર ત્રીજા અને તેના પુત્ર સમ્રાટ નિકોલસના રાજ્યતંત્ર સામે મારે બહારવટું લેવું પડશે, એટલુંજ નહિ પણ તેમનાં ખૂન કરવાના કાવત્રામાં પણ મારે સામેલ થવું પડશે. જેની કલ્પના સરખી જે ન કરી હોય એવા વિકટ પ્રસંગો કોઇક વખત મનુષ્યના જીવનમાં પ્રત્યક્ષ ખડા થાય છે. મારા જીવનની આત્મકથા ઉપરથી આ વાતનું જરાબર પ્રતિપાદન થાય છે.

વાયકોએ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરનું છે કે હું જાતિયે ચાહુદી છું અને રશિયાની અંદર ચાહુદી જાતિની દશા અત્યંત કષ્ટા-જનક છે. રશિયન ઝારના જાતિયધુઓના અત્યાચારો વર્તમાનપત્રના વાંચનારાઓને અજાણ્યા નથી. રશિયામાં રહેતા ચાહુદી લોકોનું જીવન

કુતરાના જીવનથી ચે અધમ છે, નીચ છે, એટલું જ નહિ પરંતુ એક નાનામાં નાની કીડીના જીવન કરતાં પણ વધુ ક્ષણજંતુર છે. એ દેશમાં ચાહુદી શ્રીમંતોના ધનમાલ સંરક્ષિત નથી. ચાહુદી સતીઓનાં સતીત્વ લૂંટી જારની પાપી રાજ્યપદ્ધતિ પોતાની શૈતાનિચતનો જમતને પરિચય કરાવે છે. કાયદાનું રક્ષણ ચાહુદીઓ માટે નથી. તેમને માટે તો જેટલા સખ્ત કાયદા કાનુનો ધડી શકાય તેટલા સખ્ત બનાવ્યાજ હોય છે.

આવી ચગદાયલી ચાહુદી જાતિમાં જન્મ ધારણ કરી જે જે આપત્તિઓ અને વિટંબણાઓ મારે વેઠવી પડી છે તેની કથા તો નવલકથા તરીકે જ શોભે. મારી આ ગુપ્ત આત્મકથા વાંચીને વાચકોને તરત ખબર પડશે કે આવા પ્રચંડ જારને નિહિલિસ્ટ સંપ્રદાય કેવી રીતે ચાંકાવેલા રાખતો અને નિહિલિસ્ટો પોતાના ઉદ્દેશની સિદ્ધિ અર્થે પોતાનાં જીવનના મોહ કેટલી ઝડપથી છોડી દેતાં. અંતીમ દોષને પ્રાપ્ત કરવા પોતાના પ્રાણ તુચ્છ સમજે તેજ નિહિલિસ્ટ પંથમાં જન્મી શકે. આદર્શની સિદ્ધિને અર્થે નિહિલિસ્ટોને દરેક ક્ષણે પોતાના જનની કુરખાની આપવા તૈયાર રહેવું પડે છે. જારની નિરંકુશ અને સ્વચ્છંદી રાજ્યસત્તાને અંકુશમાં રાખવા માટે દરરોજ એકેડો નિહિલિસ્ટોને પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપવી પડે છે; તે છતાં નિહિલિસ્ટ સંપ્રદાયમાં દિનપ્રતિદિન વધારો જ થતો જાય છે. 'એનું' શું કારણ ? જાણી જોઇને લોકો અનેક ભયંકર વિપત્તિઓને કેમ નહોતરતા, સાધનિરિયાની અંદર કાળાપાણીની સગ્ન ભોખવતા ભોગવતા ત્યાંની અસહ્ય કકડતી ઠંડીમાં પોતાનું લોહી થીજીવી દઇ, પ્રાણ વિસર્જન શા માટે કરતા હશે એના રહસ્યનું આશ્વેદન મિત્ર મારી

આત્મકથા વાંચનારની આંખ આગળ ખડું થયા વિના નજ રહે-
જીવંત શાસકના પંજમાંથી મુક્તિ મેળવવા માટે પ્રથમ
મનુષ્યે પિતાનું જ બલિદાન આપવું પડે છે.

અમારી જાતિ માટે રશિયાના કાયદા સખ્ત છે. રશિયાના
હલકામાં હલકી શ્રેણીના લોકો અમારા કરતાં વધારે સુખી છે, બાંધ-
શાળી છે. મારા બાળપણની નિરર્થક વાતો કરી પાઠકોનું ધૈર્ય
કસવાની મને ઇચ્છા નથી, તો પણ હું નિહિલિસ્ટ કેમ થયો
એ પ્રશ્નની સાથે મારા જીવનની પૂર્વકથાનો સંબંધ હોવાથી તે
કહેવાની આવશ્યકતા છે એટલે હું એ વાતો ઉપરજ આપું છે.

મારા પિતાનું નામ આઈઝેક પ્રેઝેનવ. રશિયાની રાજધાની
સેટિપિટસબર્ગના તેઓ એક અમના શહેરી. ઈસાકી ઝૈઝાક મલો-
લામાં અમારું મકાન હતું. અનેક માનનીય અને અગ્રગણ્ય પુરો-
હિતો અમારા મકાનમાં આવના મેં જોયા છે. પ્રભુકૃપાથી સમાજમાં અમારું
સ્થાન ઘણું ઉચ્ચ હતું. આર્થિક સ્થિતિ પણ બહુ સારી કહેવાય.
મારા બાલ્યજીવનના નિર્દોષ આનંદો! એ સ્મરણો હું મારા જીવનમાં
કેમ ભૂલી શકું !

મારી એક બહેન હતી. તેનું નામ માસા હતું. તે મારાથી
ત્રણ વર્ષે નાની હતી. માતૃપિતાની શીતળ ગાદમાં, સ્નેહ
અને લાડમાં, અમે બન્ને બાઈબહેનો મોટાં થયાં.
અમે બાઈબહેનો કોઈપણ જાતનું કષ્ટ જાણ્યું નથી, કે તકલીફ વેડી
નથી. અમારા પડતા શબ્દો ઝીલવા માટે કેટલાયે દાસદાસી સદા
ખડે પગેજ રહેતા. અમારા દિવસો અત્યંત સુખ અને શાંતિમાં
પસાર થતા હતા.

દિવસો વીત્યા, મહીનાઓ વીત્યા, વર્ષો વીત્યાં, અને હું એક દિવસ એ ઉમરે પહોંચ્યો. જ્યારે મારે રશિયાના ઝારના ફરજિયાત લશ્કરી કાયદાને વશ થવાનું હતું. માતા પિતાનો સ્નેહ છોડ્યો. ભગિનીના દૈવી પ્રેમનો ત્યાગ કરવો પડ્યો, ધરના એશઆરામ વીસરવા પડ્યા. મારે સ્વજનવિહાણા ચર્ધલશ્કરમાં ભરતી થવું પડ્યું અને ક્વીનસ્કુઈનામના પ્રાંતમાં કઠણ જીવન ગાળવા જવું પડ્યું. અહીં પણ કમનશીય ચાહુદીઓ માટે ઉત્તમ સ્થાને પહોચવાની આશા નહોતી. જાતિભેદને લઈને લશ્કરમાં અમારે માટે મોટા હોદ્દાઓ નહોતા. અમારે માટે તો હમેશાં પેદળ પત્રટણુમા પડી રહેવાનું, અને યુદ્ધના સમયે શત્રુઓની ગોળી ખાવા માટે માખરે ઉભા રહેવાનું ! ચાહુદી જાતિ માટે અજીર્ણ નિર્માયકુ !

મારા પિતાશ્રી આઘાઝેક પ્રિએતવ એક મોટા વેપારી હતા. સેટ-પિટર્સબર્ગમાંજ તેમનો વેપાર ધમધોઝાર ચાલતો હતો. હું અગત્ય દર્શાવી ગયો છું કે અમારી સામાજિક અચિન્ટ્યિતિ મારી હોવાથી મોટા પદવીધરો અને અમલદારો અમારે ત્યાં અવગણ કરતા. મામા અને હું તો તે સુખના દિવસો વખત જાહુ નાની ઉમરનાં હતાં, છતાં એ આનંદના દિવસો મારી દૃષ્ટિ સન્મુખ આજે પણ તરી રહ્યા છે. હાહા ! કેટલાં વર્ષો પહેલાંની એ વાત ! કેટલાં વર્ષો વીત્યાં તો પણ એમજ લાગ્યા કરે છે કે એ સુખ ગયા કાલનીજ વાત ન હોય ! દુઃખના દિવસોમાં સુખી દિનોની સ્મૃતિ કેટલી મધુર અને શાંતિદાયક લાગે છે !

મામા મારાથી ત્રણ વર્ષો નાની હતી મારા પિતા અમને જન્મેને ખૂબ ચાહતા હતા. અમે બાલ્યજ્ઞેન અમારાં માતાપિતાને તેમની આંખોની કીકીઓ સમાન હતાં.

ખિન્ન હૃદયે માતાની શિતળ છાયા છોડી, પિતાનું શિરછત્ર છોડ્યું, મહેનતો સ્વર્ગીય પ્રેમ છોડ્યો. હું સૈનિક બન્યો, ક્વીનરકુષ્ઠ ગયો. મારા જીવનની મારી આ પ્રથમ વિદેશયાત્રા ! માતાપિતાની પ્રિય ગોદમાંથી નીકળીને મારા જેવું જીવન જોણે ગાળ્યું હોય તેનેજ એ જીવનની કઠોરતાનો ખ્યાલ આવી શકે. અનુભવી વિના અમારાં આ ચિતકોની વાત ખીન્ને ક્યાંથી જાણી શકે ? મેં આત્મસંયમ કેળવ્યો. મૈનિકતું કદાચ જીવન અપનાવી લીધું અને મારા કર્તવ્ય-પાલનના વ્રતમાં આનંદ માનવા લાગ્યો.

કેટલાક દિવસો વિત્યા અને મારા પર આ દૂરના પ્રદેશમાં આરેમાં ભારે દુઃખ આવી પડ્યું. મારા ઘરથી કાગળ પત્રો મળતા બંધ થઈ ગયા. મારી પ્રિય મહેન માસાની તમિયત કેવી હશે તેના પણ મને સમાચાર મળતા નહિ. આ સમયે મારી માનસિક વ્યથા કેટલી ભારે હતી તેનું હું શબ્દોમાં વર્ણન કરી શકું એમ નથી. અશ્વરૂપાથી મને કોઈક કોઈક વખત એ અક્ષરોનો કાગળ ધરથી મળતો, તે સમયે મને થતી આનંદનૃતિ મારા જીવનમાં કેમ ભૂલી શકું ?

આ પ્રમાણે એ વર્ષ તો વીતી ગયાં. ત્રીજા વર્ષની શરૂઆતમાં એકાએક પત્ર મળતા બંધ થયા. મેં કેટલાયે પત્રો લખ્યા પરંતુ એકેનો ઉત્તર નહિ ! સેન્ટપિટર્સબર્ગમાં મિત્રોને પત્ર લખ્યા પણ મારા જેવા અભાગીનો મિત્રોએ પણ ત્યાગ કર્યો. તેમના તરફથી જે પત્રોનો જવાબ ન મળે ! ચાકીને મેં વિચાર કર્યો થોડા દિવસની રજા લઈ હું ઘેર જઈ આવું. પરંતુ મને ઘેર જવાની પરવાનગી ન મળી. પછી મેં મારા માતાપિતાને તારો કર્યો, પણ લાચાર,

કંઈજ ખચર ન મળી ! અને દેશમાં જવાનો પણ કોઈ ઉપાય ન રહ્યો.

કેટલાક દિવસો આમ વિરહમાં પસાર થયા પછી મારો એક સહયોગી મિત્ર રશિયાનું એક પ્રતિષ્ઠિત દૈનિક વર્તમાનપત્ર ‘ન્યુવેમિયર હાયમાં લખ મારી પાસે આવ્યો. તેમાં જાપેસો એક ફકરો ખતાવી મને પૂછ્યું, “આ ગૃહસ્થ તમારા કોઈ સગા તો નથીને ?” એ ખચર વાંચતાની સાથે મારું મગજ ચકકર ચકકર ફરવા લાગ્યું ! ચારે તરફ અધિકાર પથરાઈ ગયો ! આકાશમાંથી એક વજ્રપાત થયો ન હોય એવી મારી દશા થઈ ગઈ ! ખન્ને હાથ માથે મૂકી હું જમીનપર બેસી ગયો. એ કેટલા દુઃખદ સમાચાર ! ‘સેન્ટપિટર્સબર્ગના ઈસાડી મહોલ્લાના રહીશ ચાહુદી આઈઝક પેઝનવ ઉપર નિહિલિસ્ટ હોવાનો સંદેહ પડવાથી અધિકારીઓએ તેને ઝાઝખિરિયામાં દેશપાર કર્યો છે.’

આ સમાચાર વાંચી મારું દિલ તૂટી ગયું. મારી અમાગિણી માતા ! મારી પ્રિય બહેન ! તમે ક્યાં હશો ? તમારી શી દશા ? તમને કોણ આશ્રય આપતું હશે ? મેં ફરી પાછી રજાની માગણી કરી. પણ મારા જેવા કરમ ટુટ્યાની ઇચ્છા ક્યાંથી તૃપ્ત થાય ? રજા નજર મળી. નોકરી છોડી નાની જવાની પણ કોઈ યુક્તિ ન સૂઝી. નાની જવાનો પ્રયત્ન કરું તો ગસ્તામાંજ પકડાઈ જવાની દરેક ક્ષણે ધાસ્તી ! એક વાતે મને ધીરજ આપી. તે વાત એ કે હવે મારે લશ્કરમાં ફરજિયાત તાલીમ લેવાના દિવસો બહુ ઓછા બાકી રહ્યા હતા. એ ધન્ય દિવસની હું કાગને ડાળે વાટ જોતો બેઠા. એ દિવસ પણ આવ્યો. હું લશ્કરી કવાયતમાંથી મુક્ત થયો, સીધો દેશ આવ્યો. પ્રિય માતા અને બહેનની શોધમાં બટકવા લાગ્યો. તેઓ ક્યાં હશે ? તેમને કેવી રીતે અને ક્યાંથી શોધી કાઢું ?

મારી માતા અને બહેને પણ દુઃખો સહન કરવામાં બાકી ન રાખ્હું. એ કપ્ડોનું વર્ણન મારી બહેનના મ્હોંએથીજ મેં જેમ સાંભળ્યું તેમનું તેમ અહિં દર્શાવી દઉં

હું બ્યારે સૈનિક તરીકે જેપ્રયો ત્યાર પછી મહાન રશિયન સમ્રાટનો ક્રોધ અચાનક મારા પિતાશ્રી ઉપર ઉતરી પડ્યો. કોની હરકેરણીથી અને શાં કારણોથી એ બનવા પામ્યું તે તો ઇશ્વર જાણે. એક રાત્રે મારા ઘરમાં ધામધૂમથી નાચ ચાલી રહ્યા હતા. અનેક આભરણદાર વ્યક્તિઓને ખાસ નિમંત્રણથી નોતરવામાં આવી હતી. રંગમાં ભંગ પાડવા તેજ રાત્રીએ છુપી પોલીસના છ માણસો મારા ઘરમાં ઘૂસી આવ્યા, અને મારા પિતાશ્રીને બાંધીને બંધાવી ગયા. મારા પિતાશ્રીને જરા પણ ખમર નહોતી કે એમને શા માટે પકડવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ રશિયામાં આવા બનાવો કંઈ નવા ન હતા, તે તો રશિયન સરકારનું દરરોજનું જ સ્વાભાવિક કૃત્ય થઈ પડ્યું હતું. એ સમયમાં રશિયાનો એકે માણસ દાવા સહિત એમ નડેતો કહી શકતો, કે ‘આજ સાંજ સુધીમાં હું નજ પકડાઈ જઈ!’ પિતાજી પકડાયા ! સર્વની ખાતરી થઈ કે તેમને બચાવવાના કાષ્ટપણ પ્રયત્નો હવે ફેગટ છે.

એ અઠવાડિયાં બાદ પિતાજીને કંઈ પણ પૂછ્યા વિના સાધન-રિયાના અંતીમ પ્રાંતમાં તેમને દેશનિકાલ કરી દેવામાં આવ્યા. અમારી સર્વ માલમિલકત જપ્ત કરી લેવામાં આવી. સરકારના મોટા મોટા અમલદારોએ મારું ઘર લૂંટી લીધું. મારી માતા અને બહેનને ન મળે રહેવાનું સ્થાન કે ન મળે ખાવા માટે રોટલીનો એક ટુકડો ! હાથમાં બિલાપાત્રો લઈને રોટલીના ટુકડા માટે બીખ માગ્યા સિવાય બીજો માર્ગ તેમને માટે ન રહ્યો. પ્રભુનો શો કોપ ? ઝારનો શો સીતમ ! મારી માતા, બચ્ચી અને પિતાજીની તહેનાતમાં અનેક દાસદાસીઓ

મોંમાંથી પડેશે બોલ ઉઠાવના ખડે પડે તૈયાર હોય એ દિવસો ક્યાં ગયા ? એ ઇશ્વરનો કોપ તો નહોતોજ. પણ તેજ કુટુંબને રશિયન સમ્રાટની મનસ્વી ઇચ્છાથી બીજોજ દિવસે ભિક્ષાપાત્ર લખને મહોલ્લે મહોલ્લે રોટલી માટે બટકવું પડે ! આ બનાવથી મારા હૃદયને કેવો સખ્ત આઘાત પહોંચ્યો હશે તે વાચકો સહેજે સમજી શકશે. મારા અંતરના કોપનું વળુન હું નથી કરી શકતો. સેન્ટપિટર્સબર્ગમાં કાઈ પણ આદમીની તાકાદ નહોતી કે ઝારના ખોદમાં આવી પડેલા કુટુંબની એક અબળાને કે ખાળાને તે આશ્રય આપી શકે. વળી તે ઉપરાંત અમારી જાતિ ચાહુદી રહી ! ઉંદર, બિલાડી પાસે સહાયની આશા રાખી શકે, તો પણ ચાહુદી, ખ્રિસ્તી પાસેથી સહાયની આશા નજ રાખી શકે. ભૂખથી મર્યા સિવાય બીજો ઉપાય મારી માતા અને બહેન માટે હવે ન રહ્યો.

મહાપરિશ્રમના થોડા દિવસો વિતાડ્યા બાદ મારી માતા સેન્ટ-પિટર્સબર્ગ છોડી મારી પ્રથમ બહેન માસાને લખ તીસત્રવ નામના શહેરમાં ચાલી ગઇ. એસીલા પ્રાંતનું એ એક નાનું શહેર હતું. અહીં બંનેએ શીવવા ગુંથવાનું કામ શરૂ કર્યું. એક વર્ષ મહામહેનત ઉઠાવી પસાર કર્યું. પરંતુ દુર્ભાગ્ય એમને છોડે એમ નહોતું. એક પછી એક વિપત્તિ શરૂ થઈ. વર્ષ પુરું થયું ન થયું ત્યાં તો બચકર દુષ્કાળ પડ્યો. માતાજી શીરી ગુંથીને જે ચીજો તૈયાર કરતાં તે વેચીને નિર્વાહ ચલાવતાં; પરંતુ જ્યાં હવે ભોકોને ખાવાના વાખા પડવા માંડ્યા ત્યાં વિલાસની ચીજો કાણુ ખરીદે ? અપતના અમાને મારી માતાનો ધંધો બંધ પડ્યો. તે સાથે આજીવિકાનું સાધન પણ નષ્ટ થયું. બંનેને દિવસોના દિવસ ફરજિયાત અપવાજ કરવા પડ્યા. એજ

દુઃખી દિવસોમાં મને લશ્કરમાંથી મુકિત મળી હતી સીધો સેન્ટપિટર્સ ગર્ગ આવ્યો. મારા ઘરની આ વિષમ દશા જોઇને મારે હૃદય ચીરાઇ ગયું!

દિન પર દિન માતાજીનું શરીર ક્ષીણ થતું ચાલ્યું. હું અત્યાર સુધી સેન્ટપિટર્સ ગર્ગમાં જ હતો. પણ મને મારી પ્રિય માતાનો કે પહેનનો પત્તા ન લાગ્યો, તેઓ તો ત્રીસત્રવ શહેરમાં એક વૃક્ષ નીચે ઝુંપડી બાંધી રહેતાં હતાં. ભૂખને લીધે માતાજીની આંખો ઉડી ગઇ હતી. શરીરનાં બધાં હાડકાં ગળી શકાય એટલા ખદાર નીકળી આવ્યાં હતાં. શરીરમાં શક્તિ નહોતી. લોહીનું નામ નિશાન સરખું થે નહોતું રહ્યું. હાડ માંસને રૂધીર બરેલું એ શરીર નહોતું, તે તો માંસ અને રૂધીર વિનાનું હાડનું હાડપિંજરજ રહ્યું હતું. ભૂખથી રોઆઇ રીમાઇનેજ મરવાનું તેમને માટે નિર્માણ થયતું હતું. આ દ્રશ્ય જોઇ કોનું હૃદય ન કંપે ?

મારી પ્રિય બગિચી માસાનો સુંદર અને પ્રકૃતિસભર નહેરો આ દુઃસહ્ય વેદનાથી મજાન થઇ ગયો, ખીલતું સુસાગ્ય કરમાઇ ગયું. વળી એ વખતે શરીરનાં એકેએક અંગને થીજવી દે એવી શિયાળાની કકડતી હતી ! આવી સખ્ત ઠંડીમાં શરીરનું રક્ષણ કરવાનું સાધન માત્ર ચુરો હતો. પરંતુ લાકડાં પૂરાં થયાં હતાં અને લાકડાં કે કોલસા ખરીદવાને એમની પાસે એક રાત્રી પાછ પશ્ય નહોતી.

માસાનું સૌંદર્ય અનુપમ હતું. તેની ૧૮ વર્ષની બર યુવાવસ્થા હતી. તેને જોઇ સર્વ કોઇ કહેતું કે એ રત્ન કોઇ રાજમુકુટનેજ શોભે એવું હતું. કેટલું સુંદર મુખડું ! કેયાં તેજસ્વી અને ચેતનમય નયનો ! જે કોઇ માસા તરફ પ્રથમ જોતું તેની નજર તેની આંખો પર ઠરતી. તેના પ્રત્યે સ્વાભાવિક પ્રેમ ઉત્પન્ન થતો. પરંતુ લાચાર ! આ સૌંદર્યભૂતિની આજે શી દશા ! એના માથાના કેશ વિખરાઇ

રહ્યા છે. તેને ઝોળવા માટે કાંસડી સરખીયે ઝેની પાસે નહતી. તેના સુકુમાર વદન પરનું નૂર ક્યાં ? એ દિવ્ય લાવણ્ય ક્યાં ઊડી ગયું ? એક સરોવરના અગાધ જલમાં ખીલી રહેલાં બે નીલકમલ જેવી ઝેની આંખોનો ચમકાર આજે ક્યાં છૂપાઇ ગયો ? રોષ રાઇને તે ચમકાર ધોવાઇ ગયો, આંખો લાલ અને નિસ્તેજ બની ગઇ. અને માતાજીનું શું થયું ? તેઓ એક ધાસની પથારી ઉપર અંતની ધડીઓ લઇ રહ્યા હતાં !

અને માતાની આવી હાલત જોઇ માસાથી શાંત કેમ બેસી રહેવાય ? તે માતાની પથારી પાસે ઘૂટણ ટેકવીને બેઠી. માતાના મ્હેં નજીક પોતાનું મ્હેં લઇ જઇ અત્યંત વેદના અને આવેગથી રૂંધાતા કંઠે પૂછ્યું, “માતા, તને વધુ વેદના થાય છે?”

આ પ્રમાણે બોલીને અત્યંત કરુણાજનક દ્રષ્ટિથી માસા માતાના તરફ ટસી ટસીને જોઇ રહી.

માતાજીએ અત્યંત ક્ષીણ અને તૂટયા કૂટયા અવાજે જવાબ આપ્યો, “વેદના” નીકરી, અને જરા પણ વેદના થતી નથી. મારી વેદના ફક્ત એટલીજ કે તને એકલીને આ જગતમાં નિરાધાર મૂકી હું આજી જીવું છું. આ દુનિયામાં રહેવાનો મારો સમય સમાપ્ત થઇ રહ્યો છે. વિશેષ બોલવાની મારામાં શક્તિ નથી. પરમ દયાળુ પ્રભુ આ જગતમાં સર્વની રક્ષા કરે છે. તારી પણ તે મહાનુભવ રક્ષા કરશે. તેના પર વિશ્વાસ રાખજે, હંમેશા સત્યને માર્ગે ચાલજે. બની શકે તો તારી આ કમનશીબ માતાને કોઇક વાર યાદ કરજે.”

માસાનું કોમળ હૈયું ભરાઇ આવ્યું. તેણે રોતાં રોતાં કહ્યું, “માતાજી, તમે આવી વાત ન કરો. મને બહુ દુઃખ થાય છે.”

તમે હમણા ન મરી જશો. મને એકલીને મુકી તમે કેમ જઈ શકો ? ”

મામા આટલું બોલી એકદમ ઉભી થઈ ગઈ. એ માનુષ્યેમી અને કર્તવ્યનિષ્ઠા બાળા બોલી ઉઠી, ‘ માતા, તને હું બુધ્ધિથી રીબાઈને તો નજ મરવા દઉં. તારો પ્રાણ ઉગારવા મારે ખ્રિસ્તીગે. પાસેથી બીખ માગવી પડશે તો તે પણ હું જરૂર માગીશ. હું એકજ દાણમાં તારે માટે થોડું આવાનું લઈને પાશ્વી આવું છું. ’

એક મોટી ચાદર પોતાના શરીર પર ઘોડી મામા બહાર નીકળી પડી અને માતા તો મૃત્યુના બિઠાનામાં સૂતી સુતી, આંખો મીચી પોતાના પુત્ર અને પુત્રીના કદયાણ માટે પ્રભુ પાથના કરતી રહી.

મામા મહેલ્લામાં બીખ માગવા લાગી. રસ્તામાં જે કોઈ મનુષ્ય તેની આગળ પોતાનો કથ લંબાવ્યો. પણ ચાલુદીઓની દશા શેષ-નીચ હતી. તેમની પાસેથી એક મુઠી અન્ન મેળવવાની પણ આશા ન હતી, કારણ કે એ વર્ષથી મહા દુષ્કાળ પડી રહ્યો હતો. વળી રશિયાના પશ્ચિમ પ્રદેશમાં તો દુષ્કાળે બીયણ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું. ઘાસ અને ઝાડનાં પાંદડા પર લોકોએ ઉદર નિર્વાહ કરવા માંડ્યો. કેટલાક તો કોલસા પણ ખાતા. ‘ પ્રાણ ટકાવી રાખવાનાં આ તે શા કાંઈ ! બિચારા ચાલુદીઓની દશા તો પાશ્ચાણ્ય હૃદયના મનુષ્યોને પણ પીગળાતી નાંખે એવી હતી. નીચ ખ્રિસ્તી લોકોએ દેશ બરમાં એવી વાત ફેલાવી મૂકી હતી કે આ દુષ્કાળ પડવાનું મૂળ મારણ ચાલુદીઓના પાપોજ છે. આવી સર્વવ્યાપી માન્યતાને પરિણામે ચાલુદીઓ પર બધાને કોપ ઉતર્યો. કોઈપણ જાતના યુદ્ધ વિના, રસ્તે ચાલતા ચાલતા સેંકડો ચાલુદીઓનાં ખૂન થતાં. તેમના કન્યાઓ અને સ્ત્રીઓ પ્રત્યે નીચ હુમલાઓ થતા. ધોળે દિવસે ખ્રિસ્તીઓ, ચાલુદીઓનો માલ લૂંટી લેતા અને ચાલુદીઓને બીખારી બનાવી મૂકતા.

દેશની આવી મનોદશા હોય ત્યારે ખ્રિસ્તી પ્રજા ચાહુદીઓને કુતરા જેવા ગણે, તેમની સાથે જનવર જેવું વર્તન રાખે, એમાં પણ શું આશ્ચર્ય ? ચાહુદીઓની છુંદગીની એ સમયે કશી કિંમત ન ગણુતી. ખ્રિસ્તીઓના આ જીવમેનો પ્રતિધાર કરવાની કોમની લિંમત ન આવતી. છતાં જો કોઈ વિગેધ કરનાર નીકળી આવે તો તેની સ્ત્રી અને કન્યાને તેની સમક્ષ ખડી કરી, તેમની લાજ લૂંટવામાં આવે, તેમનાં સતીત્વનો નાશ કરવામાં આવે ! એક બાબુ ચાહુદી કોડા ખ્રિસ્તી પ્રજાના આવા જીવમેનો બોગ થઈ પડ્યા, ખીજ બાબુ દુપ્પાળ પોતાનું મયાનક સ્વરૂપ પ્રકટાવી રહ્યો હતો. ખ્રિસ્તીઓ ચાહુદીઓના ધન, માત્ર અને માત્ર માથે આ પ્રમાણે ખેડન કરતા. રશિયામાં જીવમેનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી ગયું ! શાંતિ દેવી રશિયાનો ત્યાગ કરી બાગી ગઈ !

ચાહુદીઓની ગરીબાઈને લીધે તેમના મહોલ્લામાંથી માસાને બીખ મળે એ તદ્દન અસંભવિતજ હતું. તેઓજ મિચારા બૂખે ટાવગતા હોય ત્યા ખીખનું પેટ કઈરીને ભરી શકે ? અનેક ચાહુદીઓ પોતાનાં ઘરઆર છોડી નાસી છૂટયાં હતાં અને જેઓ રહ્યાં હતાં તેઓ મિચારાની હાલત દુ.ખજનક થઈ પડી હતી. માસાએ એ મહોલ્લામાંથી હનાશ થઈને ખીજ મહોલ્લા તરફ પ્રયાણ કર્યું.

ચાહુદીઓનો મહોલ્લો છોડી માસા બજારમાં ગઈ. બજારમાં પણ વેપાર ખીલકુલ મદ પડી ગયો હતો. દુકાનદારો દુકાન પર બેઠા બેઠા માખીઓજ માર્યા કરતા ! માસા બજારમાં થઈ આમળ ચાલી. ક્યાં જતી હતી તેનું તેને જ્ઞાન ન રહ્યું. અતે એક તળાવની પાળ પર આવી પહોંચી. ત્યાં તેણે એક યુવાન ખ્રિસ્તી સુંદરીને જોઈ. તે ખ્રિસ્તી છોકરી એક કુતરાને પોતાના હાથમાંથી રોટલીના ટુકડા ફેંકી

ફેંકીને ગેલ કરી રહી હતી. કુતરો રોટલીના ટુકડાને ઝીલી લઈ કોઈ વાર ખાઈ જતો, તો કોઈવાર ધૂળમાં ફેંકી દેતો. આ દૃશ્ય જોઈ માસાએ વિચાર્યું કે આ મુંદરી પાસે જઈ રોટલીના ટુકડાની યાચના કરે તો કદાચ એકાદ ટુકડો મને મળી જાય. માસાને બીજા માગવાનો જીદગીમાં આ પહેલોજ પ્રસંગ હતો. તેના હૃદયમાં આત્મસંમાનની ભાવના જાગૃત થઈ. અરે! રોટલીના એકજ ટુકડા માટે આજે મારે હાથ લંબાવવો રહ્યો! કદી નહિ. પરંતુ ખીજીજ પળે ભૂખે ટળવળતાં માતાજીનું સ્મરણ થયું. આત્મસંમાનનો માતૃનકિતને ભોગ ચઢાવ્યો. માસાએ હિંમત ધરી, પેલી સુંદરી પાસે જઈને તે કબી અલંત નમ્રભાવે વિનવતી કરી, “બહેન, દયા લાવી મને રોટલીનો એક ટુકડો ન આપો?”

આ શબ્દોની કશ્ચુતા પેલી સુંદરીને ન પીગળાવી શકી. તે તો અડખડ હમચા લાગી. દાઝવા પર ડામ દેતી હોય તેમ તેણે ટાણે આર્થો, ‘શુ તને રોટલી આપું?’ તુ તો ચાહુની જ્ઞાતિના છે. અને ચાહુદીઓ કુતરાની ખરાબર હોવાનું તેં સાંભળ્યું છે! આ કુતરાને હું એટલા માટે રોટલી ખવરાવી રહી છું કે એ કુતરો ખિસ્તી છે! એને હું ખવડાવું પણ તારા જેવી ચાહુદી કુતરીને ખવરાવવું એ ખાપ છે!”

આ જવાબ સાંભળી માસા સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. ત્યાંથી ચાલી જવાનો તેણે વિચાર કર્યો; પરંતુ મૃત્યુના મુખમાં પડેલી માતાનું શું તેની કશ્ચાજનક સ્થિતિનો ખ્યાલ આવતાં પેલી સુંદરી સામે એ હાથ જોડી ગદગદ કંઠે માસા વિનવવા લાગી, “બહેન, વધારે નહિ, એક નાનો સરખો ટુકડો આપો. હું મારે માટે નથી માગતી, પરંતુ મૂખે ખરતી મારી માતાને માટે યાચના કરું છું.”

તે ખ્રિસ્તી યુવતીએ કહ્યું, “તારી મા ભૂખથી મરી રહી છે તેમાં મારે શું ? મરતી હોય તો બસે મરે, પૃથ્વી ઉપરથી એક ચાહુદી સ્ત્રી એાછી. ચાહુદી જનિ આ જગતને કલંકરૂપ છે. તારી મા મરે, સાથે તું પણ મરે, તો જે આ પૃથ્વી કંઈ રસાતાળ નથી જવાતી. અદીંદી દૂર હડ, દરામગદી ! ” આટલું બોલી તે માસા ઉપર થુંકી.

તેનું આવું નિર્દય વર્તન જોઈ માસાની આંખોમાંથી આંસુની રેલ વહેવા માંડી તેણે નિમાસે નાખ્યો. અરે, પ્રભુ ! તારા સામ્રાજ્યમાં દીન, દુઃખી અને અનાથોની આ કેવી દુર્દશા ? પોતાનું મ્હોં સાફ કરી, માસા ત્યાંથી આગળ ચાલી જૂએ છે તો તેની સામે એક અલ-મસ્ત પોલીસ પહેરો જરતો હતો. તેનો મ્હેરો જોતાંજ જણાઈ આવતું કે તે મહા અધમ નરપિશાચ હોવો જોઈએ. તેનું નામ અશ્વત્થવન હિસતાવીય હતું, તે પોલીસ જમાદાર હતો. તેનો મ્હેરો જોતો જોતો બચકર હતો, તેટલોજ તેનો અવાજ કડોર હતો.

જમાર નાંહેએ અતિ કંકશ અવાજે માસાને પૂછ્યું, “કેમ રે છોકરી ! અદી મટકવામાં તારી શી મતલબ છે ? ”

માસા બોલી, “મારી મતા મૃત્યુના મુખમાં પડી છે. તેને મોટે રોટલીનો એકાદ ટુકડો મેળવવાનો પ્રયાસ કરું છું.”

“તારી મા મરી રહી છે ? એા હો ! એનાથી રડું શું ? જેટલા ચાહુદી વધુ મરે તેટલું પૃથ્વીનું વધુ કલ્યાણ ! ખ્રિસ્તીઓ પાસે બીખ માગવાનો તમને સોકોને કશો અધિકાર નથી. સરીઆમ રસ્તા પર બીખ માગવાના ગુન્હા માટે હું તને પકડી શકું છું તેનું તને કંઈ ખ્યાન છે ખરું કે ? છતાં પણ, જો તને થોડું પછું આવતું જોઈતું

હોય તો સીધી ગવર્નર પાસે જા. કંચાળ લોકોને સહાયતા આપવા સમ્રાટ ઝારે થોડા પૈસા મોકલી આપ્યા છે. તેમાંથી તે તને થોડી મદદ આપશે. તેને કહેજે કે મેં તને તેની ખાસે મોકલી છે."

માસાના આનંદનો પાર ન રહ્યો. આજ્ઞામાં ને આજ્ઞામાં તે ગવર્નરના બંગલા તરફ દોડી. પેશો બદમાશ જમાદાર હર્યા અને મનમાં જ બોલ્યો, "ગવર્નર સાહેબની મારા પર આજે જરૂર મહેર ઉતરવાની. એનું શું સુંદર મુખડું! અને એ સિવાય ગવર્નર સાહેબને બીજું શું જોઈએ છે?"

આ ગવર્નરનો થોડો પરિચય કરાવી દઈ. ગવર્નરનું નામ જનરલ મર્ટીઆનક હતું. સ્ટ્રીસ લેવેલ પ્રાંતનો તે ગવર્નર હતો. ચાહુદીઓ અનુભવથી કહેતા કે એ મહા દુષ્ટ અને લપટ માણસ હતો. એના આપખુદી ઝારની આપખુદી જેટલી જ જાણીતી હતી. એની ઇચ્છા એજ કાયદો! સેંકડો નિર્દોષ માણસો એની રાજનીતિને લાંબને સાધનિરિયામાં દેશનિકાલ થયા હતા, અનેક ફાંસીને લાકડે લટક્યા હતા. પોતાના ખાનગી વ્યવહારમાં પણ પોલીસની મદદથી અસંખ્ય નિરપરાધીઓને મોતથી પણ વધુ કપોટા આપગમાં તેણે મણા નહોતી રાખી. તેમાંયે ખાસ કરીને ચાહુદીઓને તો તે પીસી જ નાખતો. તેમના પર વેર લેવાના બહાના શોધી કાઢતો. કોઈ ચાહુદી છોકરો કે છોકરી ગમે તેવા હલકા અધિકારીને જોતાં વેંત ટોપી ઉતારી સલામી ન બરે તો તેને પકડી મંગાવી તે ફટકાની સજા કરતો.

આવા નિર્દય હૃદયહીન નરપિશ્ચાય પાસે માસા બીજા મામસા આવી પહોંચી.

માસા ત્યાં મઘ તે વખતે ગવર્નર પોતાના આરામગૃહમાં પડ્યો પડ્યો રશિયાનું પ્રસિધ્ધ દૈનિક 'વર્તમાનપત્ર' અવસ્થિત' વાંચતો હતો.

એક દરવાન તેની પાસે ગયો અને સલામ ભરી બોલ્યો, “એક યુવતી આપના મહારાજની મુલાકાત ઇચ્છે છે. આપ તેને ન મળી શકો એમ વારંવાર કહ્યું, છતાં ત્યાંથી ખસવાની તે સાફ ના પાડે છે. ”

“ મુખે, બેવકુફ, મને પૂછ્યા વિના તેને ચાલ્યા જવાનું તે કેમ કહ્યું ? ”

દરવાને સલામ ભરી કહ્યું, “ હજુર, એ એક ચાહુદી છે. હજી દરવાજા પાસેજ તે ઉભી છે. સામંતિરિયામાં દેશનિકાલ થયલા સેન્ટ પીટર્સબર્ગના પ્રખ્યાત વેપારી પ્રિજેનવની તે પુત્રી છે. ”

ગવર્નરે નિસ્મયતાથી હુકમ આપ્યો “જા, એને મારી પામે લઈ આવ, અને તે જ્યાંસુધી અહીં હોય ત્યાં સુધી કોઇને પણ અંદર ન આવવા દેતો. ”

દરવાને હુકમ માથે ચઢાવ્યો. થોડી મીનીટમાં ટ્રાન્જીટી ટ્રાન્જીટી ચંકરપદ હૃદય માસા ગવર્નરના આરામગૃહમાં દાખલ થઈ ગવર્નર પ્રથમથીજ દરવાજા પાસે જઈને ઉભો હતો. માસા અંદર આવી કે તરતજ દરવાજાએ અંધ કરી તાળું લગાવી દીધું અને ગંભીર અવાજે પૂછ્યું, “ હું સુંદરી, શા માટે તું અહીં આવી છે ? ”

માસાએ નમ્રતાથી જવાબ આપ્યો, “ જમાદાર સાહેબે મને આપની પાસે મોકલી છે. ”

ગવર્નરે મલકાતાં મલકાતાં કહ્યું, “ ઠીક. જમાદાર ધણે સરસ માણસ છે. સુંદરતાની મૂર્તિઓનેજ પસંદ કરી તે મારી પાસે મોકલી આપે છે. હું તેના પર પ્રસન્ન છું. ”

ગવર્નરની વાત ન મણકારતાં દુઃખીઆરી માસાએ તો પોતાની કથની શરૂ કરી. અત્યંત શોકાતુર વદને જણાવ્યું, “આજે જે કંઈ પણ આવવાનું ન મળ્યું, તો મારી માતા મરી જશે.”

ગવર્નરે ગંભીર થઇ કહ્યું, દુઃખી લોકોને મદદ આપવા સરકાર તરફથી મને પૈસા મળ્યા છે ખરા, પરંતુ તે ખ્રિસ્તી લોકો માટેજ છે. તમે લોકો તો ચાહુદી છો. ચાહુદી કુનરાઓને મદદ ન આપવી એવો સમ્રાટ ઝારનો હુકમ છે. ”

આ સાંભળી વ્યાકુળતા વધી. તેણે કશ્ચાન્નક સ્વરે વિનનિ કરી, “ થોડી દયા કરો. આપ મહા પ્રતાપશાળી છો. મને થોડી મદદ કરો. પ્રભુ આપનું કલ્યાણ કરશે. ”

ગવર્નરે કહ્યું, “ સુંદરી ! તારી માતાનો પ્રાણ બચાવવાની મારામાં તાકાત નથી. ”

ગવર્નર પોતાની ખુરશી પરથી ઉઠ્યો અને ધીરે ધીરે માસાની નજીક આગ્યો. તેના હાથ પકડી દુષ્ટ નજરથી તેના પ્રત્યે જોવા લાગ્યો. માસાએ તરત હાથ છોડવી નાંખ્યો અને દૂર જઇ ઉભી. વાધના મ્હોંમાં પડેલી હરિણીના જેવી માસાની સ્થિતિ થઇ પડી. પોતાના સતીત્વના રક્ષણ માટે તેણે પ્રભુને સંભાર્યા.

માસાના વર્તનથી ગવર્નર કોષથી લાલચોળ થઇ ગરજી ઉઠ્યો “ નિહિલિસ્ટ સંપ્રદાયમાં જોડાયેલો હોવાના કારણે જે નરાધમને સાધ્ધિરિયામાં દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યો છે તેની સ્ત્રી અને પુત્રીને સમ્રાટ ઝારના પૈસામાંથી એક કુટી બદામની પણ સદાય ન મળી શકે.

માસાએ આજીજી કરી, “ પરંતુ હું દયાની ભિક્ષા માગવા આવી છું. દયા જાતિનો વિચાર નથી કરતી એ ખરું છે કે હું અને તમે જુદા જુદા ધર્મના અનુયાયીઓ છીએ. પરંતુ આપણે એકજ સમ્રાટની પ્રજા છીએ. મહાપ્રતાપી ઝાર અમારા સર્વના પિતાતુલ્ય છે.”

“સમ્રાટ તમારા પિતા ખરાબર છે તેથીજ તારા પિતાએ તેમનું ખૂન કરવાના કાવત્રામાં ભાગ લીધો હતો કેમ?”

ગવર્નર સાહેબની આ જુડી વાત સાંભળી માસા ઉત્તેજિત બની બોલી, “વાત તદ્દન જુડી છે. મારા પિતાના શત્રુઓએ તેમની સામે ખોટું તરકટ રચી કહાડ્યું છે અને તેમને પકડાવ્યા છે. કોઈ પણ જાતનો વિચાર કર્યા વિના તેમને સ્થાનિરિયામાં દેશપાર કર્યા છે.”

ગવર્નરે આવેશમાં આવી કહ્યું, “હરામખાદી, મારી સમક્ષ તું આવી બેઅદમ વાત કરવાનું સાહસ કરે છે? હું જોઈ શકું છું કે તું પણ નિહિલિસ્ટ પંથમાં ભળેલી છે. મને ચોખ્ખું માલમ પડે છે કે આ દેશનાં રાજતંત્ર ઉપર તારો પણ વિશ્વાસ નથી.”

માસાને હવે વિચાર આવ્યો કે ગવર્નર આગળ ન કહેવાની વાત કહેવાઈ ગઈ. ગવર્નરને શો જવાબ આપવો તેના વિચારમાં તે પડી.

માસાને ખરાબર સંકળમાં ફસાયેલી જોઈ ગવર્નર મનમાં ખુશ રાજ થયો,

માસાને પોતાના દુષ્ટ વિચારને અનુકુળ કરી લેવાના આશયથી કંઈક નમ્ર થઈ જઈ તેણે કહ્યું, “સુંદરી ! એકાએક જે વાનો તેં કદી નાંખી છે એ માટે ગભરાવાની કંઈ જરૂર નથી. તારા માત્ર આજ અપરાધ માટે હું તને સાંધબિરીઆ દેશનિકાલ કરી શકું. પરંતુ સુંદરી, હું તારા ઉપર મુગ્ધ છું. હું જરૂર તને સુખી કરીશ.”

ગવર્નરની આ વાત પર ખીલકુલ લક્ષ ન આપતાં માસાએ કહ્યું, “આપ મને કંઈ બિદ્યા આપવાના છો કે નહિ એજ હું જાણવા માગું છું.” આટલું કહેતાં કહેતાં તો માસાની આંખમાંથી આંસુની ધાર વહી નીકળી.

ગવર્નરે માસાના સુંદર મુખ તરફ વિસ્ફારિત અને કામી નયનોથી દ્રષ્ટિ નાંખી તેને પોતાના બાહુમા જકડી લીધી. એ નરપિશાચના પંજમાંથી છૂટવાને તરફડતી હરિણી જેવી માસાને ગવર્નરે પોતાનો પાપો વિચાર જણાવ્યો.

ગવર્નરની આ પૈશાચિક માગણીથી માસા કંપી ઉઠી. પામલ અનુષ્યની માફક તે બોલી ઉઠી, “નહીં, નહીં, અસંભવિત. એમ કદી બની શકશે નહિ. આપ મારે મન પિતા તુલ્ય છો, હું આપની પુત્રી છું. મને છોડી દો. હવે તમારી વધુ મદદ મારે નથી જોઈતી. હે પ્રભુ ! દીનબન્ધુ ! અતાયોના નાથ ! આ અમાગિનીનું રક્ષણ કરો !”

ગવર્નરે કંઈ અવાજે બરાડી ઉઠ્યો, “શુ તું મારું કહેવું નહિજ માને”

માસાએ નિશ્ચય કર્યો કે આ પાપીને ડરાવ્યા વગર કામ પાર પડે એમ નથી. ક્રોધાવેશમાં ભૂકુટી ચઢાવી તેણે કહ્યું, “નરાધમ ! તારી બેહુદી અને પાપી માગણીને તાબે થવા કરતાં કરાળ કળને

આર્થિક જન દેવું મારે માટે બહેતર છે. પ્રજાની રક્ષા એવું પણ એ તને આ પદ આપ્યું છે. પરંતુ રક્ષકને બદલે ભક્ષક થઈ તું આજે અત્યાચાર કરી રહ્યો છે. શરમ છે તારા જેવા પિશ્ચાયને”

આ શબ્દો સાંભળતાં જ ગવર્નરનો કોષાગ્નિ બહુકી ઉઠ્યો. માસાને ઉંચકી ત્રણ ચાર હાથ દૂર જમીન ઉપર પટકી નાંખતા તે બોલ્યો, ‘વ્યભિચારિણી ! મારા જેવાને આવા શબ્દો સાંભળાવવાની ધૃષ્ટતા પણ તું કરી શકે છે ? ચાત્ર, મારી નજરથી હમણાંને હમણાં દૂર થા. જો એક પણ પણ યોગીશ તો લાત મારી તારું મ્હોં તોડી નાંખીશ.’

પાર્શ્વની જાળમાંથી છૂટેલી ફરિણીની જેમ રડતી કંકળતી માસા સત્રાટ ઝારના પ્રતિનિધિના ઓરડામાંથી જીવ લઇને ભાગી.

માસા ઓરડામાંથી બહાર નીકળી કે તરતજ ગવર્નરે વીજળીની ધાંટડી વગાડી. ધાંટડીના અવાજથી ઓરડો ધમધમ ૨ ૧. ગવર્નર સાહેબ આ અવાજથી ઉતેજિત થઈ બોલી ઉઠ્યો, “આ સ્ત્રીને આમ જતી કરવી એ યોગ્ય નથી. ખરેખર એ પદ્મસુંદરી છે. એને પ્રાપ્ત કરીનેજ હું સુખી થઈ શકીશ. પરંતુ તે જણાય છે નામણુ જેવી. કાષ્ઠપણુ યુક્તિ પ્રયુક્તિથી એને ઠેકણે તો લાવવીજ પડશે.”

ગવર્નરના પંજમાંથી મુક્ત થઈ નિક્ષા માટે ધરધર રખડવા છતાં માસાને એક મુઠી પણ અનાજ ન મળ્યું. બધી બાજુથી નિરાશ થઈ પોતાની ઝુંપડીમાં જઈ તેણે જોયું તો તેની માતા સંસારનાં સર્વ દુઃખો અને ઉપાધિઓથી મુક્ત થઈ પરમાત્માના દર આરમ્ભે રજુ થઈ ગઈ છે.

સંધ્યા સમય થઇ ગયો હતો. ચંદ્ર અમૃતધારા વરસાવી રહ્યો હતો. આકાશમાં યોગમ ચાંદની ચમકી રહી હતી. પોતાની મૃત્યુવશ માતાના શય આગળ ખેંચી માસાએ ઘણો વખત સુધી પ્રભુ પ્રાર્થના કરી. પ્રાર્થના કરતાં કરતાં એ ગદગદ થઇ ગઇ. દેહમાન, જાડી છાતી-ફાટ રૂદન કરતી માસા પોતાની માતાના શરીર ઉપર સૂઈવશ થઇ પડી.

ખરખર આજ વખતે એક માણસ ઝૂંપડીમાં ધીમે પગલે દાખલ થયો અને માતાની પછવાડે નિરવ ઉભો રહ્યો. રૂડી રડીને અંતરનાર હલકો કરી કંઈક આવેશમાં આવી તે બોલવા લાગી “આ લોકો કેવા નિર્દય અને ક્રૂર છે. અમારા ઉપર આટલો આટલાં દુઃખો પાડ્યાં છતાં એમને અમાર માટે કંઈ પડી જ નથી. ખરખર આ સર્વ દુઃખોનું મૂળ કારણુ સત્તાટ જારજ છે. મારી માતાનો એજ ઘાતક છે. પિતાજીને દેશપાર કરી અમારું મર્વરવ ઝૂંડી લીધું છે. આજે અમે ઘરખાર વિતાવ્યા થઇ પડ્યાં છીએ. એના આવા ઘોર અત્યાચારોને પરિણામેજ અમે કાળના મુખમાં હોમાતાં જઈએ છીએ. ગરીબોનાં રક્ત ચૂસી લેવામાંજ જારનું જારપણુ આવી પહોં છે. સત્તાટ જાર મનુષ્ય છે કે રાક્ષસ ? ” એકાએક આકાશ તરફ દૃષ્ટિ ફેંકી અને હાથ જોડી માસા બોલી “ હે પ્રભુ ! હવે હું શું કરું ? ” પિતા સાધબિરીઆમાં દેશપાર થયા. માતા આજે મૃત્યુ શરણુ થઇ છે, અને ભાઈ પરદેશ વસે છે. હું અદુલી છું, અનાથ છું, ક્યાં જઈ ? શું કરું ? હે દીતાનાથ આવા વિષમ સંજોગોમાં તમે પણ મને છોડી દીધી ? ”

એજ વખતે પાછળથી ખડખડાટ હસવાનો અવાજ આવ્યો. કેવું ભયંકર અને નિષ્કુર હાસ્ય ! બધું એક અનાથ, અસહાય

યુવતીને ભગવાન ઉપર આધાર રાખતી જોઇ શેતાન વ્યંગમાં હસતો ન હોય ! માસાએ પાછળ જોયું તો ગવર્નર સાહેબ !

ગવર્નરે હસીને કહ્યું “ સુંદરી હમણું તો કંઇ બારે રાત્રભક્તિ ખતાવી રહ્યાં હતાં ! હું તમારી બધી વાતો સાંભળી ચૂક્યો છું. ”

માસાએ ગભરાઇ જતાં કહ્યું, “ તમે-તમે અહીંઆ કેમ આવ્યા છો ? ”

ગવર્નરે કહ્યું “ હું અહીં કેમ આવ્યો છું તે તું જાણવા માગે છે ? તો જાણી લે કે આ તારું સુંદર રૂપ હું જૂલી શક્યો નથી. હું તને સાચેજ ચાહું છું. ” આમ કહી ગવર્નરે માસા તરફ પોતાના હાથ લંબાવ્યા.

ગવર્નરથી દૂર હડી જઇ તિરસ્કારથી માસાએ કહ્યું, “દુષ્ટ ! તેં મારો અહીં સુધી કેડો લીધો છે ? આ મારી માતાના પવિત્ર મૃતદેહ સમક્ષ મને નિરાધાર જોઇને તું આવી નીચ વાદો કરતાં ચરમાતો નથી ? શું તું તદન મનુષ્યત્વહીન થઇ ગયો છે ? શું તું નથી જાણતો કે અનાયતો રક્ષક પરમાત્મા આ બધું જોઇ રહ્યો છે ? ”

ગવર્નરે તેની મસ્કરી ઉડાવતા કહ્યું, “વાહ ! વાહ ! ચાહુદીની છોકરી ! તું ખૂબ ધર્મોપદેશ આપી રહી છે. આટલું ધર્મજ્ઞાન ક્યાંથી સંપાદન કર્યું ? આજકાલ ફક્ત ધર્મજ્ઞાનથી પેટ નથી ભરાતું. જો ભરાતું હોત તારી માતા આમ જૂએ તરફડીને મરી જત નહિ. હજી તું નાદાન છે, સારાસારનો વિચાર હજી તારામા નથી, તું મારું કહ્યું માન. એમ કરવાથીજ તારું કલ્યાણ થશે. ”

“જ્યારે પ્રભુએજ મારાં સર્વ સુખ અને આનંદ છીનવી લીધાં છે તો પછી દુનિયાનો કોઇ મનુષ્ય મારું શું બલું કરી શકવાનો હતો ? સંસારનાં સર્વ બન્ધનો તૂટ્યાં છે, કૃપા કરી મને

સહચારવાના પ્રયત્નો કરવાનું હવે માંડીજ વાળો. ધર્મના ત્યાગ કરતાં મૃત્યુ મને વહાલું છે.”

“હજીએ પાછી એની એજ વાત”

“મારો નિશ્ચય અચળ છે. યાદ રાખો મરી શીટવાનું હું આનંદથી સ્વીકારીશ, પરંતુ ધર્મનો ત્યાગ તો હરગીઝ નહિ. આ વખતે તો માત્ર મૃત્યુજ મારો મિત્ર અને આશ્રયદાતા છે.”

આટલું કહેવા છતાં પણ આ નરપિશાચને કંઈ અસર ન થઈ. આસાને અનેક પ્રકારનાં પ્રક્ષેભનોમાં ફસાવવાનો એણે પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. સુંદર ભવિષ્યની સ્વપ્નસૃષ્ટિનું શબ્દચિત્ર તેણે માસા સમક્ષ રજુ કર્યું. પરંતુ વ્યભિચારી મનુષ્યોના મિથ્યા બકવાદ સતી સ્ત્રીના પવિત્ર હૃદયને શી અસર કરી શકે ? ગવર્નરની આવી વિચિત્ર નીચ વાતો સાંભળી સાંભળી માસાની ધીરજ ખૂટી. અત્યંત કુદ્ધ થઈ તેણે કહ્યું, “લાલચોમાં ફસી જઈને હું ધર્મને તિલાંજલિ આપીશ અને તારા જેવા નરપિશાચનો આશ્રય ગ્રહણ કરીશ એ વાતનો સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ કરવો છોડી દેજે. તારા જેવા ધર્મજ્ઞાનહીન, અવિચારી અને લમ્પટ કર્મચારીઓના દોષથીજ અમારો નાશ થઈ રહ્યો છે. તમે લોકોજ અમારી માલ મિલકત લૂંટનાર લૂંટારાઓ છો. આવી સ્થિતિ છે ત્યાં શું હું તારી પાસે કૃપા ભિક્ષા માગું ? હું જાણું છું કે તારી આગાનો અનાદર કરનાર દૂર શિક્ષા અને અવર્ણનીય યાતનાનો ભોગ થઈ પડે છે. તારી પાપી વૃત્તિ ન યોગવાના ગુન્હા બદલ અનર્સને તેં સાધબિરીઆ દેશપાર કરી. તારા પંજમાંથી એક અસહાય બાળાનું રક્ષણ કરવાના ગુન્હા માટે તેં સુખારકને ફાંસી દીધી

હતો. એવી ક્ષણ વાત છે જે હું નથી જાણતી ? તારા ઘેર કૃત્યે પ્રતિપણે મારી દ્રષ્ટિ સમક્ષ તરવરી રહે છે.”

ગવર્નરે બાપણ ગળંના કરી કહ્યું “હરામજાદી ! ચુપ રહે ! આટલી ધુળટતા ! આટલું સાહસ !”

છાંછેડાવતી નાગણુ જેવી માસા ત્રાડી ઉઠી “શા માટે ચુપ રહું ? તું મારું અપમાન કરે અને હું ચુપચાપ તે સહી લઉં ? મને તું સુખ અને અંશ્વર્યને લોભ બતાવવા આવ્યો છે ? અરે શયતાન ! કેટલાએ ચાહુદી કુટુંબોમાં તારા અત્યાચારોથી દુઃખના નિશ્વાસો નીકળ્યાજ કરે છે. કેટલાંએ સુખી જીવનમાં તે હંમેશને માટે આગ લગાડી છે. આજે હું તારી પાસે એક મુઠી અન્ન માગવા આવી. મને એકલી દેખી તેં મારા ઉપર બળાત્કાર કરવા પ્રયત્ન કર્યો. અરે ઓ નરાધમ ! જો આ તારી નિષ્કુરતાનું પરિણામ !” આમ કહી માસાએ પોતાની માતાનો મૃતદેહ તેને બતાવ્યો.

ક્રોધથી લાલચોળ થઇ જઇ માસાની ગર્દન પકડી ગવર્નર બોલ્યો “હું અહીં તારું બાપણ સાંભળવા નથી આવ્યો. આજે મારા પંજામાંથી કોઇપણ તારું રક્ષણ કરી શકે એમ નથી. હું આજે મારી ઈચ્છા-કામના પૂર્ણ કરીશ.”

માસાએ દીનભાવથી કહ્યું “મને છોડી દો. અરે ! કોઇ છે ? આ રાક્ષસના હાથમાંથી મારું રક્ષણ કરનાર કોઇ છે ?”

ગવર્નરના શરીરમાં અતૂલ બળ હતું. આવા પ્રચંડ શરીર આગળ કોમળ કન્યા શી રીતે પોતાનું રક્ષણ કરી શકે ? માસાએ છૂટવા માટે હાથ પગ પહાડ્યા. પોતામાં હતું એટલું જોર અજમાવ્યું પણ નિષ્ફળ નીવડી. આખરે નિરાસ અને હતાશ થઇ જમીન પર પડી.

સાંકા વળી ગવર્નરે તેને ઉઠાડવા માંડી એજ વખતે એના ગળવામાંથી પીસ્તોલ જમીન ઉપર પડી ગઇ. પણ ગવર્નર સાહેબને એવું જાન ન રહ્યું.

એકદમ પીસ્તોલ હાથમાં લઇ માસા ઉભી થઇ ગઇ. ગવર્નરના તમાચાથી એના મોંમાંથી લોહી વહી રહ્યું હતું પરંતુ તેની પરવા ન કરતા તેણે અત્યંત ક્રુરિત થઇ કહ્યું “ શું તું મને નહિ છોડે? ”

“ કદી નહિ. મારી મુરદબર આવ્યા વગર નજ છોડું. ”

એકાએક માસાના હાથમાં પીસ્તોલ જણાઇ. ગવર્નર સાહેબનાં ગાત્ર શિથિલ થઇ ગયાં. પીસ્તોલ ઝુંટવી લેવા તેણે બહુએ ફાંફાં માર્યાં પણ ફાળ્યો નહિ. પીસ્તોલને ઘોડો દબાવે, ગોળી છૂટી, ગવર્નરના ખભા ઉપર ધા કરી ગોળી પસાર થઇ ગઇ, મુર્છિત બની ગવર્નર જમીન ઉપર પટકાઇ પડ્યો.

ગવનર સાહેબના કોઇની સીમા ન રહી. એને વધુ ઇજા નહોતી થવા પામી. લોકોએ દોડી આવી એના જખમ ઉપર પાટા બાંધી દીધો. ગવર્નર સાહેબે માસાને કેદમાં પૂરવાનો હુકમ કર્યો અને બીજે દિવસે એને પચાસ ફટકા મારવાની સૂચના આપી.

બીજે દિવસે સવારે માસાને કેદખાનામાંથી બહાર કઢાડવામાં આવી અને નાનકડી લશ્કરની ટુકડીના પહેરા હેઠળ એને બગ્ગરમાં લાવવામાં આવી. બગ્ગરની તચમાં એક માચડો બાંધવામાં આવ્યો હતો. આ માચડા સાથે માસાના હાથપગ બાંધી ફટકા મારવાના હતા. બહેર રીતે ફટકા મારવાને મૂળ હેતુ એ હતો કે ગવર્નર ઉપર હાથ ઉઠાવનાર આ તેની વિરુદ્ધ વર્તનાર કેવી શિક્ષાને પાત્ર થાય છે તે લોકો જુએ.

આ ભયંકર દૃશ્ય જોવાને હજારો માણસો ત્યાં એકઠા થઈ રહ્યા હતા. એક ચાહુદીની છાત્રીને ફટકા મારવામાં આવનાર છે એ સમાચાર જાણી ચાહુદીઓના વેરી જેવા ખિસ્તીઓ સંખ્યા બંધ એકઠા થતા હતા. જોનારાઓમાં ઉત્સાહ ફેલાઈ રહ્યો હતો. અને વારંવાર તેઓ આનંદથી ખૂમ પાડી ઉઠતા હતા.

સિપાઈઓથી ઘેરાયેલી માસા સ્થિર ચિત્તે માથડા સમક્ષ આવી ઉભી. પોતાની ચારે તરફ માણસોને એકઠા થયેલા જોઈ તેમના તરફ એને અત્યંત તિરસ્કાર આજ્યો.

માસાને પકડીને સિપાઈઓએ એને માથડા હપર ખેંચી લીધી અને એના વાંસા પરનું વસ્ત્ર કમર સુધી ફાડી નાખ્યું. પ્રેક્ષકોએ આ બીષણ કૃત્ય જોઈ હર્ષનાદ કર્યો.

સિપાઈઓએ એના હાથ પગ રસીધી બાંધી લીધા કે જેથી તે જરાયે ચસકવા ન પામે. ફટકા મારનાર માણસ ચામડાની એક મજબુત ચાપુક લઈ આવી ઉભો અને આજ્ઞાની રાહ જોવા લાગ્યો. ગવર્નર સાહેબ પણ ખભા ઉપર પાટો બાંધી આ તમાસો જોવા પધાર્યા હતા. તેણે અત્યંત કડક અવાજથી કહ્યું “ શા માટે મોડું કરો છો ? ચલાવો. તમારું કામ શરૂ કરો. ”

પ્રેક્ષકગણ શાંત અને એકચિત્ત થઈ આ ક્રોમળ દૃશ્ય-જારના કર્મચારીઓનું મહાપરાક્રમ-નિરખવા લાગ્યા. સડસડાટ ચાપુકનો અવાજ થયો. દુઃખથી માસા ખૂમ મારી ઉડી. આખરે નિરપાય થઈ બીજો કોઈ બચવાનો માર્ગ ન જોતાં શાંત થઈ રહી.

ચાપુક સડસડાટ માસાની પીઠ પર પડી રહી હતી. માસાની પીઠમાંથી બોહીની ધાર વહી નીકળી. ચાપુક મારનારનાં કપડાં, મોઢાં

હાથ વગેરે શરીરનાં બધાં અંગો પણ માસાના શરીરના લોહીથી લાલ થઈ ગયાં.

પરંતુ તે છતાં ચાલુકનો મારો તો ચાલુજ રહ્યો. એ કસાઇનું મ્હોં જોતાંજ જણાઇ આવતું કે એના હૃદયમાં દવા, અતુકમ્પા કે એવી કોઈ લાગણીને સ્થાનજ ન હતું.

સીગારેટ પીતાં પીતાં ચાલુક મારનારે ચાલુક ઉગામી તેજ વખતે હું ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. જ્યારે સૈનિક તરીકે મારું કામ પૂરું થયું ત્યારે હું ઘેર પાછો ફર્યો અને ઘેર મારી મા કે માસા કોઈ ન મળવાથી તેમની શોધમાં હું અહીં આવી ચડ્યો. મને આગલેજ દિવસે બધી ખબર મળી ચૂકી હતી. માસાને માચડાપર બાંધેલી જોઈ મેં તેને તરતજ ઓળખી કહાડી. એકદમ જગ્યા કે વખત, કશાનું બાન ન રાખતાં ગવર્નર સાહેબના મોં ઉપર મેં જોરથી એક મુકકો લગાવ્યો અને મારી પ્રાણાધિક માસાને છોડવવા માટે ફૂદીને માચડા પર જઈ પહોંચ્યો.

પરંતુ એકજ પળમાં હું નિર્બળ અને અશક્ત થઈ પડ્યો. ગવર્નર સાહેબના નોકરોએ મને બાંધી લીધો. મારા આવા વર્તનથી અપમાનિત અને કોષાયમાન થઈ ગવર્નર સાહેબે મને ૩૦ ફટકા મારવાનો હુકમ ફરમાવ્યો.

માસાને માચડા ઉપરથી દૂર કરવામાં આવી અને તેની જગ્યાએ મને તતડાવીને બાંધી દેવામાં આવ્યો. મેં માસાની તરફ જોયું તો તે બેથુદ્ધ થઈ પડી હતી. તેના શરીરમાં પ્રાણ છે કે કેમ તે પણ હું સમજી શક્યો નહિ.

ગવર્નર સાહેબની આજ્ઞા અનુસાર મારા વાંસા ઉપર સડાસડ ચાલુક પડવી શરૂ થઈ. હા! ચાલુકના ફટકાથી શરીરમાં કેટલી વેદના

ચતી હતી ! મારી પીઠ ફાટી ગઇ. તેમાંથી લોહીના ડુવારા ઉડવા લાગ્યા. મારું આખું શરીર લોહીથી તરબોળ થઈ ગયું. પ્રાણ નીકળી જશે કે શું એમ ધડીબર મને લાગ્યું. કાંઈએ જાણે અણ્ણીદાર છરી મારી પીઠમાં ખોતી દીધી હોય એવું મને દુઃખ થઇ રહ્યું હતું. મારું માથું ધમધમી ઉઠ્યું. તે પછી હું ખેહોશ થઇ ગયો અને શુ બન્યું તે જોઇ કે જાણી શક્યો નહિ.

શુદ્ધિમાં આવતાં મને માલમ પડ્યું કે હું જેલની ઇસ્પીતા-લમાં પડેલો છું. એક સિપાઇ મારી માસે બેસી મારા વાંસા પરના ધા ઉપર મીઠાનું પાણી છાંટી રહ્યા હતા. આ ભયંકર વેદના સહન કરતાં કરતાં મેં તે સિપાઇને માસાના સમાચાર પૂછ્યા. તેણે કહ્યું “ધીમે ધીમે તે પણ સારી થતી જાય છે.” આ સાંભળી મેં ઇશ્વરને! આભાર માન્યો અને મારા બોગે માસાની રક્ષા કરી શક્યો એથી મને બારે આનંદ થયો.

એક દિવસ કેદખાનામાં ફક્ત થોડીક મીનીટ માટે માસા સાથે મારી મુલાકાત થઇ હતી. તે વખતે હું અત્યાર સુધી લખતો આવ્યો છું તે શોચનીય ઇતિહાસ તેણે મને સંભળાવ્યો હતો. બે દિવસ પછી સાંભળવામાં આવ્યું કે ગવર્નર સાહેબે એવું સાબીત કરી દીધું છે કે અમે બન્ને બાઇ બહેન નિહિલિસ્ટ સંપ્રદાયના છીએ, દેશના દુશ્મન છીએ. એટલા માટે “ એ બન્નેને જાંદગી પર્યંત દૂરના પ્રદેશ સાઇબિરીઆનાં જંગલોમાં દેશનિકાલ કરવામાં આવે છે ” એવો ગવર્નર સાહેબે હુકમ બહાર પાડ્યો.

આ સાંભળી મેં તેજ દિવસે પ્રતિજ્ઞા કરી કે આ જુદમ અને અજ્ઞાનપરનો બદલો હું જરૂર લઇશ. હું નિહિલિસ્ટ સંપ્રદાયમાં

દાખલ થઈ, જોઈશ કે અડધી પૃથ્વીનો ધણી, મહાપ્રતાપશાળી, સ્વ-
અછંદી રશિયાના સત્રાટ્ટને હું કેઈ નુકશાન પહોંચાડી શકું છું કે નહિ ?
અને એના મંત્રીમંડળના અભિમાન અને સત્તાને ચૂર્ણવિચૂર્ણ કરી
શકું છું કે કેમ ?

વાચક ! તે દિવસથી મારી આખી ઝડગી દરમિયાન હું મારી
પ્રાતરના એક ક્ષણુમર પણ બુદ્ધો નથી.

પ્રકરણ બીજું

સે ટપિટસર્ગના કેદખાનાની એક દુર્ગન્ધમય, અંધારી અને આંકડી કાટડીમાં હું છ માસ સુધી બંદીવાન રહ્યા. એ કાટડીમાં હું એકલો જ હતો. એ વખતે હું અસંખ્ય યાતના બોગવી રહ્યો હતો. મારા દેહમાં તાકાત ન હતી, જનમાં ઉદ્ધાસ ન હતો. પરંતુ આ બધાં દુઃખોમાં દટાયેલો હોવા છતાં હું મારી પ્રતિજ્ઞા તો નજ બૂંદ્યો. કેટલીક વખત મારા મનમાં એ પ્રશ્ન ઉડતો કે જો આવી સજા હજી કેટલાક દિવસ સુધી બોગવવી પડશે તો કદાચ હું મરણ પામીશ કે માંડે થઇ જઇશ. કમતાકાતને લીધે હું કોઇ પણ જાતની તકલીફ ઉઠાવી શકતો નહિ અને વારંવાર બેહોશ થઇ જતો.

એકાએક એક દિવસ મને ખબર મળી કે મારે બીજા કેટલાક કેદીઓ સાથે સાઇમિરીઆ તરફ પ્રયાણ કરવાનું છે.

આ પછી ત્રાજે દિવસે બરાબર મધ્યરાત્રે અમે અમારી મુસાફરી-યાત્રા શરૂ કરી. આ લાંબા અને વિકટ માર્ગમાં ચાલતાં ચાલતાં અમારા ઉપર જે જે વિપત્તિઓ પડી, અમારે જે જે કષ્ટો સહન કરવાં પડ્યાં તેનું વર્ણન કરવાનું અત્રે સ્થાન નથી.

આશરે સો સ્ત્રી પુરૂષ કેદીઓએ સાથેજ કેદખાતું છોડ્યું હતું. અમારા બધાના હૃદયોમાં નિરાશાએ ઘર કર્યું હતું. અમારા હાથમાં લોખંડની સાંકળો હતી. પગમાં મોટી મોટી બેડીઓ જકડામાં આવી હતી એટલે દોડવાનું તો બાળુએ રહ્યું પણ અમે બરાબર ચાલી પણ શકતા નહિ. બેડીઓના વસારાથી કેટલાક માણસોના પગ લોહી લુહાણ થઇ ગયા હતા. ચાલતી વખતે બેડીઓ વારંવાર અથડાતી. અમારી આગળ પાછળ જીવતા જંગલના પિશાચો જેવા સિપાઇઓ ચાલી રહ્યા હતા. ચાલવામાં જરા જે ચૂક થઇ કે આંખોને સપાટો તરતજ પડવાનો. પહેરવા માટે ખાખી કપડાં અમને મળ્યાં હતાં. અને અમારા પગમાં દશેરીઆ જોડા પહેરાવવામાં આવ્યા હતા. બધા કેદીઓને ઓઢવા માટે જંગલનાં ચામડાં આપવામાં આવેલાં. જે જે અમારા જેવા કમનસીમ મનુષ્યોને દેશનિકાલની સજા થાય છે તે બધાને આવોજ પોપાક પહેરવાનો હોય છે. બધાની પાછળ એક ગાડી રાખવામાં આવતી. સત્રાટ્ર ઝારની આ સજાને પરિણામે કર્ણભય પરમાત્માની કૃપાથી કોઇ જીવને રસ્તામાં મુકિત મળી જાય તો પણ તેને ન મળવા દેવી ! એટલે એ માણસને ગાડામાં નાખવામાં આવેનો. અમારી આગળ સિપાઇઓની એક ટુકડી જ્ઞાન જ્ઞાન-સની મદદથી રસ્તો બતાવતી ચાલી રહી હતી. તે વખતે મધ્ય રાત્રિનો અમત્ર હતો. ઘેર અંધકાર એદિશમાં બપોી રહ્યો હતો.

અમારી આગળ પાછળ સિપાઇઓ જ્ઞાનસ લઇ માર્ગ બતાવી રહ્યા હતા. મધ્ય રાત્રિનો સમય હતો. અંધકારનું સાત્રાગ્ય સર્વત્ર ફેલાઇ રહ્યું હતું. શહેરની સરહદમાંથી નીકળી અમે પૂર્વ તરફ-ચુરલ પર્વત તરફ-દૃષ્ટિ નાખી ચાલવા માંડ્યું.

કેદખાનામાં માસાને મેં ફક્ત એકજ દિવસ જોયો હતો. તે દિવસથી આજ સુધીમાં મને ફરીએ ખબર ન હતી. માસા ક્યાં છે ? તેની શું સ્થિતિ છે ? એ વિષયમાં મેં અનેક માણસોને પૂછ્યું પરંતુ એ વિષયમાં કોઈ તરફથી કંઈપણ ખાતમા મને ન મળી.

આખરે હું એટલો બધો નિરાશ થઈ ગયો કે આ ૭ દહીમાં તો માસાને મળવાની આશાજ હું છોડી બેઠો.

જનરલ મર્ટિયાનફના રીપોર્ટ ઉપરથી મોઢીલ પ્રદેશના ગવર્નરે વગર વિચારે મને દેશનિકાલની સજા ફરમાવી દીધી હતી. અને આ સજાનો હું ભોગ થઈ પડ્યો એનું કાગળ માત્ર એટલુંજ હતું કે જારના ધાતડા અને સ્વેચ્છાની કર્મચારીઓના ફર પડામાંથી મેં મારી બેનનું રક્ષણ કરવા પ્રયત્ન કર્યા હતા. હું એ બરાબર જાણતો હતો કે જે લોકોને રાજનૈતિક ગુન્હા માટે દેશનિકાલ દરવામાં આવે છે તેમને સંકેદો કરાખીણ કપ્પાના ભોગ બનાવી મૃત્યુ શરણ કરવાનોજ જારના કર્મચારીઓનો દુષ્ટ હેતુ હતો. આ દેશનિકાલની સજા આગળ ફ્રાંસીની અજ્ઞ તો કંઈ દિસાજમાં મેં ન ગણાય. જ્યાં કેદીઓને મોકલવામાં આવે છે ત્યાં આ ખીયારા કમનશીજ કેદીઓ પાંચ છ વર્ષમાં તફડી તફડીને અકાળે મરણ શરણ થાય છે. સાધમીરીઆનાં કેદખાનાં એટલે પ્રત્યક્ષ નરકાગાર ! એમાં દાખલ થતાંજ માણસ માખીઓની માફક મરી જાય છે. પેંગ, ઇન્ફલુએન્સા, વગેરે અનેક રોગોનું તો જાણે અહીંજ વતન હોય એમ લાગે છે. ખીમાર કેદીની ગમે એટલે ગંભીર સ્થિતિમાં સેના સુશ્રુષાની તો વાતજ નહિ. આવા દુર્ગંધમય રોગના અખાડામાં પડી ખીયારા કેટલાએ કેદીઓ ઇશ્વરના દરબારમાં પહોંચી જાય છે.

આખરે અમે કુદોવા શહેરમાં પહોંચ્યા અને ત્યાંથી રેલગાડી મારફત અમને નવગરહ નામની જગ્યાએ લઇ જવામાં આવ્યા. ગાડીમાંથી ઉતરતાંજ અમે જોયું તો અમારા સ્વાગત માટે લોખંડનાં ભયંકર પાંજરાઓ હાજર હતા. સ્ટેશનની બહાર નીકળતાંજ આ પીજરાઓમાં અમને ગોંધવામાં આવ્યા. વાચક ! લોહપિંજરમાં અંધ કરેલા વાંદરા અમર હિંસક જનવરો કદી જોયા છે ! અમારી પણુ આ વખતે એજ સ્થિતિ હતી. પછી કેટલેક દૂર લઇ જઈને અમને મોટા મોટા વહાણો પર ચઢાવી દેવામાં આવ્યા. વહાણુ ઉપર પણુ અમને પાંજરામાં પૂરેલાજ રાખવામાં આવ્યા કારણુકે કદાચ કોઇ આ જીવનથી કંટાળી પોતાની દેહને જલદેવતાને અર્પણુ કરી દે. ઓલગા નદીમાંથી પસાર થઇ અમારું નાવ થામ શહેરમાં પહોંચ્યું. અહીંથી વળી પાછો આગગાડીનો રસ્તો શરૂ થયો. આગગાડી મારફતે અમે એકટરીનબર્ગ શહેરમાં આવી પહોંચ્યા. યુરલ નદીને પેસે પાર આ શહેર આવેલું હતું.

જે દિવસ અમે સરહદ પર પહોંચ્યા તે દિવસનો બનાવ હતું આ જીવનમાં ભૂલી શકું એમ નથી. એ વખતે એકટરીનબર્ગથી અમે ત્રણસો માઇલ ચાલી આવ્યા હતા.

આખરે અમે ઇંટથી ચણેલા એક ચોતરા પાસે આવી પહોંચ્યા. આ સ્થાન એશિયા અને યુરોપની સીમાદર્શક હતો. એની એક બાજુ યુરોપનો પાર્મા પ્રદેશ અને બીજી બાજુ એશિયાનો ટબલસ્ક પ્રદેશ આવેલો છે.

અહીંઆ કેદીઓને થોડોક વખત આરામ લેવાનો હુકમ મળ્યો. પોતાની જન્મભૂમિની અંતીમ વિદાય લઇ લેવાની સર્વ કેદીઓને એતલણી આપવામાં આવી.

રક્ષિયાનો ખેડુત વર્ગ મને તેટલો નીચ હોય છતાં સ્વદેશના પ્રેમથી ધારા તેના હૃદયમાં અહોનિશ વલ્લાજ કરે છે. પોતાનાં વતન માટે તેઓ મરી શીટવા પશુ તૈયાર થાય. માતૃભૂમિની સીમા પર આવેલો એ સ્થંભ જોઈ બહુ દિવસથી રોડી રાખેલી તેમની હિંમત ખૂટી ગઈ. તેઓ આકુલ વ્યાકુલ થઈ ઉઠ્યા. બહાલા વતનને આખરી નમન કરતા કરતા તેમની આંખોમાંથી આંધાર આંસુ પડવા લાગ્યાં. તેમનાં હૃદયનાં ઉંડાણમાંથી નીકળતો આ આર્તનાદ, ઝાડપાન વિલીન, મરજીમિ જેવા આ ઉજ્જડ પ્રદેશની વાયુલહરીઓમાં મળી જઈ વિલીન થઈ ગયો. કેટલાએ તો જમીન ઉપર આગોટી પડી, પોતાની પ્યારી માતૃભૂમિની માટીને ચુંબન કરી, પોતાના બહાલા વતનની સદ્ગતે માટે વિદાય લીધી અને કેટલાએ પોતાના હાથ પગ પ્રસારીને પોતાની જન્મભૂમિને ચુંબન કરી તેને છેલ્લાં નમસ્કાર કર્યાં. વળી કેટલાએ તો પોતાની જન્મભૂમિની એ માટી સ્પર્શચિન્હ તરીકે પોતાનાં કપડામાં બાંધી લીધી. જાણે મૃત્યુપર્યંત દેશનિકાલની સગ્ગમાં આ માટી પોતાની જીવનસંમિતિ રહેવાની હોય, જીવન નૌકામાં જાણે એજ માત્ર એક હલેસારૂં હોય, માતૃભૂમિનું અંતીમ સ્મૃતિચિન્હ હોય અને આલોક તથા પરશોકમાં જાણે એજ માત્ર એક આસ્વાસન હોય, એટલા બહાલ અને પ્રેમથી કેટલાએ તો તેના પોટલાં બાંધી લીધાં.

ફાજનો લશ્કરી અમલદાર જે બધા કેદીઓને લઈ જઈ રહ્યો હતો તે સીંગારેટ પીતાં પીતાં ઉદાસીન બાવે પોતાના વતનની વિદાય લેતાં આ દેશનિકાલીઓનું કશુંપણ દૃશ્ય જોઈ રહ્યો હતો. તે એકએક મોટા અવાજથી બોલી ઉઠ્યો. “આલો, કૂચ કરો” હુકમ

મળતાંજ અમે એકદમ તૈયાર થઇ ગયા. કેદીઓના પગમાં પટેલી લોખંડી જંજીરોનો ખણખણાટ પાછો શરૂ થયો. યુરોપની સીમા વટાવી અને સાઠઝીરીઆની સીમામાં હવે મુસાફરી શરૂ કરી.

દિવસોના દિવસો અને અઠવાડિયાં પર અઠવાડિયાં વીતી જવા છતાં અમારી મુસાફરીનો અંત ન આવ્યો. કુદરત પણ જાણે આ પ્રદેશ ઉપર રહી હોય તેમ ચારે બાજુ ઉજ્જડ વેરાન ખેતરો અને મેદાનો સિવાય કશું નજરે ચડતું નહતું. અસહ્ય તાપમાં કેદીઓની વિષમ સ્થિતિ થઇ પડતી હતી. ભૂખથી આંખે અધારા આવનાં હતાં કારણ કે અમને ગમે ત્યારે ખોરાક આપવામાં આવતો તે પણ પ્રમાણમાં તો નહિજ. આખા દિવસમાં મુસાફરીનો થાક અને કંકડતી ભૂખને પરિણામે કેદીઓનાં શરીર દુર્બળ થતાં જતાં હતાં. કેટલાકને તો આ વિપત્તિ સહન કરવા કરતાં મરી જવું બહેતર લાગ્યું પણ માગ્યાં મોત મળતાં હોત તો દુનિયામાં દુઃખ શૈત્રું હોત! મૃત્યુની રાહ જોવા છતાં કોઇના પર કાળની કૃપાદ્રષ્ટિ તો નજ થઇ.

રસ્તામાં કોઇ કોઇ વાર કોઇ ગામડાના કોઇ તૂટયા પુટયા ઝુપડામાં અમે થોડા વખત માટે આરામ લેતા પરંતુ આ ઝુપડાંઓ પણ એટલા દુર્ગન્ધમય હોય છે કે પશુઓ પણ એ સ્થિતિમાં આરોગ્ય રહી શકે નહિ. જેમ કોઇ માણસ બીક કે દુઃખને માથે અંધારા કુવામાં છૂપાઇ જાય છે તેમ મુસાફરીના દુઃખથી બેગર થઇ અમે કોઇ કોઇ વાર મહોલોમાં જઇ અમારાં શરીર છુપાવી દેતા. પરંતુ ઇશ્વરકૃપાથી અમારા નશીબમાં એટલું સુખ પણ ન રહ્યું. જ્યારે રસ્તામાં કોઇ ઝુપડું કે રહેવાની જગ્યા ન મળતી ત્યારે ઉપર ઝાબ અને નીચે ધરતી એજ અમારા આરામાગાહ તરીકે કામ આવતા અો ખુદશી

મેઘાનમાં આમારા દુઃખી દેહ ખોજરને કામળામાં લપેટી અમે પડ્યા રહેતા. ઠડી દૂર કરવા જે અગ્નિ સળગાવતા ને પશુ બરફ પડવાથી એલવાઇ જતો. આવાં ધોર દુઃખો અને પરિશ્રમ મરદો નો ગમે તેમ સહી શે પણ સ્ત્રીઓ માટે એમ કરવું કેવળ અસંભવિત હતું. અમારી સાથે ૨૦ સ્ત્રી કેદીઓ પણ હતી એમાંની કેટલીક તો મેટા મેટા અમીર કુટુંબની હતી. આમાંની ઘણી ખરીને સાધ-મિરીઆ દેશનિકાલ કરવાની આજ્ઞા થઈ હતી કારણ કે કેટલેક અંશે એ બધી સ્ત્રીઓ રાજનૈતિક અપરાધિની હતી.

આ સ્ત્રી કેદીઓમાં એક સ્ત્રીનું નામ શ્રીમતી મેરી કુટાનો હતું. ઘણું કરીને મેં એને સેન્ટ પીટર્સબર્ગના સરકારી સમાજમાં અને જાહેર મિજબાનીઓમાં જોઇ હતી. તેને સાધમિરીઆ મોકલવાનું કારણ પૂછતાં માલમ પડ્યું કે એક ગોટા પદવી'તર રાજકર્મચારી તેની સાથે લગ્ન કરવા ઇચ્છતો હતો પરંતુ તેની માંગણીને અસ્વી-કાર કરવાને પરિણામે સાધમિરીઆમાં દેશનિકાલની સજા તેને કરવામાં આવી છે. રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં દુઃખથી પીડિત થઇ આ સ્ત્રીઓમાંથી ત્રણ સ્ત્રીઓ ગુજરી ગઇ. આ સ્ત્રીઓની જે કબરો ખનાવવામાં આવી તેના કરતા કોઇ બીજાનીની કબર પણ હજાર ગણી સારી હોય છે પણ અમને ટોચવરકુના કેદખાતામાં લઇ જઇ રાખવામાં આવી. આટલા દિવસ પછી અમને ત્રણ દિવસનો આરામ મળ્યો. ત્રણ દિવસ પછી ટોચવરકુ શહેરમાં પહોંચ્યા અમે પૂર્વ દીશામાં પ્રયાણ કર્યું. ત્રણ આઠવાડિયાં બાદ અમે ત્યાં પહોંચી ગયા. એ વખતે એકેએક કેદીના કપડાં ફાટી ગયાં હતાં, જોડા પણ પોતાનું અસ્તિત્વ મીઠાડી પરલોહમાં જવાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા. ટોચવરકુનું બચકર કેદખાનું જોતાજ આરા હૃયમાં કેવી લાગણીઓ

અથ આવી કે એ વર્ણુવાની મારામાં શક્તિ નથી. પાળેલાં જનવરની માફ બધા કેદીઓને એ કેદખાનાની કોઠડીઓમાં પૂરી દેવામાં આવ્યા. કેદખાનું ગદુ તો હતુંજ, ઉપરાંત હવા અજ-વાળાનો પણ અનાવ. અમારા સિવાય ત્યાં બીજા પણ કેટલાએ કેદીઓ હતા. ફાટેલાં કપડાં અને દુર્બળ હાડાપંજર જેવાં તેમનાં શરીર જોઇને અંધારામાં તો તેઓ બૂન જેવાજ લાગતા. કેદખાનાની આ દુઃખદ સ્થિતિ જોઇ હું કંપી ઉઠ્યો. મારી આંખમાંથી દડદડ આંસુ પડવા લાગ્યાં.

કેદીઓને ખોરાક કેવો આપવામાં આવતો એ પણ જાણવા જેવું છે. કેટલાએ મહીનાના સડેલા લોટમાંથી અડધી કાચી અને અડધી બજેલી રોટલી અને બહુજ ઓછું શાક એ અમારો ખોરાક બધા કેદીઓને ખેસાડી તેમના ઉપર રોટલીના ટુકડા ફેંકવામાં આવતા. કુતરાઓ તરફ જેમ રોટલીનો ટુકડો ફેંકવામાં આવે અને તે લેવા માટે કુતરાઓ તૂરી પડી માંહોમાહે લડે તેવી આ બધા કેદીઓની સ્થિતિ હતી. રોટલી ઘણુજ થોડા પ્રમાણમાં થતી એટલે તે મેળવવા માટે કેદીઓ મારામારી પણ કરતા. કોઇ કોઇ કેદીઓ સાથે તો અધિકારીઓની કૃપાદ્રષ્ટિથી તેમના સ્ત્રીપુત્રાદિક પણ આવ્યાં હતાં. પરંતુ તેમને પૂરું ખાતાનું ન મળતું, જે કેદીઓ બીમાર પડતા એમનો તો કોઈ બાવજ પૂછતું નહિ, એટલે બૂખે તરફડી આ બીયારા બીમાર કેદીઓ નામશરણ થતા.

હું આગળ જે સ્ત્રીની વાત કહી ગયો તે થોડા દિવસ પછી અત્યંત બીમાર પડી. રોટલી લઇ આવવાની પણ તેનામાં શક્તિ ન રહી. આવી દુઃખદ દશા જોઇ હું તેને સહાય કરવા તૈયાર થયો. રોટલી બ્યારે ફેંકવામાં આવતી ત્યારે હું આગળથી તૈયાર થઇ રહેતો.

મારું તેમજ તે સ્ત્રીનું પેટ ભરાય એટલી રોટલી લઈ આવે. આ દુર્જીવમય કેદખાનામાં પડી પડી, પોતાનો આ દુઃસહ સ્થિતિમાંથી શિઘ્ર છુટકારો થાય કોનો મૃત્યુ થાય એ માટે તે હંમેશાં પરમાત્માને પ્રાર્થના કર્યા કરતી.

એકજ પોષાકથી અમારે ત્રણ મહિના ચલાવી લેવું પડ્યું. રાત દિવસ એકને એક કપડાં પહેર્યાં કરવાથી તે એટલા ફાટી ગયાં હતાં કે શરીર ઢાંકવું એ પણ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું તો પછી ઠંડીના દુઃખની વાતજ શી ! આવી સ્થિતિમાં મારા કેદીમિત્રો વિખૂટા પાડી મને બીજા કેદીઓની ટુકડીમાં લઈ જવામાં આવ્યો. એ વખતે મને માત્રમ પડ્યું કે ખાણના ગર્ભ ભાગમાં કામ કરતા કરતાંજ મારે તો મારી જીંદગી પૂરી કરવી પડશે. વાચક ! દુનિયા-બરમાં આના જેવું બીજું ભયંકર સ્થાન ક્યાંએ નથી.

સેન્ટપીટર્સજર્ગથી મારી સાથે આવેલા કેદીઓની વિદાય થઈ ફર્ટિસ્ટર તરફ પાછી મારી યાત્રા શરૂ થઈ. ડગલે ડગલે મને મૃત્યુનો ભય લાગતો. એ વખતે મને વિચાર આવ્યો કે જીવનભરમાં મેં જેવું એકે પાપ નથી કર્યું તો પછી આવાં ભયંકર કષ્ટો મારે કેમ સહન કરવા પડતાં હશે ? વિધિની શી કઠોરતા !

એક દિવસ સાહસ ખેડવાનું મને મન થઈ આવ્યું. મેં વિચાર્યું કે આ પ્રમાણે બકરીની માફક બીકણ બની પડ્યા રહેવાથી આરોગ્ય ન આવે. અહીંથી કેઈ પણ પ્રયત્ને નાસી છૂટવું જ નોઈએ. પાંતુ નાસીને ચે ક્યાં જઈ ? આ સયથે હું જે સ્થળે આવી પહોંચ્યો છું ત્યાંથી સભ્ય મનુષ્યોને રહેવાનું સ્થાન ત્રણથી ચાર હજાર માઈલ દૂર છે. ઉપરાંત માર્ગમાં અનેક વિધ્નો નડવાનો સંભવ તો ખરોજ. પરંતુ આ બધી બાબતોનો વિચાર કરતાં મને લાગ્યું કે સ્વાધીનતા આગળ

ગમે એવાં દુઃખો તરણા સમાન છે. આખરે મેં નાશી છૂટવાનો દંઢ નિશ્ચય કર્યો. મારા જેવી બચકર સ્થિતિમાં આવી પડેલો કોઇ માણસ પાગલ હોય તોજ મારા જેવું સાહસ કરવાનો વિચાર કરે. પરંતુ તે વખતે મેં જે સાહસ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો તેમાં મને નિરાશાજ દેખાતી. છતાં “કંઈ લાખો નિરાશામાં અમર આશા છૂપાઈ છે” એ સુત્ર ધ્યાનમાં આવતાં મારા મનમાં આશાના અંકુરો ફૂટતાં મેં વિચાર્યું કે માર્ગમાંજ મારું મૃત્યુ નિર્માયું હશે તો તે મારા વ્હાલા વતનની શીળી છાયમાં જતાં જતાં થાય તો એ મારું સદ્ભાગ્ય જ ગણાશે.

દેશનિકાલના આ પારાવાર દુઃખો સહન કરવા કરતાં આ મૃત્યુ મને વધારે મીઠું જણાવ્યું.

એક દિવસ રસ્તામાં અમે સડક ઉપરના એક મેદાન પાસે થોભ્યા. તે દિવસે કકડતી ઠંડી હતી. તે વખતે જે કેદીઓનો વડો હતો તે ટંક બેસો આદમી હતો. અમારા પોતાના પૈસા ખરચી કંઈ પણ ખાવાનું લેવાની અમને તે પરવાનગી આપતો. નજદીકમાંજ એક મુસાફરખાનું હતું. સિપાઈઓએ ત્યાં બંધ દરવાજો ઠોક્યો પરંતુ અંદરથી કંઈ જવાબ ન મળ્યો. તેમને લાગ્યું કે અહીં રહેનાર માણસો શહેરમાં ગયા હોવા જોઈએ અને ત્યાંથી શહેર ઓછામાં ઓછું વીસ માઇલ દૂર હતું. મુસાફરખાનું બંધ હોવાથી અમને ફરીથી કૂચ કરવાનો હુકમ મળ્યો ત્યાંથી દશ માઇલ ઉપર આવેલા એક જંગલમાં અમે મૂકામ કર્યો. કેટલાએ દિવસો પછી આજે ઝાડોની છાયામાં સવાનું ભાગ્ય અમને પ્રાપ્ત થયું હતું. જંગલ અત્યંત ગાદું હોવાથી ત્યાંથી નાશી છૂટવાની દીક અનુકૂળતા હતી.

ફરી ટોપ વખત આવો લાભ મળવો દુર્લભ છે એમ વિચારી તેજ દિવસે બાગી છૂટવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. મારી જાજીરોને મેં અને તેટલી ઉંચે રાખી લીધી. કારણકે જો ત નીચે રહે તો નાસવામાં અડચણ આવ્યા કરે.

સાંજના થોડું ઘણું ખાઈ લઈ હું પડી રહ્યો અને ખૂબ આતુરતાથી નાશી છૂટવાની ધન્ય પળની રાહ જોવા લાગ્યો. તે વખતે એક એક પળ એક એક યુગ જેવી થઈ પડી. થોડા વખત પછી બધા પહેરેગીરો સૂઈ ગયા. એ તકનો લાભ લઈ હું ચૂપકીથી ઉઠ્યો. જોયું તો કાંઈક પહેરેગીરો બીજી બાજુ મેં ફેરવી સૂઈ રહ્યા હતા. પછી પૂછવાનું શું? પછી બીલાડીને પગલે એ અંધારી કાલરાત્રિમાં હું જંગલનાં એક ભાગ પરફ જીવ લઈ નાઠો. મારું મગજ ખડેર મારી ગયું. ડગલેને પગલે મને પહેરેગીરોનાં પગલાંના બણકાર વાગતા થોડે દૂર જઈ મેં જોઈથી ટોડવું શરૂ કર્યું. આખરે મને લાગ્યું કે સારા નાશી છૂટવાની ખબર હજી પહેરેગીરોને નથી પડી. આઠરે એક માછલ સુધી તો હું જંગલના આડકાટ રસ્તે ચાલ્યો, પરંતુ પછી સડક પર આવી હું સુસાફરખાના તરફ નાઠો. સાઇબિરીઆના એ બીવણ અંધકારમય પ્રદેશમાં થાકેલો હોવા છતાં પણ હું ખૂબ ઝડપથી નાસવા લાગ્યો.

ધીરે ધીરે પ્રાતઃકાળ થયો. પાછળ નજર કરી જોયું તો સૂર્યના-રણુનો પૂર્વમાં ઉદય થઈ ચૂક્યો હતો. ચારે બાજુએ અંધકારનો નાસ કરતાં સૂર્યનાં કિરણો ફેલાઈ ગયાં.

ધણે દૂર દૃષ્ટિ ફેંકતાં ક્ષિતિજમાં ત્રણ માણસો જેવી આકૃતિ મારા તરફ ચાલી આવતી જણાઈ. હું એકદમ થોભી ગયો અને મારો સંદેહ દૂર કરવાને બારીકાઈથી એ દિશામાં જોવા લાગ્યો.

મારો સદેહ સાચો જ પડ્યો. તથા કોએક સિપાઇઓ મને પકડવા માટે પૂરપાટ ઘોડા દોડાવતા મારી તરફ જ આવી રહ્યા હતા. એમને જોતાંજ હું કંપી ઉઠ્યો. મારા ગાત્રો શિથિલ થઇ ગયાં અને કર્તવ્યમૂઢ જેવો થઇ ત્યાંજ ઉભો રહ્યો.

ક્યાં જઇને છૂપાવું એ એક વિકટ પ્રશ્ન મારી સમક્ષ આવી ઉભો. આમ તેમ દોડી ચારે બાજુએ તપાસ કરી પણ એક દિશામાં ઝાડનું નામ નિશાન માલમ ન પડ્યું, જ્યાં જોઈ ત્યાં વિસ્તીર્ણ મેદાન ધણેજ દૂર ફક્ત મુસાફરખાનું ઝાંખું ઝાંખું દેખાતું હતું. હું દમ બાંધી એ તરફ દોડ્યો.

દોડતાં દોડતાં જ્યારે જ્યારે પછળ જોતો ત્યારે ત્યારે પેલા તથા સિપાઇઓ મારી નજદીકમાં વધારે ને વધારે આવતા જતા મને માલમ પડતા. આ જોતાંજ મારી હિંમત છૂટી ગઇ. મારા ગભરાટને પાર ન રહ્યો.

થોડા સમય પછી પેલા સિપાઇઓએ ધણે દૂરથી મને એકદમ ઉભા રહેવાનો હુકમ કર્યો. પરંતુ મેં જાણે તેમનું કહેવું સાંભળ્યુંજ ન હોય તેમ વધુને વધુ ઝડપથી દોડ્યાજ કર્યું. હું ઉભો ન રહેતા દોડ્યોજ જાઉં છું એ જોતાંજ એક સિપાઇએ મારા માથા ઉપર તાકીને એક ગોળી છોડી, પરંતુ એનું લક્ષ નિષ્ફળ ગયું. મને જરાએ ધક્કા ન થઇ. આ પછી તે બીકનો માર્ગો હું વધારે ઝડપે દોડવા લાગ્યો.

આખરે હું મુસાફરખાના પાસે આવી પહોંચ્યો. એ વખતે પણ સિપાઇઓ મને બૂમ મારીને થોભી જવાનો હુકમ તો કરીજ રહ્યા હતા. મકાનની ચારે બાજુ ફરીને જોતાં ત્યાં છૂપાઇ રહેવાની એક જગ્યા ન જણાઈ. એ મકાન તે દિવસની માફકજ બાજે પણ નિર્જન પડ્યું હતું.

આખરે મારી ધીરજ ખૂટી. મૃત્યુ નજદીકમાં છે એ વિચારેજ હું ઉન્મત્ત થઇ ગયો. ફરી એકવાર સુરક્ષિત જગ્યા માટે મેં ચારે તરફ આતુરતા બરી નજરે જોયું. પરંતુ નિષ્ફળ થયો. ગાંડા માણસની માફક એકદમ ઉતેજિત થઇ જઇ મેં આખરે કોઈ ઉપાય નથી રહ્યા એમ જોતાંજ આત્મહત્યા કરી આ દુઃખી જીવંતીને અંત કાવવાની તૈયારી કરી. એટલામાં તો પેલા ત્રણ કોએક સૈનિકો લગભગ મારી પાસે આવી પહોંચ્યા. તેઓમાંથી એકે માન તરફ એની બંદુક તાકી બીણશુ અવાજે હુકમ કર્યો “એકદમ તામે થા, નહીં તો કાણુમાત્રમાં ગાળાથી વિધી નાખીશ.”

હું જ્યાં ઉભો હતો ત્યાંથી નજદીકમાંજ એક કુઓ હતો. એકદમ છલંગ મારી હું કુવા ઉપર જઇ ઉભો અને જોરથી બોલ્યો “તમારા જેવા ધાતકોને તામે થવા કરતાં મૃત્યુને ભેટવું એજ મને વધુ ગમે છે.”

આમ કહીને પેલા સિપાઇઓ ગાળા છોડે તે પહેલાં તો હું કુવામાં કૂદી પડ્યો. થોડાક વખત પછી કુવાની પાળ ઉપર એકેલા પેલા ત્રણ સિપાઇઓ માંહોમાંહે જે વાતચિત કરી રહ્યા હતા, તે મારા સાંભળવામાં આવી, તેઓમાંથી એકે કહ્યું “હવે એને પહાર કહાડવામાં શું માલ છે ? જ્યારે આટલે ઉંચેથી એ કુવામાં કૂદી પડ્યો છે તો તે જરૂર મરીજ ગયો હોવો જોઇએ.” બીજો સૈનિક બોલ્યો “ મરી ગયો કે જીવનો છે એ વાત તો જાણુ આજુએ રહી પરંતુ એટલું તો ખરું કે એના હાથ ટાંટીઆ જરૂર ભાંગી ગયા હોવા જોઇએ.”

ત્રીજો બોલી ઉઠ્યો “ નહિ નહિ. એ તો જરૂર પુરો જ થઈ ગયો હોવો જોઇએ. કદાચ કોઇનું લોખંડનું શરીર હોય તો પણ

આટલે ઉંચેથી પડે તો જરૂર ટુકડે ટુકડા થઈ જાય. હવે એને બહાર કઢાડવાની વ્યર્થ તકલીફ લેવાની શું જરૂર? મુસાફરખાનાવાળાએને ગરબ હશે તો લાશને કુવામાંથી કાઢી લેશે. આલો. હવે આપણે ચાલ્યા જઈએ." ખીજ સૈનિકે વળી પાછું કહ્યું "હું મારો સંશય ટાળ્યા પછીજ અહીંથી આવીશ. એમ આ વાત પૂરી ન થઈ એટલામાં તો ગુડમ અવાજ કરતી એક ગોળી મારા કાન આગળથી પસાર થઈ ગઈ. માઈં માથું ફરવા લાગ્યું. ધાકનો માર્ગો હું એક ખુણે પડી રહી હવે શુ થાય છે એ જોવા લાગ્યો.

ખીજ નિપાછાં કહ્યું, "આત્મહત્યા કરવામાં આ માણસે ઘણુંજ ડહાપણતું કામ કર્યું છે. એ માણસના જેવી સ્થિતિમાં હું મૂકાયો હોત તો હું પણ જરૂર આજ માર્ગ પસંદ કરત. આખી જીદગી બર સાંઠખિરીઆના નરકાગારમાં સડ્યા કરવા કરતાં એકદમ મરી જવું એ હજાર ઘણું સાઈ છે."

એ પછી ખીજ કઈ વાતચીત મારા સાંભળવામાં ન આવી. મને જાગ્યું કે હવે એ સિપાઈએ ચાલ્યા ગયા હોવા જોઈએ.

બ્યારે મારી ખાત્રી થઈ ગઈ કે હવે સિપાઈએ ફરીથી આ તરફ આવવાનો સંભવ નથી ત્યારે હું ઉડીને કુવામાં ઉભો થઈ ગયો. મને કંઈ ઝાંઝી ઇજા થઈ ન હતી. એ એક જગ્યાએ થોડોક ધસારો લાગવાથી કોહી નીકળવા પામ્યું હતું. જો એ કુવામાં પાણી બરફ ઝામી ગયું ન હોત તો એમાંથી હું બાગ્યેજ જીવતો નીકળવા પામત.

જે સાંકળથી કુવામાંથી પાણી ખેંચવામાં આવતું એ સદ્માગ્યે તે વખતે કુવામાંજ લટકતી રહેલી હતી. ખૂબ જોર કરી મેં એ ત્રણ આયકા મારી ખાત્રી કરી લીધી કે ઉપરથી સાંકળ મજબુત રીતે આધી છે. હું આ સાંકળ પકડી સાવચેતથી ઉપર ચઢી આવ્યો. કુવા-

માંથી બહાર નીકળતાંજ મેં ઇશ્વરનો ઉપકાર માન્યો. ત્યાંથી પછી નીકળી હું સુસાદરખાના પાસે જઈ પહોંચ્યો.

હાં પહોંચતા જ મને વિચાર આવ્યો કે જો કોઈ પણ યુક્તિથી હું આ મકાનમાં જઈ શકું તો પછી મારે કપડા લતા તેમજ ખાવા પીવાની અડચણ જ ન રહે. મેં પહેરેલાં કેદીનાં કપડાં અને ગળામાંની કેદીના નાંખરવાળી તખતી લટકાવી મારે કમચે જવું સહીસન્નામત ન હતું. તરતજ પકડઈ જવાનો સંભવ હતો. આમ વિચારી મેં સુસાદરખાનાનાં બારણાં ઉતારી નાંખવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો, તાળાંઓ પણ ઠોકી ઠોકીને થાક્યો પણ કંઈ સફળતા ન મળી. પાસે એક લોખંડનો સળાંઓ પડેલો હતો. મેં તરતજ તે ઉઘારી લીધો અને જોની મદદથી એક બાજુનું બારણું ઉતારી નાંખ્યું. આનંદમાં આવી જઈ હું ઝપાટામંધ મકાનમાં દાખલ થઈ ગયો.

દાખલ થતાંજ હું એક ઝોરડીમાં જઈ પહોંચ્યો. ઝોરડો તદ્દન બંધ પડેલો હતો. એનો કોઈ ઝાઝો ઉપયોગ કરતું હોય એમ જણાતું ન હતું. ઝોરડામાં એક બાજુ એક મેજ અને બીજી બાજુએ બે ઘૂંણ ચઢેલી ખુરશીઓ અવ્યવસ્થિત રીતે પડેલી હતી. એક ખુણામાં બાંકડો પડેલો હતો. દીવાલ ઉપર એક છાંયી હતી. મેજ ઉપર કેટલીક ખાવાની ચીજો રાખી મૂકવામાં આવી હતી. આ બધું જોતાં મને લાગ્યું કે અહીં રહેનારા માણસો અહીંથી થોડાક દિવસ ઉપર ગયા હોવા જોઈએ.

આ ઝોરડી પાસેજ એક બીજી ઝોરડી હતી. મેં અનુમાન કર્યું કે એ સુવાની ઝોરડી હશે.

એ ઝોરડામાં પ્રવેશ કરતાં જ મેં જે દૃશ્ય જોયું તેથી હું આતો બની ગયો. બચતો માર્યો હું તથા હાથ પાછળ

હતી મળે. જાનો દેખાવ જોઇ મારું લોહી ઠરી ગયું. નેત્રુ તે એક ગાદી ઉપર એક માણસ ! તેના શરીર ઉપરનાં કપડાં જેતાં માલમ પડતું હતું કે આ માણસ કોઇ લાંબી મુસાફરી ઉપર નીકળેલો હોવો જોઇએ. મારું મગજ ચક્રોળે ચડ્યું. આ માણસ મરેલો છે કે જીવતો ? આ વિચાર મારા મનમાં ખડો થયો. તેના મોઢો ભાગ ખીણ બાજુ ઉપર ટોળેલો હતો. હું ધીમે પગલે તે તરફ પહોંચ્યો અને તાકી તાકીને જોવા લાગ્યો, પરંતુ જીવો હોય એવાં કશાં ચિન્હો જણાયાં નહિ. જરા દિલ્લે સમ્પત્ત કરી તેનું માથું પકડ્યું અને જંરથી હલાવ્યું ના. પણ એણે આખ ન ઉઘાડી. છેવટે આ માણસ મરણ પામ્યો છ એવી મન ખાતરી થઈ

આ માણસ ઉપરથી નજર ઉઠાવી ખીણ બાજુ જેતાંજ જણાયું કે પાસેની પુરશી ઉપર પેન્સીલથી લખેલો એક પત્ર મુકેલો છે. કાગળ ઉપરના અક્ષર ધૃજતા હાથે લખાવલા હોય એવા જણાયા. તરતજ મેં આ કાગળ ઉઠાવી લીધો અને વાંચ્યો. તેમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું.

“તમે ડોક્ટરને તેડી આવશો તે પહેલાં તો હું મરી ગયો હોઈશ. હું પ્રતાપશાળી રશિયન સમ્રાટના નામથી તમને ફરમાવું છું કે મારી પાસે જે જે જરૂરી કાગળ પત્રો છે તે કોઇ પણ વિશ્વાસુ માણસ નામે તાકીદે રવાના કરો. આ કામ બજાવવા માટે તમને યોગ્ય વ્યક્તિ મળી રહેશે.”

આઠવેન દેશવિચ

આ માણસનાં કપડાં તપાસતા તેના કોટના એક ચોર ગજવા માંથી ત્રણ પત્રો મળી આવ્યા. એ ત્રણ પત્રો ઉપર પુદ સમ્રાટ ઝારના હસ્તાક્ષર હતા. અને મરજીમિના કોલિમરક પ્રદેશના ગવર્નર તે ઉપર શિરનામું કરવામાં આવ્યું હતું.

આ ઉપરાંત તેના ગજવામાંથી પાંચસો રૂપિયાની નોટ પણ મળી. બીજા કોટના ગજવામાંથી એક પરવાનો મળ્યો. તેના ઉપર લખ્યું હતું “આઠવેન ડ્રેકેવિય, રશિયન સમ્રાટનો ખાસ જનસુમ છે અને તે કોલિમસ્ક પ્રદેશના ગવર્નર પાસે જવા નીકળ્યો છે.”

પરવાના ઉપરનું લખાણ વાંચતાં મેં મારી કાર્યરેખા ઝટ દોરી લીધી. તેજ વખતે મેં મારાં કાડાં ઉતારી બાળી નાંખ્યાં. રૂપિયાની નોટો કમરપટામાં બાંધી લીધી. એ પછી પેલો પેન્સીલથી લખેલો કામળ પણ બાળી નાંખ્યો. ત્યાર પછી ઝોરડામાં શોધતાં એક એવું હથિયાર પણ મળી આવ્યું જે વડે મેં મારા ગળામાંથી કેદીની તખ્તી અને પગમાંની બેડીઓ કાઢી નાંખી.

આ પ્રમાણે બંધનમુક્ત થઈ હું ઈસ્ટ બુલ જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં આઠવેન ડ્રેકેવિયનો ઘોડો તૈયાર રાખવામાં આવ્યો હતો. ઘોડા ઉપર સવાર થઈ હું ત્યાંથી આગળ જવા નીકળી પડ્યો.

સદ્ભાગ્યે બીજા કેદીઓની માફક મારું માથું હજી સુધી મુડવામાં આવ્યું ન હોતું. એથી મારા જવા કાળાપાણીની સગ્ન પામેલા કેદીને રશિયન સમ્રાટ ઝારના ગુપ્તચર બનવામાં કંઈ અડચણ ન આવી. મારો સરકારી શ્વાનદાર પોષાક ઓ ભરાવદાર વાકડીઆ બાલ જેમને કાની તાકાત હતી કે મારું નામ લેવાની હિંમત કરે !

ઘેડ પર સ્વાર થઈ હું ઝપાટાખંધ આગળ વધ્યો. રસ્તો તો એટલો લાંબો કે જાણે એનો અંતજ ન હોય ! હું ધકુટસ્કનો રસ્તો છોડી દઇ ઉત્તર દિશા તરફ વળ્યો. સાતસો માઇલનો રસ્તો વટાવી એક દિવસ હું યાકુટસ્કમાં જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં જો દિવસ આરામ લઈ મેં મરૂબિનો માર્ગ લીધો.

એ મરૂભૂમિમાં ઇમાતરકુ સુધી અહીં હજાર માઇલની મુસાફરી
 મેં કેવી રીતે કરી તેનું વર્ણન કરી વાચકોનું ધ્યેય ખુટાડવા હું નથી
 માગતો. પરંતુ કેટલીક સામાન્ય હકીકતની માહિતી આપ્યા વિના
 ચાને એમ નથી એટલે ટુંકમાંજ મારી એ ભયંકર યાત્રાનું વર્ણન
 આપી હું આગળ ચાલીશ. એવો પણ વખત આવ્યો કે ત્રણ ચાર
 દિવસ સુધી ઘોડા પરથી નીચે ઉતરવાનું પણ મારે માટે બનતું નહિ.
 રસ્તામાં ન તો મળે કોઈ આદમી કે ન મળે કોઈ મુસાફરખાનું.
 એટલે વાત પણ ધની સાથે કરું અને આરામપે ક્યાં લવું ? મારી
 આ દયાનું ચિત્ર વાચક રહેજે દોરી શકશે અને મારી આ પત્તિએ જોઈ મારા
 તરફ ને જરૂર સહાનુભૂતિ દર્શાવશે. ખાવા માટે એક દાણો અથવા પાણી ન
 મળે, પીવા માટે એક છાંટો પાણીની પણ આશા રાખવી વ્યથે થઈ પડી.
 અને ઉપરથી બરફનો વરસાદ પડે. દિવસો વીત્યા, અકબાડિયાં પસાર
 થયાં પણ રસ્તાનો અંત આરેજ નહિ. આ મારાં કષ્ટો બરાં, પરંતુ
 સ્વતંત્રતાનું હું જે અમૃતપાન કરી રહ્યો હતો તેની આગળ એ મુસા-
 ફરીનાં સર્વ દુઃખો તરણા સમાન લાગતાં હતાં. હવે પકડાઈ જવાનો
 ડર બિલકુલ દૂર થયો હતો. એ જમાનામાં ઇમાતરકુ સુધી તારનાં
 દોરડાં નાંખ્યાં ન હતાં, તેથી હું ત્યાં પહોંચું તે પહેલાં
 આઘવન ડૂંકાવિયના મરણની ખબર કદી પણ ત્યાં મળે એમ હતું
 જ નહિ. મેં તો આંધી પહેરીને જાણે ચાલવાનું જારીજ રાખ્યું.
 એક મહીનો પમાર થયો, બીજો મહીનો બેઠો. તોયે માડું નિશાન ન
 આવ્યું. અંતે મેં માસ પૂરા થયા અને મરૂભૂમિના સીડન નામના એક નાના
 સરખા ગામડામાં હું આવી પહોંચ્યો. એક નદી પર એ ગામ આવ્યું હતું.
 ગામમાં જે થોડીધણી વસ્તી હતી તેમાં મુખ્ય કેએક લોક હતા. એ ઉપરત

કાળાપાણીની સજ્જ પામેલા રશિયનોનાં પણ ત્રણ ચાર ઘર હતાં. તેમની દશનું શું વર્ણન કરું ? સામખિરીઆમાં દેશનિકાત્ર થયલાં સ્ત્રીપુરુષોની પણ રિશ્તિ આવી અધમ તો નજ હોય ! આ પ્રાંતમાં ઓગરટ માસથી ઠંડી શરૂ થાય છે. અને નવેમ્બર તથા ડિસેમ્બર માસમાં તો લોકોની હાલત ત્યાં બેહાલજ થઈ જાય છે. ઠંડી કેટલી સખત હતી તેનો ખ્યાલ આ ઉપથીજ આવી શકશે કે ખીમાર પડી મરણ પામતા સ્ત્રીપુરુષોની મંખના કરાં ઠંડી સહન ન કરવાયાં મરણ પામેલાંની સંખ્યા વધારે હતી.

મરૂમૂમના અતિમ પ્રાંતમાં પહોંચી જનરલ મંજુલત્તે બંગલો શોધવામાં મને ખાસ તકલીફ ન પડી. પૂરેપૂરી સાવચેતીથી મેં સરકારી કામગીરી એને સ્વાધીન કરી દીધા. એ કામગીરીમાં કેટલા નોકરીઓના સમાવેશ હતા. એવાન ત્યાં ફેલાનાં શહેરમાં ખૂબ ગરમડમચી રહી, લોકોએ મારું આદરનાવે સ્વાગત કર્યું. કારણકે મારા આસ્વાથી કેટલાયે કેહીઓ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાના હતા. મરૂમૂમિમાં મહીનાઓ સુધી મુલાકાતી કર્યા પછી આવું સ્વાગત મળે તેથી મને અત્યંત આનંદ થયો જોઈતો હતો. પરંતુ મને તેમાં કશું સુખ ન પડ્યું. મને તો એકજ વિચાર ઘેળાયા કરતો હતો કે કેવી રીતે મારા વતનમાં પહોંચું ? સામખિરીઆ હવે મારે માટે અસહ્ય થઈ પડ્યું હતું. એક દિવસ ગવર્નર તાડેબે મને કહ્યું કે તેના તરફથી એક રિપોર્ટ લઈ મારે સેન્ટપિટર્સબર્ગ જવાતું હતું. અને એ રિપોર્ટ તૈયાર કરવામાં કેટલાક દિવસો વીતી જાય એમ હતું.

દિવસો વીત્યા અને રિપોર્ટ તૈયાર થઈ ગયો. ગવર્નરે મને તે આપ્યો. જતાં જતાં ડરથી મેં ગવર્નર સાહેબને કહ્યું, “આપની પસે હું થોડી દયાની યાચના કરું છું.”

ગવર્નર સાહેબે હસીને કહ્યું, “તું શું ઇચ્છે છે ?”

મેં જણાવ્યું, “મારો એક બાઈ પેટ્રોપલાસ્કમાં રહે છે. અનેક નર્વોથી મેં તેને જોયો નથી. તેને એકવાર મળવાની મારી ઇચ્છા છે. આપ સાહેબ મને ત્યાં જવાની એક પાસ આપો તો આપનો મોટો ઉપકાર થશે.”

ગવર્નર સાહેબ એ વખતે ખુશ મિત્રજમાં હતા એટલે પૂછ્યું શું ? અને તે ઉપરાંત મારા પર ખાસ પ્રસન્ન હતા. મારી આશા તરતજ તૃપ્ત કરી અને બીજેજ દિવસે હું ત્યાંથી આવી નીકળ્યો.

આર અઠવાડિયાં સુધી મેં ડુંગરાવાળા પ્રદેશમાં ઘોડો દોડાવ્યાજ કર્યો. મને મારા બાઈને મળવાની ધગસમાં ઘોડાની સ્થિતિનું જાન ન રહ્યું અને અફસોસ, ચાકથી લોથપોથ થઇ મારો ઘોડો જમીન પર પડી મરણ પામ્યો. મારી આફતનો એ સમયે પાર ન રહેા, પણ આપત્તિમાં હિંમત હારી જવાથી શું વળે ? ‘ હિંમતે મરણ તો મદદે ખુદા ’ એ વાક્ય યાદ આવ્યું અને પગે મુસાફરી કરવી શરૂ કરી. આ મારું સાહસ કંઈ જેવું તેવું ન હોતું. રસ્તામાં ન મળે ઝાડ કે ન મળે ઝુંપડું. ભૂખ અને તરસને લીધે મારી હાલત ખરી થઈ પડી. અંતે એક દિવસે સમુદ્ર કિનારે આવી પહોંચ્યો. થાત મહાસાગરના દર્શન કરી મારું દિલ પ્રફુલ્લિત થયું, મારી આંખ ઠરી.

મુશ્કેલીથી પેટ્રોપલાસ્ક આવી પહોંચ્યો. પરંતુ અહીં પોલીસની આંખમાં ધૂળ નાંખવી એ મને કઠણ લાગ્યું. આ સ્થળે આવવાનું એક કારણ હતું. જો હું પાઈ બીજે રસ્તે ચઢી જાઉં તો મારા ઉપર પોલીસ વહેમ લાવે. કારણ કે એટલા દિવસમાં તો ખરા આશ્વન ફેકાવિયના મરણની ખબર એ પ્રાંતમાં પોલીસોને પડ્યા વિના નજર રહે. મારી બીક વધી એતું બીજું કારણ એ હતું કે આ શહેરમાં

તારનાં દોરડાં નાંખવામાં આવ્યાં હતાં. મને આ વિષે આગળથી ખબર પડી હોત તો હું પહેલેથીજ અહીં આવત નહિ.

એક દિવસ ફરતો ફરતો હું બંદર પર ગયો. ત્યાં જઈને જોયું કે સમુદ્રમાં એકાદ માછલ હર એક આમખોટ લંગર નાંખીને પડી હતી. તળવીજ કરતાં માલમ પડ્યું કે એ કેનેડીઅન સ્ટીમર હતી, માછલાં પકડવા માટે તે અહીં આવી હતી. અને પ્રાતઃકાળે તે ઉપડી જનાર હતી. નાસી છૂટવાનો રસ્તો શોધવાના વિચારમાં આખો દિવસ સહેરમાં હું બટકયો. મારી પાસે ફક્ત વીસ રૂપિયા હતા. મેં વિચાર્યું કે સ્ટીમરના કપ્તાનને એ રૂપિયા આપી ગમે તેમ સમજાવી મારું કામ કાઢી લઈશ.

સાંજ પડી. રાતમર પડી રહેવા સહીનલામત જગ્યા શોધવા લાગ્યો. આમ તેમ ઘૂમતા મેં જોયું કે પોલીસના કેટલાક માણસો મારી પાછળ પડ્યા હતા. મારા પર પોલીસને સંશય ઉત્પન્ન થયો છે કે નહિ તેની ખાત્રી કરી લેવા પોલીસ ચોકી પર જઈ મારી પાસે બતાવવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. પોલીસે ખત્તી સળંગાવી ફેરવી ફેરવીને મારો પાસ ખૂબ તપાસ્યો. તેના મ્હોંપર અવિશ્વાસની છાયા જોઈ મારો સાસ સુકાઈ ગયો. જમાદારે સંદેહમરી દૃષ્ટિએ મારા તરફ જોયું અને કહ્યું, “ભાઈ, તું કાણ છે ? તેં તો ઘણા વેશ બદલ્યા છે. ખરા આમલન ડ્રેકોવિચના અવસાનની ખબર અમને ક્યારની મળી ચૂકી છે. હું તને કેદ કરું છું.”

આ શબ્દો તેના મ્હોંમાંથી નીકળતાં વેંત પોલીસ ચોકીમાંથી ફૂટકો મારી સડક પર દોડવું શરૂ કર્યું. પાંચ છ પોલીસ કોન્ટેબલ મારી પાછળ દોડ્યા. સારે નશીબે એ વખતે અંધારું થઈ ગયું.

હતું અને સડક પર ઘણા થોડા માણસો જોવામાં આવતા હતા. જીવ લઇને નાસતો નાસતો હું સમુદ્રકિનારે આવી પહોંચ્યો. પાછું ફરીને જોયું તો પેલા પોલીસો મારી પાછળ દોડતા આવતા હતા. મેં વિચાર્યું, હવે શું ? મારી પાસે જ એક હોડકું પાણીમાં પડેલું જોયું. સમય સ્થગતા વાપરી મેં તો પાણીમાં ઝંપલાવ્યું અને પેલા હોડકામાં ચઢી બેઠો. અને જે દોરડાથી તેને બાંધવામાં આવ્યું હતું તે દોરડું કાપી નાંખ્યું. પોલીસ મારી પાસે આવી પહોંચે તે પહેલાં તો કેટલેકે દૂર હું નીકળી ગયો અને અંધકારમાં અટક્ય થયો. આ સમય મારા જીવનમાં કટોકટીનો હતો. કેટલીક મિનિટ પછી સ્થિર બની મેં જોરથી હલેસાં મારવા માંડ્યાં અને થોડાજ વખતમાં પેલી કેનેડીઅન સ્ટીમર પાસે આવી પહોંચ્યો.

સ્ટીમર પર જઈ કપ્તાન સાહેબને મળ્યો. તેઓ ઘણા સહૃદયી હતા. મેં એક પછી એક મારી રામકહાણી તેને સંભળાવી. બહુ શાંત ચિત્તે સાંભળી બારે માનપૂર્વક મને તેમણે આશ્રય આપ્યો. પહોં ફાટ્યો અને સ્ટીમર ત્યાંથી ઉપડી. સૂર્યનાં દર્શન થાય તે પહેલાં તો પેટ્રોપલાસ્ટિકની સીમા દેખાતી પણ બંધ થઈ ગઈ. એક મોટો નિઃસ્વાસ નાખી પરમાત્માનો મેં ઉપકાર માન્યો.

ત્રણ અઠવાડિયા પછી હું વાનકુંવર ઉતર્યો, થોડાક દિવસ ત્યાં વિસામો લીધો. અત્યંત શાંતિમાં દિવસો ગુજ્યાં પછી, ત્યાંની નિહિલિસ્ટ સમિતિ પાસેથી જોઈતું નાણું મેળવી હું ઇંગ્લેન્ડ જવા ઉપડી ગયો.

પ્રકરણ ત્રીજું

સંડનમાં રહેતાર સૌ કાઠને સારી પેઠે બાળ છે કે દુનિયાબન્નાં ગુપ્ત મંડળોની એ શહેરમાં શાખાઓ છે. સંડનના વાયવ્ય કોણના એક મહોદ્વાનાં એક મકાનની અંદર નિદિલિસ્ટ મનિતેનું કાર્યાલય છે. ત્યાં, અગત્યનાં પ્રસંગે જનાઓ મળે છ, ચર્ચાઓ શાયદ, નિર્ણયો બધાય છ; અને એ નિર્ણયો ત્રણ ચાર મહીનામાં પૂરેપૂરા અમલમાં આવે છે, ત્યારે જગત આખામાં બચતો સચાર ચક્ર રહે છે.

હું એવા તો મૂરખ નથી કે એ મહોદ્વાનું નામ કહી દઉં; પરંતુ, મારી ટ્યની કહતા હું એ મહોદ્વાને ‘ઓશ્ડ ગાંડન’ને નામે ઓળખાવું છે.

એના મકાનની જૂની ઢાળના છે, એકએકથી અળગાં છે. એની વચ્ચેથી એક સડક જાય છે, અને એ સડકથી કેટલેક હોટે, એક જૂનું મકાન ઉભું છ. એ મકાનની ચોપાસ એક બગીચો છે; તેમાં વિધવિધ રંગી ફૂલોના ફાલ ઉતરે છે, ફૂલોની સુગંધી બહેકે છે. એનો દરવાજો ઉચો છે, એની બાંધણી જૂની પણ મોઢક છે. મકાનની બબ્બતા, ચોમેર ફરતો

સોહામણો બાગ, અને એની સુંદર રોનક જોનારને કહેવરાવે છે
' આ ઉમરાવનું ઘર છે. ' એ ઘરમ સ્વામિરીઆથી ન્હાસી આવેલા
કુદીએને આરામ મળે છે, એ ઘર તે કુદીએનું આશ્રયસ્થાન છે;
અને હું પણ એજ ભય અને આકર્ષક મધ્યમમાં આવી ઉતર્યો.

રાંશયાની રાજપદ્ધતિ સામે મારા દિલમાં કોષની એવી તો
જવાળાઓ બહુકતી હતી કે નિહિલિસ્ટ સંપ્રદાયમાં દાખલ થયા પછી
હું જરાય ડગો નથી. મારો વખત મેં જરાયે એજે જવા દીધો નથી.
નિહિલિસ્ટ મનના પ્રચારમા મારું નાનું યુવાવવાનો વખત આવે તો
તે હું મદદ લેરીશ, આ જગતની આયેથી મારા સંપ્રદાયનો
મન પ્રસરશે તો એ જગતની ગુમતાં હું અચકાવશ નહિ; પાછી પાની
કાંઈ નહિ.

આજ પૂરું તો હું કહીશ બનીને નિહિલિસ્ટ સંપ્રદાયમા આવ્યો
તે મારા પુરુષ પિતા સ્વામિરી આતા કાલ જોમ્મે છે; મારી સોહાજ
પ્રાત્ન આત્મ હું ને નેત્રવાળાનાં શિવન મારા નયનમુખ થય છે;
માત્ર મારા નેત્રો માં જુએ રાવવાના મારી આશોક પોદી મદા છે.
મારો માત્ર મારા પિતૃકર્મ દરબાર મન પછું નથી રાખતો, જુએ તર-
ડોળો તરતી ને મારા પાછી તોર દોના વાંડે કાઢ્યો મન નાવી.
સારીમા મરડવા ફળમળત કરવા પણ મારી પ્રેમલ માતા લોકોની
નજરે કનરી મણકામ ! તારી ખુનું મદદ કરવાનું અને કેવું ફળ
મળે તે લાખન હું જુએ ગયા હશે ! મારા જીવનમાં આજે આશા
રહી નથી, નિનાશના આજે મારા જીવનકાલ પર આમલાં છવાયાં છે;
અને પછી, હું આદાભગ્ન હૃદયે નિહિલિસ્ટ સમિતિમાં જોડાયો.

મારી જ્ઞેન ! મારી માસા ! નોધારી બાલા ! તારા પર કેટલા
અત્યાચાર ! તારી રક્ષા કરવા આવ્યો તો મને આ ફળ મળ્યું ! હં !

જે રાજના કર્મચારીઓ આવા અસાચાર ગુજરે છે, જે રાજના રાજ્યમાં આવા જુદમ ગુજરે છે, તે રાજની રાજ્યવ્યવસ્થાના ટૂકડે ટૂકડા કરવા માટે જે ચપ્પે હાથ ન ઉગામીએ, અમે જીવન સોંધાં ન કરીએ તો દુનિયામાં દેહ ધારેલા વ્યર્થ છે; અમે એ રાજ્યપ્રણાલીને ઉમેડી નાંખવા રણાંગણમાં ન પડીએ તો સંસારમાં અમારું આવવું ફોગટ છે. મોંઘા મનુષ્ય અવતારનું સાર્થક તો ત્યારેજ થાય જ્યારે અમે અમારા દેશપન્ધુઓને અત્યાચારથી બચાવીએ, જુદમના ભોગ થતા ઉગામીએ; સ્વાધીનતાનાં દર્શન કરીએ, અમારા પ્રિય સ્વદેશને સ્વતંત્ર કરીએ; સમ્રાટ ઝારની સત્તાને મરોડી મચડી નાખીએ, ગુલામી દફનાવી દધએ, આઝાદ થઇએ. વાચકો! નિહિલિસ્ટ સંપ્રદાયનો આજ ઉદ્દેશ છે તમે વિચાર કરો, અને બતાવો આ ઈચ્છેય પાપમય છે કે પુણ્યમય ? આ ઉદ્દેશને નિષ્ફળ કરવા માટે મેં શું શું કર્યું છે તે હવે પછી જાણમાં આવશે; પણ વાચકોને અહીં જણાવી દેવું જોઈએ કે થોડાજ દિવસમાં હું નિહિલિસ્ટ સંપ્રદાયનો ચુસ્ત ભક્ત બન્યો છું, એમ મને સૌ કોઈ જોળખે છે. હું વિનિર્મિતી ડર્યા નથી, મોતની બ્લોકથી ડર્યા નથી; હથેળીમાં મૃત્યુને નચાવતો છું મારા કાયમાં ઘૃમું છું. મને અડગ ભક્ત તરીકે બધા જોળખે તેનું કારણ આજ હેઠળ શકે.

હું નહાનો હતો, અને નિશ્ચયે જતો હતો હારે મેં અગ્રેજ અને ફ્રેંચનો અબ્બાસ કર્યો હતો. મારો એ ભાષાઓ ઉપર એવો ક્રાંતુ છે કે મને સાંભળનાર કોઈ પણ એમ શંકા ન કરે કે એ ભાષાઓ મારી માતૃભાષા નથી.

બચપણમાં અગ્રેજ અને ફ્રેંચનું મારું જ્ઞાન કમ હોત, મર્યાદિત હોત, તો મારા ઉદ્દેશની સિદ્ધિમાં મને કેટલી અડચણ નડત ! બેહ

ભાષામાં હું પ્રવીણ છું એમ જાણીને મારી સમિતિએ મને અનેક શુભ કામો સોંપ્યા હતાં અને મેં કર્યાં હતાં. મને કામ સોંપતી વખતે સમિતિના પ્રમુખે બારપૂર્વક કહ્યું હતું કે તમને જે કામ સોંપવામાં આવે છે તેમાં બારે સાહસની જરૂર છે; અને કેટલીક વખત તો તમારે જીવના જોખમે કામ કરવું પડશે.

પ્રમુખનાં વચનોથી મને જરાયે ક્લોમ થયો નહિ. ડર મને ડારી શકતો નહિ: કારણ કે હું જાણું છું કે ડર એ જનવરનું નામ છે. ઇશ્વરની કૃપા મારા પર હતી કે મારામાં તેણે ઓછું સાહસ મૂક્યું ન હતું. રમતોમાં બાળકો જેટલા ખુશ થાય છે તેટલા વિપત્તિઓમાં મને આનંદ થાય છે. દિવસ અને રાત મારું કામ મારા ગનમાં રમતું; મારું ધ્યાન મારા કામમાં રહેતું. ટૂંકમાં, મને સોંપેલું કામ જીવને જોખમે કરવામાં જ મને હર્ષ થાય છે. એવું કામ મારે માટે યોગ્ય જ છે. હું મૃત્યુને સામી જાતીએ મળી શકું એવો છું, એવી નિહિલિસ્ટ સમિતિમાં મારી પ્રતિષ્ઠા પડી હતી.

‘ઓલ્ડ ગાર્ડન’ માં હું છ માસ રહ્યા, અને દરમિયાન લંડનના સામાજિક જીવનથી વાકેફ થયો. લંડનના નિહિલિસ્ટો સાથે મારે ગાઢ સંબંધ બંધાયો; તોપણ, હજી સુધી અમારા લોકોમાં સ્થિરતા આવી નથી. પાણીના પરપોટાની માફક અમારું મન હજી ચંચળ છે. એમ છતાં, અમારી વચ્ચેનો સ્નિગ્ધ સ્નેહ બનાવટી નથી, નથી ક્ષણ જીવી, પરંતુ કાયમનો છે, સ્થિર છે.

હું લંડન આવ્યો તે પહેલાં જ અમારા સંપ્રદાયના એક ભક્તને એક મહાન કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું હતું. એ ભક્તનું નામ આયવન ગિરનરાવીય હતું. સેન્ટ પિટર્સબર્ગમાં આવેલી અમારી સમિતિ સાથે અમુક વિષય પર છૂપી મસ્તક ચલાવવાનું કામ એને સુપ્રત કરવામાં

આવ્યું હતું. એને સરકારની છૂપી પોલીસ સારી રીતે ઝોળખતી હતી એટલે એને એનું કાર્ય ખુબ સાવચેતીથી પાર પાડવાનું હતું. આપવને એક સોદાગરનો વેશ લીધો, અને નકલી સોદાગર બની ફ્રાંસ જવાની ટીકીટ મેળવી. ફ્રાંસમાં જઈ માર્સેલ્સ બંદરથી 'ઓડેસા' નામના જહાજમાં તે સેન્ટ પીટર્સબર્ગ ઉતર્યો. આપાન ફ્રાંસની રસ્તે રસ્તે શા માટે ગયો હશે? આટલો ખર્ચ ફેરા ખાઈ તે જ ગયો હશે? લાંડનની પોલીસ આપાનને ખબર પીછાનતી હતી, તે સીધો પીટર્સબર્ગ નીકળે તે પોલીસને જાના પર શકા આવતે બ. એનું કામ મુશ્કેલ થઈ પડતે લાંડનના જામુરે એને પકડવા વિના રહેત જ કેમ?

કેટલાક દિવસ વહી ગયા પછી 'નનારન' છાપાદાર ખબર પડી કે રાજયુવની કેમ્બ્રિજિયામના બધા વિપર્યય નિહિલિલ જાણી તેવીસ નિરપરાધી સ્ત્રી પુરૂષોને સમગ્રજિર.આની ખાણેના કામ કરવા માટે ફેરાપાર કરવામાં આવ્યા છે.

આ અત્યાચાર વિષે અમે જેટલી જેટલી તપાસ કરી, તે પરથી અમને ચાક્રસ વાગ્યું કે અમારા ભેદ પોલીસ જાણી ગઈ છે. અને તને જ લાંધે આ અત્યાચાર બનવા પામ્યો છે. અમારા સન્નિતના અધ્યક્ષે આ ગાતમાં તપાસ કરવા માટે, તથા તે વિષે પગલા લેવાં માટે પાચ સભ્યોના એક કમિટિ નામા. તે કમિટિના પાચ સભ્યોએ ખૂબ ચર્ચાઓ કરી, તર્કાવતર્કી કર્યા, અને આખરે નિર્ણય કર્યો 'રાજકુમારીનું ખૂન કરવું'

ન્યાયાસન પર આરટ થયેલો ન્યાયાધીશઃ પ્રાણુન્ત દડની સજા આપે, તોપણ તેમાંથી છટકી જવાનું આરોપીને જડશે, રજિયાનો સર્વશક્તિશાળી ઝાર કોઈને ફ્રાંસીને લાકડે વધેરવાનું નકકી કરશે

તો તેમાંથી એ બચી જવાનું કદી જની શકશે; પરંતુ, અમારી નિહિ-
લિસ્ટ સમિતિએ જે દેહીને શબ બનાવવાનો હુકમ આપ્યો તો તે
હુકમમાંથી કોઈથી પણ છટકી શકાય જ નહિ. મનુષ્ય આહે તેટલો
પ્રતિષ્ઠાવાન હોય, આહે તેટલો ગરવો હોય, આહે તેટલો સત્તાવાન હોય
તોપણ નિહિલિસ્ટના પગમાંથી તે છૂટી શકેજ નહિ; તેના છૂટવાના
પ્રયત્નો બેરથમ સમજવા; તેને આશા મરવાની જ રહેશે, ડાવવાની નહિ.

રાજકુમારીનું ખૂન કરવું એ તો નકકી થયું, પણ તેને
મારવ કોણ જશે ? તે વિકટ અને ગોખમમયુ દામ
પાર કિતાવવાનું બીજું કોણ ઝડપશે ? નિહિલિસ્ટ સમિતિમાં આ વિષે
વચગેરેની આપ એ આવી અને સામાન્ય નિયમ મુજબ આખર ફેર-
વવામાં આવ્યું કે ચિટ્ટીએ નાખવી. અને તેમાં જેનું ના ! આવે
તેણે રાજકુમારીને હાર કરવા ઝપલાવવું. રાજકુમારીનું ખૂન કરના
કોણ માગ્યજાણી થશે ? મે નહેતું જાણ્યું કે મારે જ નામ ચિટ્ટીમાં
આવશે. ચિટ્ટી નીકળી અને હું જ રાજકુમારીને મારી નાખવા માટનિમોડા.

રાજકુમારીને મારે મારી નાખવી ! એના શરીરમાંથી એના
આત્માને મારે છૂટા પાડવો ! જેનું મ્હોં મે કદી જોયું નથી, જેણે
મારે કશું 'હુર' ક્યું નથી, તેને, રશિયાના રાજાવેરાજ ઝારના યુવ-
તીને, મારે હાર કરવી ! તેના કાળજમાં છરી ભોંકી તેને યમસદન
પહોંચાડવી ! ગોખી તાકી તેને વીંધી નાખવી ! અરે ! કેટલી નિષ્ફુરતા !
પણ હું નિહિલિસ્ટ છું; રશિયામાં સ્વતંત્રતાનો ઝુંડો ફેરવવા તરસ્યો
છું. કેમ ડયુ ! પાકો નિહિલિસ્ટ કેમ ચળે ! સાત આકાશ પડે
તોયે ડગલું પાછું કેમ ભરે !

મારો અંગત શત્રુ મારી પાસેથી દયા મેળવી શકે, પરંતુ જેનો
પ્રાણ કાઢી નેવા માટે મને આજ્ઞા અપાઈ છે,

તેને મારાથી ક્ષમા કેમ અપાય ? ક્ષમા આપવાને મને અધિકારજ્ઞ
જ્ઞાનો ? અને, હું જો ક્ષમા આપું, અને સમિતિની આજ્ઞા ઉઘાપું
તો મારે જાતે મારો પ્રાણ ન ગુમાવવો પડે ? નિહિલિસ્ટ ! નિહિલિસ્ટ
સમિતિનો હું સભ્ય ! અને નિહિલિસ્ટ સમિતિની આજ્ઞાને ઝોળાંચું
તો મારે મારું લોહીજ આપવું પડે; નિહિલિસ્ટ માટે આજ્ઞાભંગની
એજ શિક્ષા છે.

હું વિચાર વખતમાં વિંટળાવા લાગ્યો. મારું હૈયું હજી પથ્થર
જેવું કઠણ નહોતું બન્યું; અને, ખરું પૂછો તો રાજકુમારીની મારી
સમિતિમાં જ્યારે ચર્ચા ચાલી ત્યારે મારું હૃદય ખળભળી ઉઠ્યું હતું.
ખૂન કરવા માટે સમિતિમાં પુત્રી નિર્ભયતાથી વાતો થતી ! અને
હું, હજી કઠોરતામાં ન કસાયલો, એ ચર્ચાથી કેટલો પીગળતો !
મારા મ્હોં પર મારા અંતરના ભાવોએ રેખા પાડી; મારી નજીક
ઘેટેલા એક સભ્યે તે પારખી; અને મને તેણે ફલીલથી સમજાવવા
માડ્યો. તેણે કહ્યું, “ રાજકુમારીએ વીસથી પણ વધુ
માણસોના જીવ હણ્યા છે; એટલે હવે તેનો જીવન લેવોજ જોઈએ. જ્યારે તમારા
નામની ચિઠ્ઠી નીકળી છે ત્યારે તો તમારે એ કામ કરવુંજ પડશે ”

નકકી થયું, મારે રાજકુમારીનો જીવ લેવોજ. રાજકુમારી ક્યાં
ફરતી હશે ! મારે તેને ખહુ દુઢંગાની જરૂર નહતી. તે યોડાક દિવસ
થયાં લંડનમાં આવી હતી; અને એનું મકાન હાઇડ પાર્કમાં હતું.

રાજકુમારીને શોધવા માટે, હું ખૂબ ભટકતો હતો, તેની
આકૃતિ જોઈ લેવા માટે હું લાગ શોધ્યા કરતો હતો. એક વખત હું
ચિયેટરમાં નાટક જોવા ગયો. મારી પાસેની બેઠક પર એક સુકુમાર
રમણી બેઠી હતી. તેનું શરીર નાજુક હતું, તેનું સૌંદર્ય મોહક હતું,
જેખનના તે પૂર પહારમાં હતી. તેનો પોશાક કાળો અને કિમતી હતો,

તેનાં આભૂષણો મહા મૂલ્યનાં હતાં; તેના પાતળા હાથોમાં લાલ હીરાની ખંગડીઓ હતી, તેનાં કંઠે હીરાનો ઝગઝગનો હાર લટકતો હતો; તેનાં વસ્ત્ર, તેનાં આભૂષણ ચિત્તાકર્ષક હતાં. જોનાર એના તેજથી ઝંખવાણો પડી જતો, એની ભવ્યતા સૌને આંશુ દેતી. સૌંદર્યની પ્રતિમા સમી એ સુંદરી કાણુ હશે ? જોની ઝાંખી લેતાંજ મારા દિલમાં વસોપાત થવા માડ્યો, અંતરમાં ભાવ ઉછળવા લાગ્યા, તે કાણુ હશે ! શું મારે આ મનોહર મૂર્તિનાં પ્રાણુ લેવાનાં છે ? શું આજ રાજકુંવરીને મારે કાર કરવાની છે ? વિચારોનાં મોજાં મારા મનમાં ચઢવાં લાગ્યાં, અને હું સ્તબ્ધ બની ગયો. ફરી હું મનમાં બોલ્યો, ‘ શું આ રમ્ય રમણીને મારે મારવી પડશે !’ મારા મ્હોં પર વિષાદ છાયા ઉતરી; ચોવીસ વર્ષની લાગતી એ નાનુક સુંદરીને મારી નાખવાના વિચારે મારું હૃદય ખબળી ઉઠ્યું.

પણ રાજકુંવરી કેમ નિરાશ લાગે છે ! એનાં મ્હોં પર હાસ્યની સુરેખ ઠાં નથી ફરકતી ! એની હરિણુશી ચપળ નેનનોમાં કીકીઓ દોડધામ કરી મૂકે છે; એના સુંદર વાળમાં હીરો ઝળકી ઉઠે છે. કાળી ઘેર રજનિમાં એના હીરાનો ઝળકાટ વાતાવરણમાં તેજ ચમકાવે છે. સાચું પૂછો તો હું કહીશ કે મેં મારા જન્મારામાં આવી સુંદર સુંદરીનાં ક્યાંય દર્શન કર્યાંજ નથી. એનું સૌંદર્ય કેટલું અપૂર્વ ! જન્મેજન્મની તપસ્યા છતાં આવું સૌંદર્ય પ્રાપ્ત કરવું દુષ્કર છે. અને, એવી સુંદર રમણીને, રાજવંશમાં અવતરેલી રાજકુંવરીને, સૌંદર્યની મૂર્તિને મારે મારી નાંખવી ! શું મારાજ ભાગ્યમાં એના ખુની થવાનું લખાયું હશે ! ફરી પાછો હૃદયમાં હું ગોચા ખાવા લાગ્યો, વિચારોએ ફરી મને ઘેગ લીધો.

થિયેટરમાં શું બન્યું, શું ગવાયું, શું ભજવાયુ તેની મને સુરત નથી. મારું ધ્યાન એ રાજકુવરી પરજ ચોંટાયું જ હતું; મારી આંખો એના મોં પર ઠરી હતી. પક્ષીના પીંછાવાળો પંખો હલાવતી હલાવતી, રશિયાની રાજયુવતી મારા તરફ વારેવારે જોયા કરતી હતી; હું એકી નજરે એને જ જોતો. અમારી આંખો મળી, અને તેણે પોતાનું મોં નીચે નમાવ્યું; ગ્લાનિએ અમારા બન્ને પર સામ્રાજ્ય જમાવ્યું.

રાજયુવતી નાટકનો કાર્યક્રમ પાંચવા લાગી, એક ધ્યાનથી નાટક જોવા મંડી. પહેલો અંક સમાપ્ત થતાં હું ગીગરેટ પીવા બહાર જવા ઉઠ્યો. ઉઠતાં એ રમણીને અચાનક હાળવો ધકકો લાગ્યો. મારી માનુષાધામા મેં તે માટે તેની હામા માગી, અને તેણે હસતા હસતાં મારી જ ભાષામાં મને જવાબ વાળ્યો, “તમારો કશો અપરાધ નથી. તમે મારી હામા માગો છો, તે બદલ તમે મારા બંધવા સ્વીકાર તે આવવા મોઢા બોલ મેં કદી સાંભળ્યા જ ન હતા. મારાં જીવનમાં આ જ વખતે આવવા બાવળીના રાબદો મારે કાને આવ્યા.

અરે ! હાય ! શું મારે એ રાજકુવરીને મારી નાખવી ! શું એની મીઠી જાનને મારે ઝમી દેવી ! શું એના સૌંદર્યને મારે છૂટી નાખવું ! શું પૃથ્વી પરથી એને પાર કરવી ! શું ! હાય ! મારે મારીજ નાખવી ! મારે માથે ફરજ આવી છે, મારે મારીજ નાખવી !

અમારા દળના માણસો પાસેથી રાજકુમારીની મેં માહિતી મેળવી હતી. તે રશિયાના રાજરાજેન્દ્રના ભાઈ, કચકારિંદ્રના ઉમરાવને, પરણી હતી. તેમનાં લગ્ન દેહનાં હતાં, દિલ્લનાં નહિ. રાજરમણી સરવરમાં ખીલતા કમળની માફક પ્રકૃષ્ટતી હતી; રાજપુત જૂની પુરાણી રાજનીતિના ઝંઝાવાતમાં ચગડોળે ચઢતો હતો. એની ઉમ્મર ધસાતી

હતી, રાજયુવતી કરતાં એ ત્રીસ વર્ષે મોટો હતો. જન્મેના હાથ મળ્યા હતા, પરંતુ હૃદય નહોતાં મળ્યાં. રાજયુવતીનું મન રાજકુમારમા નહોતું, એના હર્શનની થે એને સગ ચઢતી હતી. લગ્ન તિથિને એક વર્ષ પીતી ગયું છે, કરતાં હજુ તેમનાં જન્મના મન એક યથા નથી. તેઓ અવિનકત હતા, વિનકત છે. તેઓ એક એકલાં આવતાં છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ તેમના દિવામાં બેઠાશ 'કે. વિવાદ' તોય પીતી ગઈ ને. અને એ વારમાં જ તેઓને બેઠા રા. વંદો દા. અને જુદા રહેતાં કરતાં કે ગાજાસાફીના હાથ જાલનાર વૃદ્ધ શાહમહેા 'મગ'ના નામન ઝાલિયામણુ રાજમા પોતાના મેં હરે પાતાકમા રો. એ જ્યાં રાજયુવતી પોતાના એક ગાજાસાફી દાગી સાથે, કદી સ્વચ્છ થિયરમા કરી થે. અને એ પી હાડના પોતાના દિવસે પીતાડ છે.

અને એ સમાજના નબળા એવા પ્યાલ હતો કે રાજકુમાર કંઈ આનુભવ પ્રસંગે હાડનામા આવી પડતી, અને તેમા એટલે સુધી માનતા હતા કે રાજકુમાર શરકારનાં કમ નારે ગુસે કાલ પાણુ તેને મોંપાણુ હતુ હજારો પાણુમેને આ માન્યતામાં તિવાસ હતા, અને એ પાત્રે સત્ય તરફે સ્વીકારવા હતા.

પણુ, રાજયુવતી કેહને પહાર મળતી જ નહિ, કેહને મેં તવાડના જતી જ ન હતી. અને એન પણુ નથી કે એના મકાનમા તેઓ પુરવાને મેળાપ કરે છે. હાડનામાં એના મિત્રોની સખ્યા આંગળીને વેઢે ગણાય તેટલી છે, અને બહુજ કમ માણસોને તે પોતાને ઘેર જમવાનું નહોતર આપે છે. તે જ્યાં જ્યાં જતી તેનો હેવાલ છાપાંઓ આપ્યા કરતાં. એને હુંઢવામાં મેં કેટલાયે દિવસો ગાળ્યા છે, પણુ મને તે આજે જ મળી. મારા દિલમાં મને મધુ આજેજ 'તેની સાથે આગખાણુ કરી શકું તો કેવું સારું.' '

થિયેટરમાં બજવાતું નાટક પૂરું થવા આવ્યું, પૂરું થયું, છેલ્લો પડદો પડ્યો. વિજળીની ઝગઝગતી બત્તીઓ યુગ્મવા લાગી, અને પ્રેક્ષકો ઉતાવળથી ઉઠી ચાલવા લાગ્યા. હું વિનયપૂર્વક રાજકુમારી પાસે ઉભો રહ્યો. મારી રશિયન બાપામાં મેં તેને કહ્યું, “ શ્રીમતી ! આપ એકલાંજ લાગો છો; આપની આજ્ઞા હોય તો આપને માટે ગાડી લઈ આવું. ”

યુવતી સહેજ સંકેત્યાઈ, અને મ્હોં પર સ્મિત ફરકાવ્યું; મીઠી અંગ્રેજીમાં, કામળ શબ્દોમાં મને ઉત્તર આપ્યો, “ મહાનુભાવ ! મારા ધન્યવાદ સ્વીકારજો. મારા ગાડીનાળાને પોશાક ખાખી રંગનો છે. ”

આ ગાંભણી હું અદ્વયપૂર્વક બોલ્યો, “ શ્રીમતી ! આપનું નામ જણાવી મને કૃતકૃત્ય કરશો. ”

અને, મને તેણે કહ્યું, “ રાજકુમારી કચકારિક્ક. આપણે ખંતે એકજ દેશના છીએ, નહિ ! ”

હું હસ્યો; મેં જણાવ્યું “ આપનું અનુમાન ઠીક છે. પરદેશમાં સ્વદેશના વનનીને જોતાં ખૂબ આનંદ થાય છે. ”

પછી, મારા નામ તથા શિરનામાવાળો એક કાર્ડ મેં રાજ-યુવતીને આપ્યો. લાંડનમાં મેં ‘ સેક્રેટ સર્વમી એવન્યુ’માં એક મકાન બાંહે રાખ્યું હતું, એટલે તે મુજબનું મેં માફ રહેઠાણ લખી આપ્યું હતું.

થોડીક વાર વાતચિત કર્યા પછી, રાજકુમારીને મેં ગાડીમાં બેસાડી. ગાડીમાં બેસતાં બેસતાં ફરી એક વાર તેણે મારા સામું જોઈ હાસ્ય કર્યું, અને મને ધન્યવાદ આપી ગાડી હંકારી ચૂકી. હું તો એ ગાડી ઉપડી ગઈ પછી, ચિંતાતુર ચહેરે મારા મુકામ તરફ વળ્યો.

પછીનાં અઠવાડિયામાં એક બે વાર હું રાજયુવતીને ઘેર મળવા ગયો. તેની વાતચિત ઉપરથી મને લાગ્યું કે તે મારાથી નાખુશ નથી એક દિવસ મને તેણે જણાવ્યું “ ગુરુવારે હું ખંદાર જતી નથી. તે દિવસે આપ અહીં ન આવો ! તમારી સાથે વાતો કરતાં મારે હેયું પ્રસન્ન થાય છે. તમે આવશો ને ! ”

અતરથી મેં તેના આમાર માનતા અને તનુ નિમત્રણ સ્વીકાર્યું. ધીરે ધીરે રાજયુવતી માથે મારો સખંધ મદ થતો ગયો. પિછાન રિનગ્ન થતી ગઈ.

ગરમીના દિવસોમાં એક વખત હું રાજકુવરીને મળવા ગયો. મારી પાસેની આરામ ખુરસી પર રાજયુવતી બેસી હતી. તેની નજર મારી ખંદાર હતી. સંવાનો સમય હતો. અસ્ત થતા સૂર્યનાં કિરણો એના ઉપર પડતા હતાં. એની સુંદરતાની સુકુમારતામાં વધારો કરતાં હતાં.

મને શરમ આવે છે, હું કબૂલ કરી દઉ છું કે ‘રાજયુવતીને હું ચાહું છું, આટઆટલા દિવસોની મુલાકાત, કદા દિવસોની મીઠી મધુરી વાતો, હૃદય હૃદયની ઓળખાણ ! રાજકુવરીના હું પ્રેમમાં પડ્યો છું. મારા દૈયામાં એનાં હૈતનો સાગર ઘૂંઘવે છે, રાજકુવરી તરફ મારો સ્નેહ ઉછાળા મારી રહ્યો છે. એનું અનુપમ સૌંદર્ય, એનો કિન્નરકંઠી સ્વર, એના ગાનની કુશળતા ! રાજયુવતીએ મારે મન હરી લીધું છે. આજે મારા હૃદયના સિંહાસન પર એ દેવીની પ્રતિષ્ઠા છે. પછી આ હૃદયેશ્વરીને મારવી ! મારો નિહિબિરટ ધર્મ શું કહે છે ? મારે મારા પ્રેમપાત્રને ઠાર કરવી ! આવા વિચારો પણ મારી તબિયત દુઃખી કરે છે. અરે ! આગની સાથે હું કેમ ખેલું છું !

રાજયુવતીનું મોં તેવા કરતો હતો, એવામાં મારો હાથ મારા ગબવામાં પડ્યો. મારા હાથ સાથે કંઈ અથડાયું; મેં ખારીકામથી જોયું તો મારી પાસે તેજદાર છરો હતો. આ રાજયુવતીને નારવા માટે હું નિશ્ચિન આ છરો મારી પાસેજ રાખ્યો છું. પણ હવે કાને મારું ? શું મારે જાતેજ મારા હૃદયના ટૂંકડા કરવા ? શું મારેજ મારું જીવન દારી કેવું ? મારા અંતરમાં કોયડાઓ ભંવાતા ગયે મારી મુઠ્ઠામાં શમી નહિ, વધી ગઈ.

જુદાંસોની નિદ્રાળી રાજયુવતી એવામાં નાચી વાંકે ફરી, મારો મોરો મળીને જોયો. આના સ્વાભાવિક કુમારતા નમને જાણ્યા શબ્દોમાં એણે બને કહ્યું, “કેમ આટલી બધી ગંભીરતા ! જુદાંસોની મા આ ન છાજે, હો.”

ભગવાન બાણે હું શું વિચાર કરતો હોઈશ ! તેના શબ્દો સાંભળતા તત્ત્વ હું સંકળો કિમો થઈ ગયા; રાજયુવતીનો મુદ્દામળ હાથ મારા ના પાસે લાગ્યો, મિંગળવણી ભાવે ચુમ્મન કર્યું, પ્રેમની પ્રથમ આગળાણ કરી.

મારા પ્રથમ સ્પર્શે રાજકુંવરીનું આંખુ અગ્ર કપી ઢિલું તેના પદને પર આવી જવાઈ, તેના શ્વાસ જોરથી ઉપડવા લાગ્યો. તેનાં નવજામ્યાં પ્રેમનાં સરોવર ભરાયા મારી પ્રત્યે તેણે રહ બીની દટિ નાખી. તે મારી વાત - કથાને સાંભળવા લાગી, મારા કર્મમાં તેણે જરાવે અગળાવી નાખી નહિ; હું કહેતો તે ઉત્તરદથી સાંભળતી અને મારા દિવસમાં રહે ઉભરાવતી. મારો પ્રથમ પ્રણય રાજકુંવરીને એકબે બ્યાને નિરખી રહ્યો, તેને નમન કરતો રહ્યો. બાણ દશા લોપ થતી ગઈ, આંખું વિશ્વ સરી જતું લાગ્યું.

થોડીક ક્ષણ વીતી અને રાજકુંવરીએ પોતાનું મૌન તોડ્યું. ઉત્તેજિત સ્વરે તેણે કહ્યું, “વ્હેડિમર ! વ્હેડિમર ! ઓ વ્હેડિમર ! આ સુખને માટે હું તૈયાર ન હતી. સાચું કહું છું, હો ! આની આશા નહોતી રાખી. મેં સ્વપ્નામાં એ નહોતું કલ્પ્યું કે તું મારા પર પ્રીત ઢાળશે. હું તને કેટલા પ્યારથી ચાહું છું. વ્હેડિમર ! તને કદાચ એની ખબર ન હશે; પણ સાચું કહું છું. હું તને ચાહું છું, મારા જીવનથી તને ચાહું છું. તને હું પ્રણય દૃષ્ટિથી જોતી તેના બદલે તે મને આપ્યો છે, તે મને કૃતાર્થ કીધી છે. આજ મને સુખ લાભ્યું છે; વ્હેડિમર ! તે મારા આજે સુખી કરી છે.”

તેના - ૧૨ આગળ જતાં ગાગળો થયો; તેના અવાજમાં કંઈક નીતરી, તે નીતરી, “ વ્હેડિમર ! શું કહું ? મારા પરણેલું જીવન દુઃખ-મય છે. મારા વિવાહમાં આનંદ નથી, શોક છે; સુખ નથી દુઃખ છે. એ જીવનમાં અધિકાર અથવા ગતિ ઘેરાયું છે; સુખનું કિરણ મને ક્યાં જડે ! મેં તને વ્યાંસુધી જોયો ન હતો, ત્યાંસુધી મેં કોઈના તરફ પણ, કોઈપણ પુરુષ સાથે પ્રવણ કર્યો નથી; સાચું જ કહું છું મેં કોઈની સાથે પ્રીત વાતી નથી. કોણ જાણે શાથી, આપણી આંખો મળી, અને તારાં દર્શન મને ઘેરી કરી મૂકી. આજે વ્હેડિમર ! તારી પાછળ હું દિવાની બની છું. જગત એક બાજુ છે, અને મારા વ્હેડિમર ! તું બીજી બાજુ છે. સિવાય કશું સૂઝતું નથી. વ્હેડિમર ! હું તને ચાહું છું. ”

મેં કહ્યું, “ કુંવરી ! શું મને ચાહો છો ? શું તમે મને તમારો પ્રેમપાત્ર બનાવો, છે. ”

પ્રેમભીની આંખે તેણે મને કહ્યું, “હા, વ્હેડિમર ! હા ! પ્રીતમ ! તને ચાહું છું; તારા દિલની હું દાસી બની છું; હું તારી થઇ છું. મારું જીવન અત્યાર સુધી વ્યર્થ વહ્યું છે, મારું જોખન અત્યાર સુધી જોજી ખીલ્યું છે. તારા સિવાય જો મારા વ્હેડિમર ! હું કોઇને ચાહતી નથી. જોકે દિવસ એવો ઉગશે, જ્યારે તું મારા પ્રેમની ગંભીરતા સમજશે; હું કેવી છું તેની તે દિને તને જોળખ થશે. આજે મને પાગલ સમજી તું અવગણશે; પણ વ્હેડિમર ! મારી આશા સફળ થશે ત્યારે તું જોશે કે મારો પ્રેમ ઉભરે. શ્રીમતી જશે અને શાંત સરવરીઆં માફક મારા દિલમાં રનેહનીર વહેશે. મારા હાથ જાલનાર સાથે મારો સંબંધ હું તોડી નાખીશ, મારા વિવાહ ફેગ કરીશ; અને તને, મારા હૈયાના હારને, વરમાળ પહેરાવીશ. મારે તારી વાત પૂછવી નથી. બસ, તું મારો પ્રીતમ છે, હું તારા પ્રેમની દાસી છું.”

એણે એતું બોલવું પૂરું કર્યું, અને મારા અંકમાં માથું ઢાળ્યું. મારો અંક એના આંસુથી ભીંજાઇ ગયો. કુંવરી મોટે સાદે રોવા લાગી. ખોળામાં સૂતેલી એ રાજકુંવરીને, મારા પ્રેમપાત્રને, અનિમેષ નયણે હું નિરખ્યા કરતો હતો.

રાજયુવતીને મેં ઉઠાડી રનેહથી આશ્વાસન આપ્યું, “તારી છાયાની માફક હું તારી પાસે રહીશ.” મેં જેને આવો પ્રેમી દિત્તાસો આપ્યો, તેનેજ મારી નાખવાની મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. મારી સમિતિએ મને હુકમ આપ્યો છે. તે ક્ષણે જ બધું હું વીસરી ગયો અને ફક્ત મારી રાજકુંવરીમાંજ સર્વસ્વ નિહાળી રહ્યો. મારી પ્રતિજ્ઞા મારા દિલમાંથી તે ક્ષણે ખસી ગઇ, અને મારા અંતરમાં આ પ્રેમલ મૂર્તિએ સ્થાન મેળવ્યું.

“કુંવરી ઉભી થઇ અને રડવું શરૂ કરી તેણે પોતાની કથા આમળ લખાવી. દુઃખઝરતા શબ્દોમાં તેણે કહ્યું, “વ્લેડિમર ! મારા જીવનની તું થું વાત જાણે ! મારાં દુઃખ તું થું જાણે ! મારી જાંઘળી ખલાસ થઇ છે ! મારી કથામાં કરુણા છે. હું કેવળ માતાની પુત્રી છું, મારા પિતા રશિયાના સમ્રાટના આમાલ છે. મારા બાળપણના દિવસો ઓસ્કોમાંજ મેં ગાળ્યા છે. રશિયાના રાજધાનિમાં કુટુંબમાં હું ઉછરી છું. મારા બાપુએ રશિયાના ઝારના એક સગા સાથે મારો સંબંધ જોડ્યો. મારા હાથ ઝાલનાર પાસે શક્તિ છે, સંપત્તિ છે; ધનના એને ઘરે ભંડાર ભર્યા છે. પણ, વ્લેડિમર ! હયાનો એ નિષ્કુર છે, એના દિલમાં હયાનો એક છાંટો પણ નથી. સારા જગતમાં એના જેવો કોર કોઇ ન મળે ! અરે ! કોઇ એટલો વ્રાતકી ન હશે ! હું પરણી પણ મારું મન તેને વધુ નહિ. મારા લગ્નને છ મહીના થયા ન થયા એટલે એક અસહ્ય માણસની માફક મારા તરફ એણે વર્તીવ કરવા માંડ્યો, એણે મને માર માર્યો. વ્લેડિમર ! જોને, હજી મારા શરીર પર એના કૂર કૃત્યોની ઝેંઘાણો છે. હવે કહું ! એ મારો હાથ ઝાલનાર ! ફ્રાંસની વેશ્યાઓ સાથે ગુલ્તાન કરે ! આનંદની હોરીઓ ખેલે ! કેટલા દિવસ આ બળતું જીવન એ અત્યાચાર સહી કરે ! મારી આંતરડી કકળે છે. વ્લેડિમર ! મારું દિલ જલે છે. એ દુઃખ-વહિથી બગીચાની હું અહીં છટકી આવી છું. અરર ! મારું જીવન કેટલું દુઃખી !”

ઉડો નિસાસો નાખી મેં કહ્યું, “જગતમાં થું એવા સ્વામીએ પડ્યા છે ખરા કે જેઓ તમારા જેવી ગુણિયલ સુંદરીઓને અત્યાચારથી રીખાવે !”

મારા નિસાસામુકત સવાસના જવાબમાં રાજકુમારી બોલી
 “બ્લેડિઅર, હજી તો મારી કહાણી તેં આખી સાંભળી નથી. કેટલાક
 દિવસો પછી મારા પતિએ સ્ટીફન નામના માણસ સાથે ષડ્યંત્ર રચ્યું,
 વિવાહ તોડવાની કોશીશ કરી. મને એ વાતની ખબર પડી ગઇ,
 અને એ ષડ્યંત્રને નિષ્ફળ કર્યું. હું પછી, ત્યાંથી બાગી; પેરીસ,
 વીએના અને ઓસેક્સમાં રવડી રવડી હું હાંડનમાં આવી છું. મારા
 જીવનની સર્વ આશાઓના ચૂરેચૂરા થઇ ગયા છે; બગનહદય બની
 હું અહીં આવી છું. પરંતુ, અહીં.....

હું બોલ્યો, “પરંતુ, અહીં તમે મને મિત્ર તરીકે સ્વીકાર્યો.”

રાજકુમારી આદર સહિત ત્રારા માથા પર હાથ ફેરવવા લાગી,
 તેની કુમળી અંગુલિઓ મારા વાળમાં નાચવા લાગી. તે બીના હૃદયે
 બોલી, “હા, પ્રાણુધિક! હા. આજે તું જ મારો આધાર છે; હું
 અનાથનો તુંજ નાથ છે. મારી પાસે એશ્વર્ય છે, વિલાસ છે; તોપણ
 મારા જીવનાથાર! મારા જીવનમાં વ્યાકુળતા છે. આજે મારા હૃદયના
 ખાલી સિંહાસન પર તારી પ્રેમલ મૂર્તિની મેં સ્થાપના કરી છે.
 હું અબાગીણી આજે બાગ્યવંતી થઇ છું. મારાં હૃદય આજે ઓગળી
 ગયાં છે; અને મારા નાથ! તારા દર્શને મારા સુખના સોણલા
 સંકેપ થયા છે. તે બોલી અને મને સ્નેહથી ચુમ્મન કર્યું.

મેં કહ્યું, “હું શું કહી શકું? મારા જીવનમાં આ ધન્ય
 પળે કેટલી પ્રસન્નતા પ્રસરી છે. હું કેમ વર્ણવું! મને આશા છે કે
 આ સુખ કદી નાશ પામશે નહિ; આ સ્વપ્ન કદી પૂરાશે નહિ. ”

“બલા! પ્રાતઃ ! એ સુખ કેમ નાશ પામે ! આ સુખનું
 સ્વપ્ન નથી, આ સુખ સાક્ષાત છે. આ સ્નેહમિલન વ્યર્થ કેમ થાય !
 સાચું કહું છું, મને તારાપર ગાઢ વિશ્વાસ છે, તારામાં અવિશ્વાસને

છાંટો ચે નથી. મારી પાસે ધનની છોળ ઉછળે છે, તો મારા નાથ ! મારે કોનો ડર ?” એમ કહી તરસી આંખે તે મારી તરફ જોઈ રહી.

મારો હાથ ફરી પાછો પેલા છરા પર પડ્યો. હું શોઅના કરવા લાગ્યો. હાય ! આ બધું શું સ્વપ્નું છે ! એક દિવસ આજ છરો શું મારી પ્રિયતમાને ચીરી નાખશે ! શું એની છાતીમાં પેસી એની આંતરડી કાઢી નાખશે ! હાય ! હાય ! મારું શરીર ધ્રૂજવા લાગ્યું, આંખે આંગે કંપારી ચઢી.

પણ મેં તે સમે મારા મન પર કાચુ મેળવ્યો; અને કુંહિત સ્વરે બોલ્યો, “ નહિ, નહિ, મને કોઈપણ જાનનો ડર નથી. તમને મેળવીને હું ખૂબ પ્રસન્ન થયો છું; હવે મને કોઈ વસ્તુની જરૂર નથી.”

રાજકુમારીએ કહ્યું, “ તું મારો છે, હું તારી છું. વિવાહથી જોડાઈશું એટલે આ મુખ ચિરસ્થાયી થશે.”

વખત વહેા જતો હતો. સૂર્ય ડૂબી ગયો હતો. જોતજોતામાં અંધારું જામી ગયું. હું ખુરસી પરથી ઉઠ્યો; અને કુંવરીને સુમન કરવા ગયો, એટલામાં દરબાજાના બારણાં ખખડ્યાં, ઉઘડ્યાં; દાસી બન્તી સળગાવતા અમારા ઝોરડામાં આવી.

દાસીને સંકેદાય થયો, તે પાછળ હડી; અને વિનયપૂર્વક બોલી, “મેમ સાંબ ! હું તો ધારતી’તી કે તમે બહાર ફરવા ગયાં છો.”

રાજકુમારીએ કહ્યું “નહિ લીલી” આજે હું ફરવા જવા નથી ઈચ્છતી. અન્યર્થાત ખમર આપજો કે મદદિતફ પણ આજે અહીંઆંજ સોજન લેનાર છે.”

બન્તી સળગાવી દાસી ત્યાંથી વિદાય થઈ. હું રાજકુમારીની પાસે આવી બેઠો. રાજકુમારીની મુખમુદ્રામાં બારે પરિવર્તન થયું હોય એન

મને લાગ્યું. ધન, ભોગવિલાસ, યૌવન અને મદમાં સ્વતંત્ર પંખીડાં માફક વિચરતી આ રાજકુમારી પ્રેમના પંખામાં પડી પોતાનું સ્વમાન અને સ્વાતંત્ર્ય ખીજીને વેચી ચૂકી છે. એનાં પ્રેમાળ નયનોનાંથી કોમળતાની ધારા વહી રહી છે. મનુષ્ય માગને પોતાની માહિતીમાં મોહવશ કરતી આ સુંદરી આજે મારી સમક્ષ બેઠી છે. ક્યાં સુધી એકા ટસે હું તેનો ચડેરો ખરીદીથી જોઈ રહ્યો એકાએક મારા વિચારોમાં પરિવર્તન થયું. મનમાં થયું કે આવાં સુખ અને શાંતિ વચ્ચે રાજકુમારીની છાતીમાં મારા ખંજરને બોંકો દઉં ? નહિ તો કદાચ મારો પ્રેમ પરિસિમાએ પહોંચનાં હું મારા કર્તવ્ય પદ્મમાંથી પાછો હાંડું અને મારું કામ હમેશને માટે અસંભવિત અને; કારણ કે ગમે તે વખતે કોઇપણ સંગેશમાં મારે એનું ખૂન તો કરવું જ પડશે.

મારી પ્રતિજ્ઞા મારે કોઇપણ ભોગે પાળવીજ પડશે એ વાત હું સારી રાત જાણતો હતો. જો કદાચ એ પ્રતિજ્ઞા હું પૂર્ણ ન કરી શક્યા તો મારે જદમે કેઈને કોઈ રાજકુમારીનું ખૂન તો કરશેજ કરશે. અને તે સાથે મારી જીવનશૈલી પણ સંપૂર્ણ યથાનીજ એ નિર્વિવાદ હતું તો પછી શા માટે હું જાણી જોઈને મારી જીંદગીને નાશ વહેરી લઉં ? આમ વિચાર કરી હું રાજકુમારીની ખુરશી પાછળ છૂપી રીતે મારો છરો તેજ કરવા લાગ્યો, પરંતુ આ સુંદર અને જોતખનમાં ખીસતા દેહ ઉપર એ છૂરો ચલાવવાનું સાદસ હું નજ કી શક્યો. ફરી પાછો છરાને મેં સંતાડી દીધો. પછી મારા મન ઉપર ખૂબ કાળુ રાખી સલાખપૂર્વક હું રાજકુમારી પાસે જઈને બેઠો. ભવિષ્યમાં કેવાં કેવાં સુખો આપણે પ્રાપ્ત કરીશું, આપણું જીવનનાવ કેવું સુખ અને શાંતિમાં વહી જશે એવા એવા અનેક તરંગોમાં વાતચીતમાં અમે ફૂપ્યા.

આ બનાવ પછી એક અઠવાડિયે મને મારી સમિતિ તરફથી ઓલાવવામાં આવ્યો. સમિતિમાં દાખલ થતાંજ અમારા સભાપતિએ કહ્યું “ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે તમે સમિતિની આજ્ઞા પાળવામાં મંદતા બતાવી રહ્યા છે. અને ખોટાં બહાનાંઓ આગળ કરી તમને સોંપેલું કામ પાર પાડવામાં તમે વિલંબ કરી રહ્યા છો. ખોલો ! સાચે સાચું કહી દો, રાજકુમારીને મારવામાં આટલો બધો વખત તમે કેમ ગુમાવો છો ? ”

સમિતિમાં બેઠેલા બીજા પાંચ સભ્યોના તરફ મેં ધારી ધારીને જોયું. નિશ્ચય પાપાણુ પ્રતિમા સમા તેઓ દૃઢપ્રતિજ્ઞ થઈ મારા કિતરની આતુરતાથી રાહ જોઈ રહ્યા હતા.

કંપતા અવાજે મેં જવાબ આપ્યો “ હું મારી પ્રતિજ્ઞા અવસ્થા પૂર્ણ કરીશ, પરંતુ હજી થોડા વધુ સમયની જરૂર છે. ”

“ સમય ? હજી વધારે સમય જોઈએ છે ? એક મામુલી સ્ત્રીના પ્રાણ માટે શું ત્રણ માસ પૂરતા નથી ? અમને બરોસાપાત્ર ખચર મળી છે કે તમે એ યુવતીના પ્રેમમાં પડ્યા છો. તમે તમારો આત્મા અને તમારું સર્વસ્વ તેના ચરણે ધરી દીધું છે. જેની છાતીમાં તમારો તીક્ષ્ણ છરો ખોસવાનો છે તેનીજ સાથે તમે પ્યાર કરો છો. પરંતુ યાદ રાખો, કાંઈપણ સંજોગમાં રાજકુમારીનું જીવન સલામત નથી. આ દુનિયામાંથી હંમેશાને માટે તેને વિદાય લેવીજ પડશે.

હાથમાં છરો લેતી વખતે તમે જે પ્રતિજ્ઞા કરેલી તે બૂલી જવાથી કંઈ વળવાનું નથી. તમારે ગમે તે પ્રયત્ને તેનું ખૂન કરવુંજ પડશે, કારણ કે સમિતિ તરફથી એ આખતમાં છેલ્લો નિર્ણય થઈ ચૂક્યો છે. એ નિર્ણયને તમે ક્ષણ વાક્ય માનજો. જે કાંઈ પણ પ્રકારે રાજકુમારી અહીંથી નાસી જવા પામશે તો ખચરદાર ! તમારે

તેને માટે જવાબ આપવો પડશે. પરંતુ શીકર નહિ. અમને તમારા ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. "

આ ઘટનાને એક અઠવાડિયું થઈ ગયું. મારું કર્તવ્ય નક્કી કરવામાં હું તદ્દન અશક્ત નીવડ્યો. લંડનની સડકો પર હું પાગલની માફક રવડતો હતો. મારી પ્રિયતમા રાજકુંવરીની રક્ષા કઈ રીતે કરું? તેનો પ્રાણ કેમ ઉગારું? મારા મનમાં રાતદિવસ આના આજ સવાલો ઉઠ્યા કરતા. એનું નિવારણ કરવા મેં અનેક ગડમથલ કરી પથ્ય મને ઉપાય નજ સૂઝ્યો, સમિતિનો હુકમ પાછો તો ફરેજ નહિ. સમિતિની આજ્ઞા અમલમાં આવ્યા વિના રહેજ નહિ, એટલે રાજકુંવરીની પ્રાણરક્ષાના પ્રશ્નમાં હું ગુંચાઈ ગયો. સારી દુનિયા જાણે છે કે નિહિલિસ્ટો પોતાની પ્રતિજ્ઞામાંથી ડગી શકે જ નહિ; તેઓ પોતાના નિશ્ચયમાં પહાડ જેવા અચળ હોય છે. અત્યાર સુધી અમારી સમિતિએ જેને જેને પ્રાણાન્ત દંડની સજા ફરમાવી હશે, તેને તેને આ દુનિયા છોડવી પડી હશે કાં તો માર ખાઈ પડ્યા હશે.

આઠમે દિવસે અહીં તહીં ભટક્યા પછી, હું 'એલવર્ટ હોલ'માં પહોંચ્યો. તે વખતે રાત હતી. ઘડિયાળમાં દસના ટકોરા થયા હતા. વૃદ્ધ આઇવન મારી પ્રણયી પાસે મને લઈ ગયો. રાજકુંવરીની પાસે હું ગયો પથ્ય રાજકુંવરીની નજરે હું ચઢી શક્યો નહિ. અત્યારે તેનાં અંગ પર કિમતી પોશાક હતો, આરામ ખુરસી પર તે પડી પડી સીંચેટના ધૂમાડા કાઢતી હતી અને કંઈક વાંચતી હતી. વિજળીએ એના આખા ઓરડામાં ઝગઝગાટ કર્યો હતો, ચોપાસ જાણે એની આદર ન બિછાવાઈ હોય! તેનું ખૂબસૂરત અંગ, તેના મુખ પર અનાં બાવબિત્રો એ બધું નિરખી મને લાગ્યું કે તે ખજાનામાં છે.

તેણે એકાએક મારા તરફ ફરી દૃષ્ટિ નાંખી; મને ભેતાં તે ઉઠી અને પાસેના મેજ પર મને સ્થાન આપ્યું. તે બોલી, “આજે આખો દિવસ વ્લેડિમર ! મેં તારું જ રટણ કર્યું છે. તું તો ખૂબ ધાતકી છે; અત્યાર સુધી ક્યાં ગયો હતો ?”

મેં એને કશો ઉત્તર આપ્યો નહિ, પણ તે મારા મ્હોં પરથી મારા ભાવ કળી ગઇ. મારા મ્હોં પર અત્યારે ઉદાસીનતા હતી. મારો ઉદાસ ચહેરો જોઇ તેણે મને પૂછ્યું, “શું તને કંઇ બિમારી લાગી છે ? અત્યારે તું કેમ ઉદાસ લાગે છે ? મારા સમ, સાચું કહેજે, તું કેમ આમ નરમ બની ગયો છે ? બિમાર છે ?”

મારા હૃદયના ભાવ મેં દાખ્યા; હસવાનો ડોળ કર્યો અને બોલ્યો, “બિમાર ! અને તે વળી હું ! તમે જાણ્યું જ શું ? મને બિમારી વળગીજ નથી; પણ, કુંવરી ! હું નથી જાણતો, કોણ જાણે શું હશે ! મારામાં દુર્બળતાએ પેસારો કર્યો છે; હું દુર્બળ બન્યો છું.”

મારી વાત સાંભળ્યા પછી રાજકુંવરીએ મને કંઇજ પૂછ્યું નહિ. અમે બન્ને બેઠાં બેઠાં સુખ દુઃખની અનેક વીતકો કહેવા અને સાંભળવા લાગ્યા. રાજકુંવરીએ પોતાના કમળ દાંડી જેવા સુકોમળ હાથે મારો હાથ લીધો, અને ચૂમવા માટે હોઠ આગળ આણ્યો; પણ એકદમ મારો હાથ મેં ખેંચી લીધો. જે હાથ એક દિવસ આ રાજકુમારીને ચીરી નાખવાનો છે તે હાથ આટલા આદરને બાક છે ? નહિ, નથી. અરે ! મારી ચિન્તાની કંઇ હદ છે ! મારા આ વિચિત્ર વર્તનનું કારણ રાજકુંવરી સમજી ન શકી. તે તો મારી સામે તાકીને જોઈ રહી; કપતે સાદે તેણે કહ્યું, “વ્લેડિમર ! ખબર છે, તારી તબિયત આજે સારી નથી.”

મેં કહ્યું, “નહિં આઠરીણી, હું તદ્દન સ્વસ્થ છું. પરંતુ આપણા બન્નેનો ગાઢ પ્રેમજ્ઞ મારી ચિંતાઓનું મૂળ કારણ છે.”

રાજકુમારી આભી બની ગઇ. અત્યંત વિસ્મયતાથી તેણે કહ્યું, “શું આપણી વચ્ચેનો ગાઢ પ્રેમ ?”

હું મારી ખુરસી ઉપરથી ઉભો થઇ જોરડામાં આંટા મારવા લાગ્યો. રાજકુમારીએ એકદમ ઉઠી મારા બન્ને હાથ તેના નાજુક હાથોમાં જકડી લીધા. અત્યંત શોકાન્વિત હૃદયે મારા ખભા ઉપર પોતાનું માથું ઢાળી દઇ રાજકુમારી ખિન્ન થઇ બોલી, “ પ્રિયતમ ! આટલી અધીરતા અને આતુરતાનું શું કારણ ? તારા મનમાં એવું તે કયું દુઃખ છે ?” મેં લથડતે અવાજે જવાબ આપ્યો, “ રાજકુમારી, મારી વાતો સાંભળવાથી શું ફાયદો ? હું કમનસીબ છું, પાપી છું. મેં તને દગો દીધો છે. ”

આ સાંભળતાંજ રાજકુમારીએ મારા હાથ છોડી દીધા અને મારી સામે ટટાર ઉભા રહી તેણે કહ્યું, “શું ત્યારે તું મને નથી ચાહતો ? હું શું તો.....”

“હું તમને પ્રાણુથી પણ અધિક ચાહું છું, ભગવાન જાણે છે હું તમને કેટલો ચાહું છું. તમારા પર મને કેટલો પ્રેમ છે ! તમને જોઇ મારી આંખો કેટલી બધી ઠરે છે ! પણ, કુંવરી તમને બચાવવાની મારી પાસે શક્તિ નથી. કુંવરી ! એક ભયંકર ષડ્યંત્રમાં હું સામેલ થયો છું; તમને મારવાની મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી છે.”

રાજકુંવરી આ સાંભળતાં પથ્થર માફક જડ બની ગઇ; એની ચેતના ઉડી જતી લાગી, પણ, તે રૂંધાતા સ્વરે, આકળી આકળી બોલી ઉડી “અરે ! વ્લેડિમર ! તું મને મારી નાખશે ! મને મારી નાખશે ! તું દિવાનો થયો છે કે શું ?”

મેં ખચકાતા બોલ કહ્યા, “હા, કુંવરી ! હું દિવાનો થયો છું. હું પાગલથી પણ પાગલ છું. તમને હું ચાહું છું; પણ કુંવરી ! મારો હાથ મારા ગજવામાં જ પડે છે. મારો છરો એક દિવસ તમને વીધી નાખશે. તમને પ્રેમથી ચાહું છું; પણ, ઉપાચ છે ? હું નિહિલિસ્ટ ! જૂઓ, આ મારો છરો; તમને બવિષ્યમાં છેદી નાખનારો છરો.” મેં છરો બહાર કાઢ્યો, કુંવરીને ખતાવ્યો.

મેં જોયું તો આ વખતે કુંવરીનું અંગ કંપતું હતું. પુરસ્સી પર બેઠી બેઠી તે બોલી, “ નિહિલિસ્ટ ! તું નિહિલિસ્ટ છે ! હાથ ! હાથ ! મારું નસીબ ! સર્વ સલાનાશ.”

હું બોલ્યો, “ હું ! હું નિહિલિસ્ટ છું. તમારી જુખાની ઉપર વિશ્વાસ રાખી રશિયાના રાજકર્મચારીઓએ અમારા દળના માણસોને સાધબિરીઆ ખતાવ્યું છે, સાધબિરીઆમાં દેશવટો આપ્યો છે. અમારી સમિતિએ, તેથી, તમને પ્રાણ્તાંત દંડની સજા ફરમાવી છે. મને એ સજા અમલમાં મૂકવાનો હુકમ મળ્યો છે.”

રાજકુંવરી પાગલની માફક ખૂબ પાડવા લાગી, “ જો પરમેશ્વર ! મારા નસીબમાં શું આવું જ છે ! નિહિલિસ્ટનો છરો મને શું વાઢી નાખશે ! જો પ્રભુ ! હું સમજી ગયો છું. કોઈએ મારી સામે કારસ્તાન કર્યું છે. ‘નવસ્તિ’માં પ્રગટ થયેલો લેખ એનું જ પરિણામ. વ્લેડિમર ! સાંભળ્યું, તેં કહ્યું તે બધું સાંભળ્યું. મારું માનશે; હું તદ્દન નિર્દોષ છું. મેં કોઈની વિરૂધ્ધ જુખાની આપી નથી. નિહિલિસ્ટ સંપ્રદાયની વિરુદ્ધ કામ કરવાની મારામાં તાકાદ નથી. ચેલો મારો સ્વામી એક ષડયંત્રમાં નિષ્ફળ ગયો, એટલે તેણે આ બીજું સ્પર્ધુ છે. ‘નવસ્તિ’ છાપાના સંપાદક સાથે મળી એણે આ તરફ ઈશ્વર કર્યું છે. મારો તે હાથ ગાંઠનાર સારી રીતે જાય છે કે નિહિલિસ્ટના

પંજમાં પકડાઈ હું કદી છૂટી શકવાની નથી. પણ ઠલેડિમર ! તું મારું સાચું નહિ માને ? હું નિરપરાધી છું; મેં યુદ્ધો કર્યો નથી. ”

મારો છરો મેં મજવામાં મૂકી દીધો અને કહ્યું, “ ભારે, કુંવરી ! શું આ બધું જુઠાણું છે, તરકટ છે ? ”

“ હા, બીલકુલ અસત્ય. હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે એમાંનો એક અક્ષર પણ સત્ય નથી. જે વખતે નિહિલિસ્ટ સંપ્રદાયના માણસો ઉપર આ મુકદ્દમા ચલાવવામાં આવ્યો ભારે હું સેન્ટપિટર્સબર્ગમાં હતીજ નહિ, પરંતુ અર્કેડયેસપલની સાથે હું ઘસેલ્સમાં રહેતી હતી. ત્યાં “ નવસ્તિ ” પત્રમાં આ મુકદ્દમાની વિગત વાંચી હતી. મેં તેજ વખતે એની વિરૂદ્ધ એક લેખ “ નવસ્તિ ”માં છાપવા મોકલ્યો હતો, પરંતુ કોણ જાણે કેમ મારો એ લેખ ન છપાયો. “ નવસ્તિ ”ના સંપાદકે એનો સ્વીકાર સુધ્ધાં ન કર્યો. મારા સ્વામીની એવી ઇચ્છા છે કે હું મરણશય્ય થાઉં; કારણ કે વિવાહઅંધન તોડવાથી એમની અપકીર્તિ થાય એમ છે. એથીજ આ રીતે મારો સર્વનાશ કરવાનો એમણે પ્રયત્ન કરી મૂક્યો છે.”

ધણે વખત માન ધારણ કર્યા પછી મેં કહ્યું “રાજકુમારી ! તમે જે જે વાતો કહી છે તેના ઉપર હું સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખું છું, છતાં હું તમારી રક્ષા તો કંઈ રીતે કરી શકું ? તમારું ખન કરવા અને અમારી નિહિલિસ્ટ સમિતિ તરફથી નીમવામાં આવ્યો છે. મારી પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવા હું અંધાયલો છું; કોઈ પણ ઉપાયે હું એમાંથી મુક્ત નજ મેં શકું.”

રાજકુમારીએ આભમાનપૂર્ણ અવાજે કહ્યું, “ઠલેડિમર ! મને વિરોધ અને નિરપરાધી જાણમાં છતાં પણ તું મારું ખૂન કરશો ? કીક છે જે તારે મારા પ્રાણ લેવાજ છે તો જરૂર લેજો. પરંતુ

• મને મરણને બેટવા માટે યોગ્ય તૈયારીઓ કરી લેવાનો વખત પશુ ન આપશે ?

“ તૈયારી માટે કેટલા દિવસ જોઈશે ? ”

• “ વધારે નહિ, ફક્ત ત્રણ ચારજ દિવસ. કદાચ તું એમ ધારતા હશે કે હું એ સમય દરમિયાન અહીંથી પલાયન કરી જઈશ, પરંતુ અહીંથી નહિ જાગી જવા માટે હું તારી સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરું છું.”

મેં ધીમે અવાજે કહ્યું, “ ઠીક, હું તમારી વિનંતિનો સ્વીકાર કરું છું. તમને તૈયારી માટે હું ત્રણ દિવસ આપું છું. તે દિવસે પીછા વાનો ન થઈ. જ્ઞાન મુખડે હું રાજકુમારીનું મકાન છોડી ગયો.

ત્રીજે દિવસે રાતના આઠ વાગે હું તૈયાર થઈ રાજકુમારીને મકાને જઈ પહોંચ્યો. નોકરે દરવાજો ખોલ્યો. મેં તેને પૂછ્યું “ રાજકુમારી ઘરમાં છે ? ”

નોકરે કહ્યું, “ મહારાજ ! શું કહું, રાજકુમારી તો મરણ પામી. ”

‘ મરણ પામી ! ’ એ સાંભળતાં જ હું સ્તબ્ધ થઈ ગયો. મેં નોકરને ફરી પૂછ્યું, “ ક્યારે મરણ પામી ? કેમ કરી મરી ગઈ ? ”

• “ નથી ખબર. કોણ જાણે કોણે એનો વધ કર્યો છે. એ કલાક પર મેં એનું શયન જોયું. દાકતરો અને પોલીસના આદમીઓ કુંવરીસાંજના સૂવાના ઓરડામાં બેઠા હતા, અને પંચાતનામું કરતા હતા, ” એટલું કહી નોકર રડી પડ્યો.

• દોડતે પગે હું રાજકુંવરીના સૂવાના ઓરડામાં ગયો. મેં જોયું તો એક ખાટલાપર તેની લાશ પડી હતી. તેના મૃતદેહ પર રૈશમની સફેદ શાલ ઢાંકવામાં આવી હતી. એની છાતીમાંથી છરાના ધાને લીધે લોહી વહેતું હતું.

એક પોલીસ છરો હાથમાં લઇ તપાસનો હતો. મેં ઝીણવટથી જોયું તો મને લાગ્યું કે એ મારો જ છે. મેં મારા ગળવામાં હાથ નાખી તપાસ કરી તો મારો છરો ગૂમ થયેલો જણાયો. બધા અને વિસ્મયથી મારા શરીરમાં ધૂમ્મરી ચઢી. મેં વિચાર્યું મારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરે તે પહેલાં આ કોણે કુંવરીનું ખૂન કર્યું ? અને તે પણ મારાજ છરા વડે? રાજકુંવરીનો ખૂની કોણ થયો ?”

પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટરે મારું નામ પૂછ્યું, મેં નામ કહ્યું. આ મામલામાં સાક્ષી તરીકે ઉભા રહેવાનો તેણે મને હુકમ આપ્યો.

આશ્વનને મેં બધી વાતો પૂછવા માંડી. ખૂમ આગ્રહ કર્યો ત્યારે તેણે કહ્યું, “રાજકુંવરી કાલે પેરીસ જવા માટે તૈયાર થતી હતી. ધરકામ બધું પતાવી દઈ, દાસી લીલીને તેણે આગળ જવા આજ્ઞા આપી. લીલી તે પ્રમાણે ગઇ. પેરીસમાં ધરતો ખંદોઅસ્ત કરવા લાગી. પાંચ વાગે હું રસોડામાં ગયો, તો ત્યાં ખટખટ થતું સંભળાયું. મેં ધાર્યું કુંવરી ખદાર કરવા જતાં હશે. પણ બ્લેડિમર! એ કલાક પછી મેં જોયું તો રાજકુંવરી મૃત્યુ પામી હતી. સત્તાનાશ વળી ગયું. રાજકુંવરીનું કોઇએ ખૂન કર્યું.”

ખીજે દિવસે સાંજે આ ઘટનાની ખબર આપવા હું અમારી સમિતિના કાર્યાલયમાં ગયો. આ ખબર આપવાની જરૂર તો હતી જ નહિ, કારણકે એ ખબર છાપાંઓમાં પ્રગટ થઇ ચૂકી હતી; એમ છતાં નિયમ મુજબ મારે ખબર પૂગાડવી જ નેહાંએ. હું ત્યાં ગયો અને કહ્યું “રાજકુંવરી કચ્છારિયમ મરી ગઇ છે.”

અમારા પ્રમુખ પેટ્રને કહ્યું, “હા. એ માટે મિટ્ટી મહાશયને આજ્ઞાસી ઘટે છે. તમારી આજ્ઞાત એણે ટાળી છે.”

આશ્ચર્યચકિત થઇ મેં કહ્યું, “અરટનક મિટ્ટી ?”

મારી પાસેજ મેજપર એક વૃદ્ધ પુરૂષ બેઠો હતો, તેનું નામ અરટનક મિટ્ટી હતું.

મિટ્ટીએ મને હસતાં હસતાં કહ્યું, ‘તમારી વિપત્તિમાંથી તમને બચાવવા માટે મેં એ કામ કર્યું છે. જો તમે દિલ આપ્યું હતું તેને તમે છરો કેમ બોંડી શકો? આથીજ તમારું કામ મેં કર્યું છે આથીજ તમારો બાર મેં મારે માથે લાઇ લીધો, કુંવરીને કાર કરી. એમાં મેં કંઇ ઉપકાર કર્યો નથી.”

આ બનાવથી આશરે દોઢ માસ પછી મને રાજકુમારીના નોકરના હાથનો એક પત્ર મળ્યો. પત્રમાં લખ્યું હતું કે કેટલાક ખાસ કારણોસર જમીદાર રેવના ઇન્ટિંગ નામના રેશન ઉપર આજે સાંજના સાડા સાત વાગે મારે પહોંચી જવાની જરૂર છે. શા કારણથી મારે ત્યાં જવાનું છે એ વિષે પત્રમાં સુદૃઢ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો ન હતો.

મેં વિચાર્યું કે નોકર દ્વારા કંઇ જરૂરી માહિતી મળશે એથી ત્યાં નિયત સમયે જરૂર જવુંજ. હું બરાબર સાડા સાત વાગે ત્યાં જઈ રહ્યો. ઇન્ટિંગ રેશન એડલું નાતું અને એવા નિર્જન સ્થાનમાં આવેલું છે કે ત્યાં રાત્રિના સમયે પણ ઘણી ખરી વખત બત્તીનો અનાવ જ હોય છે. એક નાની ગલીમાં

થઈને એ રેશન ઉપર જવાનું હતું.

રેશન ઉપર પહોંચતાંજ સાડા માત્રના ટકારે વગેરે. હું તે અંધારી ગલીમાં ઉભો રહી નોકરના આવવાની રાહ જોવા લાગ્યો. પરંતુ કેટલો વખત ઉભા રહ્યા છતાં કોઈ પણ માણસનું નામ નિશાન

પણ જણાવ્યું નહિ.

એકાએક નજીકના કોઈ ગૃહ સ્થળમાંથી નીકળી આવી એક માણસે મારો હાથ પકડી લીધો. મેં જોયું કે એ પુરૂષ

નહિ પરંતુ કોઈ સ્ત્રી છે. એનું આખું શરીર પુરખાથી આવશ્યકિત
હતું. મારી સામે આવતાંજ એ સ્ત્રીએ પોતાનો પુરખો કાઢી નાખ્યો.
પાસેનાજ એક દાનસનો પ્રકાશ એના ચહેરા ઉપર પડ્યો. એહ !
એ સ્ત્રીનો ચહેરો જોતાંજ હું ત્રણ કદમ પાછો હઠી ગયો.

મને મારી આંખોપર વિશ્વાસ ન બેઠો, કારણ કે મારી સામે
રાજકુમારી કચ્છારિમય જીવતી જાગતી ઉભેલી હતી.

હું આ દૃશ્ય જોઈ કંપી ઉઠ્યો. ગનરાટમાં ધૂજતા ધૂજતા મે
પૂછ્યું, “આઠરિણી ! ખરેખર તુંજ મારી સામે ઉભી છે !
અગર તો હું જાણું છું છે સ્વપ્નાવસ્થામાં પડેલો છું; અથવા તું
આ ભૌતિક દેહ.....”

મને ખોલનો! અટકાવી રાજકુંવરીએ વચમાંજ કહેવા માંડ્યું
“પ્રિયતમ ! હું કંઈ પ્રેતયોનિમાં તને મળવા નથી આવી. હું
જીવીત છું, મૃત્યુ નથી પામી. ગમરાશો નહિ, હિંમત રાખો.”

હું એટલો તો આશ્ચર્ય અને વિસ્મયમાં ગરકાવ થઈ ગયો હતો
કે રાજકુમારીનું આ કથન સાંભળી હું કોઈન ખોલી શક્યો. મારે મનજ
ધમધમી ઉઠ્યું. શું રાજકુમારી જીવતી છે? એ કેમ બની શકે? તદ્દન
અસંભવિત.

મારા મનમાં ચાલતા વિચારો સમજી લઈ રાજકુમારીએ હસતાં
હસતાં કહ્યું, “હું મરણ નથી પામી. શું મૃત્યુ પામેલ માનવી કદી
પાછું જીવન ધારણ કરી શકવા સમર્થ છે? મેં નિહિલિસ્ટોની-અરે
નિહિલિસ્ટો એકલા નહિ પરંતુ પોલીસની આંખોમાં પણ ધૂળ નાખી
તેમને કેવા બનાવ્યા છે તે વળી હું તને હમણા કહું છું. ચાલ
જરા એકાન્ત જગ્યામાં જઈ નિશ્ચિંત ચિન્તે વાત કરીએ; કારણ કે
મેં મારે ગુપ્ત રહેવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે.”

રાજકુંવરીએ મને કહ્યું, “ નિહિલિસ્ટો અને પોલીસોની આંખમાં મેં કેવી ધૂળ નાખી ! સાંભળ મારી વાત. બચપણમાં હું બુદ્ધિશાળી હતી. એ બુદ્ધિ કેટલી હતી તેના આ નાનો સરખો દાખલો છે. તને ખબર છે કે જે દિવસે તેં મને મારી નાખવાનો ડર બતાવ્યો તે દિવસે હું એકલી જ હતી. તે દિને દીલીશી મિમાર પડી, અને મેં એકલીએ તેની સારવાર ઉઠાવી, કોષ્ટ બીજા માણસને મેં બોલાવ્યા જ નહિ. મને ખબર હતી કે મારી દીલીશીને હૃદય રોગ લાગ્યો છે; અને દાકતરોથી તે સાગે થઈ શકવાનો જ નથી. તેં મને જે દિવસે મળવાનો વાયદો આપ્યો હતો, તે જ દિવસે સાંજે પાંચ વાગે દીલીશી મરી ગઈ. એનું શરીર, એના કેશ, બધું મને મળતું જ હતું. એથી, મેં વિચાર્યું કે દીલીશીના મોતને બદલે મારે મારા પોતાના જ મૃત્યુની લોકોમાં ખબર ફેલાવવી. મેં આ બધી વાત અમ્યવનને કહી હતી. એ બહુ વિશ્વાસુ માણસ છે. એનાથી અપામ એટલી મદદ એણે મને આપી છે. ”

હું તેને બોલતી અટકાવી કહેવા લાગ્યો, “ ત્યારે, તમને એણે કહ્યું જ હશે કે હું તમને મારવા માટે પાછળ ફરું છું, તક જોઉં છું. ”

કુંવરીએ કહ્યું, “ નહિ, નહિ. હું મરખ નથી. મેં તે દીલીશીને મારાં કપડાં પહેરાવી મારા કાચ પર સવગવી હતી. અને એ વ્યવસ્થા કર્યા પછી, હું ગુપચૂપ ત્યાંથી ચાલી ગઈ. મને પાછળથી ખબર પડી કે એક આધેડ ઉમ્મરનો પુરૂષ મારા સવાના ઓરડામાં પેઠો હતો, અને દીલીશી હું છું એમ ધારી મરેલી દીલીશીની છાતીમાં છરો બોક્યો; તેણે જાતે પોતાના શરીર પર છરાના ધા કર્યા. અને તને આજે કહું છું કે તેં મને જે દિવસે ખૂનની ધમકી

આપી ડરાવી તે જ દિવસે મેં તારા ગળવામાંથી છરો કાઢી લીધો હતો. તેં એ જાણ્યું પણ નહિ ! લીલી મરી ગઈ અને એક કલાકમાં મેં આ તાગડો રચ્યો. હવે જો, હું કેવી તરફીયથી બચી ગઈ છું.”

રાજકુંવરીનું ખ્યાન સાંભળી હું વિસ્મય પામ્યો; એની વાત તદ્દન અસંભવિત હતી એમ મને લાગ્યું; પણ બ્યારે મેં એને નજરે નજર જોઈ હારે મને એના પર વિશ્વાસ ચોંટ્યો.

મને ચૂપ જોઈ રાજકુંવરી બોલી, “હવે હું સ્વાધીન થઈ છું. હવે મારા હાથ ઝાલનારને પણ ખબર મળી હશે કે હું મરી ગઈ છું. હવે હું રાજકુંવરી નથી; રાજકુંવરી તો મરી ગઈ છે. હવે હું શ્રીમતી તલખીના છું. પણ વ્લેડિમર ! તને મારી સ્મૃતિમાંથી ખસેડી શકીશ નહિ. મને ખબર છે કે મને મારવા માટે તે છરો રાખ્યો હતો અને હજી તું મને મારવા ઇચ્છતો હોય તો બસે મને માર; મને તેની કશી પરવા નથી. મારા વ્લેડિમર ! હું તારા પ્રેમની દિવાની બની છું એમ છતાં, હું અહીં રહેવા ઇચ્છતી નથી. નિહિલિસ્ટોની આંખમાં બહુ વખત ધૂળ નાખવાની મારામાં તાકાદ નથી. હું અમેરિકા જઈ છું, આ દેશ છોડી પરદેશ જઈ છું. વ્લેડિમર ! હું તને ચાહું છું, હો !”

થોડીક ક્ષણમાં અમે બેઠ મૂકા થઈ ગયાં; ઘડિયાળે આઠ ટકારા વગાડી અમારી શાંતિ તોડી. રાજકુંવરીએ કહ્યું, “હવે, પાંચ મિનિટ પછી ગાડી ઉપડી જશે. એ ગાડીમાં હું ચાલી જઈશ. મેં ટીકીટ લીધી છે, સામાન મૂકાવ્યો છે તને મળવા ખાતર હું પહાર ઉભી હતી; હવે હું જઈ છું.”

આમ કહેતાં કહેતાં રાજકુંવરી એક પહેલા વર્ગના એક ડબ્બામાં બેસી ગઈ. એક નોકર એનું સામાન વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવી રહ્યો હતો.

નેકર પોતાનું કામ પૂરું કરી આવ્યો ગયો. રાજકુમારી ગાડીમાં બેઠી, મારા તરફ સ્નેહપૂર્ણ દૃષ્ટિથી જોઈ રહી. મેં કહ્યું, “ ઠીક તારે, આમરિણી ! વિદાય આહું છું. ” આટલા શબ્દો કહેતા તો મારું હૃદય બરાબ આવ્યું. હું ખીણું કંઈ ન બોલી શક્યો.

રાજકુમારીએ કહ્યું “ નહિ; વ્લેડિમર ! આ કંઈ અંતિમ વિદાય નથી. આપણે બન્ને ફરીથી જરૂર એકઠાં થઈશું. કોઈને કોઈ દિવસે આપણે મળશુંજ મળશું. હું તારી આશામાં અને તારા વિચારોમાં મારા દિવસો વ્યતીત કરતી રહીશ ” રાજકુમારીની આંખ-માંથી હંવટનું આ વાક્ય બોલતાં તો આંસુની ધાર વહી નીકળી.

ગાડી ઉપડવાનો ઘંટ વાગ્યો. રાજકુમારીએ ફરીથી એકવાર પ્રેમપૂર્ણ કટાક્ષ ફેંકી કહ્યું, “ ઠીક વ્લેડિમર, વિદાય આપ. તારાજ પ્રેમથી મને નવજીવન પ્રાપ્ત થયું છે. આ જીવન તારે ચરણે મેં ધર્યું છે. ” ગાડી અને સડસડાટ ઉપડી ગઈ.

પ્રકરણ ચોથું

અમારો નિહિલિસ્ટ સંપ્રદાય લાંડનમાં બેઠાં બેઠાં જે જે પ્રવૃત્તિઓ ચલાવતો તે બધાં પર રશિયાની સરકાર ખૂબ નજર રાખતી. અમારી હિલચાલોની તપાસ રાખવા માટે જનસુસો મૂકવામાં આવ્યા હતા; અને તેઓ રાતદિ અમારી પાછળ લામ્યા જ કરતા. અમે તેમની, આંખોમાં ધૂળ નાખવાની હમેશાં કોશીશો કરતા; ખર્ચ હોય તેનું ખોટું ભેરવી અમે તેમને ચક્રરમાં ભેરવતા.

દુનિયાભરની સલ્તનતો પાસે રશિયા જેટલા જનસુસો હશે નહિ. રશિયાના રાજરાજેન્દ્રે જેટલા ગુપ્તચરો રોક્યા છે તેટલા રોકવાનો કોઈ પણ સરકારે સ્વપ્નમાં યે વિચાર ન કર્યો હશે. યુરોપના બધા પાટનગરોમાં રશિયાના જનસુસો વેરાયલા છે. તેઓ બધા રશિયાના એક વડા જનસુસની હેઠળ કામ કરે છે. એ અનુચરોની ધૂર્તતા, હોશિયારી, તથા ચપળતા આપણને વિસ્મય પમાડે એવાં છે. તેઓ ખાનગી ખાતમીઓ મેળવે છે, રશિયન સરકાર સામે રચાતાં ષડ્યંત્રોના પત્તા મેળવે છે, અને પછી બધી ખબરોનો પિટર્સબર્ગમાં તેઓ અહેવાલ મોકલે છે. આ બધાં કાર્યોમાં તેઓની ચતુરાઈ અને ચપળતા જણાયા વિના નથી રહેતી.

આ છૂપાં અનુચરોની પ્રવૃત્તિઓ કેઇ માણસની જાણમાં આવી શકતી નથી. તેઓ જે જે દેશમાં મૂકાયા હોય તે તે દેશના કાયદાઓ તોડવા સુધી પહોં તેઓ ખચકાતા નથી. સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ, બેલ્ગેરિઆ, રૂમાનિયા, વગેરે દેશોમાં તો તેઓ મનસ્વી રીતે વર્તે છે. તેઓ તો એમજ માને છે કે આ બધાં રાજ્યો રશિયાની ચક્રવર્તી સત્તા હેઠળ છે. આ જાણસો પોતાના કાર્યમાં દાવપેચ રમે છે, અને જેમને તેઓ પકડવા માગતા હોય, તેમને ગમે તે કારણે પકડી ગિરફતાર કરે છે.

થોડાક દિવસ પર ફ્રાંસની રાજધાની પેરીસમાં છ આદમીઓને પરહેજ કરવામાં આવ્યા હતા; તેમને નિહિલિસ્ટ તરીકે ઓળખાવી જેલદારમાં લઇ જવામાં આવ્યા હતા. તેમના ઘરમાં સિપાઇઓએ પેસી જડતી લીધી હતી, અને બોમ્બ જડી આવ્યો છે એમ ઠસારી દઇ તેમને કાળાપાણી ખનાવવામાં આવ્યા હતા.

અમે પાકીસ્ટાન એ વિષે તપાસ કરી. અમને ચોકસ ખબર મળી કે પોલીસોએ તેઓના ઘરમાં બોમ્બ મૂકાવ્યા હતા. ખરી રીતે તો આ કહેવાતા નિહિલિસ્ટોને ભયંકર સજા આપવા સાથે પોલીસોએ અત્યાચાર ગુજારવાનો આ દાવ ખેલ્યો હતો.

આ વખતે રશિયન સરકાર પોતાના જાણસોની સંખ્યા વધારતી જતી હતી. કેટલાક દિવસો પર રશિયન જનરલ સેલિવરને પેરીસમાં મારી નાખવામાં આવ્યો હતો. રશિયન સરકારે તેને રથાને ખીજા કોઇની નિમણૂક કરી હતી. યૂરોપની રાજનગરીઓમાં રશિયાના જાણસો વધ્યાજ જતા; પરંતુ લેડનના જેટલા ગુપ્ત અનુચરો તો ખીજે કયાંયે ન હતા.

રશિયાના રાજેન્દ્રને અને તેના રાજકર્મચારીઓને વિશ્વાસ હતો કે લાંડનમાં નિહિલિસ્ટની સંખ્યા સૌથી વધુ છે; અને, તેમની માન્યતા નિર્મૂળ તો નજ હતી.

પણ, લાંડનમાં રહેતા જનસુસો અમારા નિહિલિસ્ટ સંપ્રદાયથી કંપે છે. અમે તેમના મનોરથોને ચતુરાઈથી ભાંગી નાખીએ છીએ. તેમના મહેાં બાંધ કરી દઈએ છીએ. એ જનસુસો હજારો વાર હતાશ્ચ ચયા છે, છતાં તેમણે હમણા એક કાર્ય હાથમાં પકડવાનું શરૂ કર્યું છે. તેઓએ લાંડનમાં અનેક મંડળીઓ ખોલી છે; તેમાં સાહિત્ય, કળા, વિજ્ઞાન વગેરે વિષયો ઉપર ચર્ચાઓ થાય છે. અમે નિહિલિસ્ટ સંભાળીપૂર્વક તેમની મંડળીઓમાં બળીએ છીએ.

સ્વર્ગસ્થ અલેક્ઝાન્ડર ઝરે બેલુકમી વરતારી હતી. તેનો કારોગાર તદ્દન એકહથ્થુ અને આપખુદ હતો. અમે તેનું કાશા કાઢવા માટે નિશ્ચય કર્યો હતો. એના શીતળ મહાલયમાં કંઈક ભયંકર પ્રયોગ કરી તેને ઉરાડી મેલવાનો અમે પ્રયત્ન યોજ્યો હતો. આ કાર્યની સિદ્ધિ માટે અમે ઝારની તહેનાતમાં અંગન નોકરો તરીકે દાખલ થયા. લાંડનમાં અમે અમારું કામ શરૂ કરી દીધું; અને શહેરશહેરની શાળાઓને અમારા નિશ્ચયથી વાકેફ કરી દેવામાં આવી.

રશિયાના મહારાજાધિરાજના મહેલમાં એક ધડિયાળ રાખવાનો અમે હરાવ કર્યો. એ ધડિયાળમાં એવી ચાલાકીથી અને કુશળતાથી ગાંધનામાઈટ ગોઠવવામાં આવ્યો હતો કે અમુક નિર્ણીત વખતે, ધડિયાળના ટકોરાઓ થાપ કે તરત તે ફાટે, ઝાર અને ઝારના મંત્રીઓને ઉરાડી દે, આખા પ્રાસાદને જમીનદોસ્ત કરે. વેલવર્થ મહોલ્લામાં દરમરક મીસ્ત્રી રહેતા હતા, તેમને આ ધડિયાળ બનાવવાનો હુકમ

આપવામાં આવ્યો હતો. એ મીઝી હોશિયાર કારીગર છે. એક વખત એના બનાવેલા બોમ્બથી સમ્રાટની ખાસ ગાડીના ચૂરેચૂરા થઇ ગયા હતા. રાજધિરાજ મહા મુશિયતે પોતાના પ્રાણ સાથે છટકી શક્યા હતા. વળી, એણે અનેકાનેક વખત ઝારને મારી નાખવા માટે ફેશીંગો કરી હતી.

અમારી આ ઘડિયાળ જ્યારે બની રહી હતી ત્યારે રશિયન જનસુસેથી અમારે ખૂબ સંભાળીને ચાલવું પડતું હતું. અમારા ષડ્યંત્રનો તેમને પનોત ન લાગે તે માટે અમારે તનતોડ મહેનત લેવી પડતી. પણ, એક કમનસીબ દિવસે અકસ્માત બન્યો. અમને તપાસ કરતાં જણાઈ કે જનસુસે અમારી પાછળ સાવધ રીતે જુએ છે; અને અમારા ષડ્યંત્ર વિષે તેમણે ખૂબ માહિતી મેળવી લીધી છે.

પોલીસે અમારી વાત જાણી ગયા એટલે તેમને ચૂકાવવા માટે, તેમને હાર આપવા માટે પગલાં ભરવા હડતરમાં અમારી નિહિલિસ્ટ સમિતિની બેઠક મળી. આ વખતે નિહિલિસ્ટો સાથે હું ઓછો સંબંધ રાખતો. પોલીસે સાથે લપાઇ લપાઇને હું ઘણી વખત સલાઓમાં જતો, એટલે પોલીસોને મારા પર શક આવતો નહિ. મારી આ ચાલખાજી જોઇ, મને તથા મારા મિત્ર ટ્રિનેવિચને પોલીસને છકકડમાં નાખવાનું કામ અમારી સમિતિએ સોંપ્યું. આજ કામને અંગે મિ. પેટ્રુક્ને પિટર્સબર્ગ મોકલવામાં આવેલો.

અમને સોંપવામાં આવેલા કાર્યની સિદ્ધિમાં અમારે અનેક વિપત્તિઓની સામે ઝૂઝવાનું હતું; અમારે ડગલે ને પગલે સંકટોની સામે થવાનું હતું. અમારું કામ દુર્ગમ હતું; છતાં એની સફળતાપૂર્વક પૂર્ણાહુતિ આણવામાંજ મારી પ્રકૃતિને આરામ મળે છે. ખરી વાત પૂછે તો મને તો એમાં કામો મળે છે ત્યારે અત્યંત આનંદ ઉપજે છે.

મેં મારા કાર્યની શરૂઆત આરંભી. જૂદી જૂદી જાતના પહેર-
વેશ પહેરી જનસુસોના મનમાં મેં સંદેહ પેદા કરાવ્યો. એક દિવસ
સાંજે 'કાફરોયલ' હોટલમાં ચા પી રહ્યો હતો. આ પીધા પછી, મેં
સીગરેટ ચેતાવી અને ધૂમાડા કાઢવા લાગ્યો. મારા એક હાથમાં
થેરીસનું પ્રસિધ્ધ પત્ર 'પેટીટ જરનલ' હતું. હું તે વાંચ્યા કરતો
હતો, પરંતુ મારી દ્રષ્ટિ હોટલના ચારે ખૂણામાં ફરી વળતી. મેં મારા
કાનને સાવધ રાખ્યા હતા. વર્તમાનપત્ર વાંચવામાં ખૂબ નિમગ્ન થઈ
ગયો હોંઠિ એવો દેખાવ કરી ખુરસી પર હું આરામ લેતો હતો;
એટલામાં મારા કાન સાથે મારી માતૃભાષાના શબ્દો અથડાયા. મેં
નયનો ઉંચા કર્યાં, અને જોયું તો જાણાયું કે એક રશિયન મહાશય
પોતાના નોકરને કંઈક સૂચના આપતો હતો. તેણે રાતનો પોશાક
પહેર્યો હતો. તે મારી પાસેનીજ ખુરસી પર ચા પી રહ્યો હતો. મેં
તેને અત્યાર સુધી જોયોજ ન હતો, પરંતુ એને હમણા જોતાં મને
લાગ્યું કે એ કોઈ પરિચિત વ્યક્તિ છે. મેં મારા મનમાં અનેક
તરંગો ઉઠાવ્યા. મને યાદ આવ્યું કે રશિયાના જનસુસોની મારી પાસે
ઝળીઓ છે, તેમાં આ માણસની આકૃતિ પણ છે. મેં એને પહેલા
દેખ્યો હતો ? મારા મનમાં અનેક વિચારમોજાંઓ પસાર થઈ ગયાં.
હા. મેં જોયો છે. હા. આ તો પેલો રશિયન જનસુસ ગુવા. રશિયાની
સરકારે મૂકેલા જનસુસોમાં એનું સ્થાન અમ્મ છે. લાંડનના અનુચરોનો
એ ઉપરી છે. રશિયન સત્રાટેજ એને લાંડનમાં કામ કરવાનો હુકમ
આપ્યો છે.

મને થયું, હાવ, એની સાથે વાત કરી જોઉં. હું તેની પાસે
ગયો, અને તે દિવાસળીથી સીગરેટ સળગાવતો હતો એટલે મેં કહ્યું,
“મહાશય ! પેટી આપશો?” ઉત્તર ન આપતાં તેણે મારા હાથમાં
દિવાસળીની પેટી મૂકી દીધી. હું પછી તેની સાથે વાતો વળાવ્યો.

મને લાગ્યું કે એને મારા પર સંદેહ નથી આવ્યો. હું નિહિ-
લિસ્ટ છું તે એ સમજી શક્યો નથી, એમ તેના ભાવ ઉપરથી હું
કળી શક્યો. અમારી વાત આગળને આગળ ચાલી. મિનિટો પર
મિનિટો વીતી ગઈ, પણ અમારી વાતનો છેડો આવ્યો નહિ. એની
સાથે વાતે લાગ્યાને લગલગ એક કલાક થયો હશે. અમે અમારા
પૈસાનો દારૂ મંગાવ્યો, પીધો, અને અમારી વાતચિતમાં રંગ જમ્યો.
ઘડિક પછી તો અમે ગાઢ મિત્રો બની ગયા. સમી સાંજ થઈ ગઈ
હતી, અને અંધારૂ ઉતરવાની તૈયારી હતી. અમે હોટલ બહાર નીક-
ળ્યા. જતાં જતાં અમે અરસપરસ અમારા નામોના કાર્ડો આપ્યાં.
મારા હાથમાં તેણે મૂકેલા કાર્ડ પર ‘જીવી ગુવા’નું નામ હતું. મેં
મારા કાર્ડ પર મારું નામ ‘પિયર મેરલા’ લખી આપ્યું હતું. મારું
શિરનામું નેશનલ લિબરલ કલબનું આપ્યું હતું.

ગુવાએ છૂટા પડવાની ઘડિએ કહ્યું, “હું રૂઢી લેખ નામના
મહોદલામાં રહું છું.” મેં જણાવ્યું, “મારું વતન બેલ્જિઅમ છે. મારા
પિતા પ્રતિષ્ઠિત પુરુષ છે. હું તો દેશદેશાંતર ફરવા નીકળ્યો છું.
લાંડનમાં હું જઈ આવ્યો છું, અને ત્યાંના સામાજિક જીવનથી
વાકેફ થયો છું. હવે અહીંથી કેઈ બીજો સ્થળે જવાનો વિચાર છે.”

મેં જ્વસ્તુસોના સરદાર ગુવાની રજા લીધી અને તેનાથી વિખૂટો
પડી હું ‘ઉમનિવસ આર્ક’ તરફ જતી ઘોડાગાડીમાં ચઢી બેઠો.
થોડીક વાર પછી મેં જ્વસ્તુ મહાશયને ‘રિજેન્ટ સ્ટ્રીટ’ની પાસે
ગાડીમાંથી ઉતરતો જોયો. હું પણ તેની બેઠે બસાયો. તે ઉતર્યો
ત્યાંજ હું પણ ઉતરી પડ્યો. ગુવા સાહેબ આ વખતે વેલિકેસનના
ચોક આગળ સડક પરથી પસાર થતો હતો. હું તેની પાછળ પાછળ

ગયો. તે શું કરે છે, તેનો અમારા સંપ્રદાય વિષે શું મત છે, અમારા તરફ તેનું વક્તવ્ય કેવું છે એ બધું જાણવાની મને જાણ થઈ હતી, એટલે મેં તેને પીછો પકડ્યો. મારો વખત એની પાછળ ઘૂમવામાં પસાર થયો. તપાસ કરતાં મને માલમ પડ્યું કે અમારા દળ પાછળ એકલા રશિયન જસુસો નહિજ, પરંતુ સ્કોટલેન્ડના, ઈંગ્લેન્ડના, ફ્રાંસના વિધવિધ જસુસો લાગુ પડ્યા હતા. હું ત્યાર પછી ઝુવાને અનેક વખત રસ્તાઓ પર બેગો થયો હતો, પરંતુ એની વાતચિત્ત પરથી હું એટલું તો સમજી શક્યો કે એને મારે વિષે કોઈ પણ જાતનો શક ઉત્પન્ન થયો નથી. તે તો ઉદટો, મારી સાથે મિત્ર બાવે ફરતો હતો; અને મને પોતાનો મિત્રજ ગણતો હતો.

આ બધાં કારણોને લીધે, અમારે, પોલીસોથી ખૂબ સાવચેત રહેવું પડતું. અમારી સમિતિ આજે અહીં તો કાલે બીજે રથજે એમ વારંવાર પોતાની જગ્યા બદલતી અને સલા ભરી ચર્ચા ચલાવતી.

એક દિવસ ખરે ખપોરે અમારી સમિતિની બેઠક મળી હતી. આ વખતે અમારી સમિતિના સભ્ય આયઝેક વેન્કફના ઘેર અમે બધા મળ્યા હતા. પેટ્રૂકે અમને જે જે વાતો તે વખતે કહી તેથી અમારા દિલમાં વ્યાકુળતા થઈ આવી. તેણે કહ્યું, “આપણે જસુસોથી આટલા બધા સાવચેત રહીએ છીએ છતાં આપણી ધડિયાળ ટરમરિકના કારખાનામાં બની રહી છે એ ખબર અનુચરોને કાને જઈ પૂગી છે. મેં જાતે એક જસુસને એ કારખાના પર કરડી નજર નાખતો જોયો હતો. હવે ટરમરિક કહે છે કે ધડિયાળ તૈયાર થઈ ગઈ છે; અને આજે ને આજે એને ત્યાંથી ઉપાડી લેવી જોઈએ. નહિ તો પોલીસ આવી ફુકાનની જડતી લે અને આપણું પડ્યંત્ર ધૂળમાં મળી જાય.”

આ વાતો સાંભળી લીધા પછી અમારી સમિતિએ તે ઘડિયાળ ઉપાડી લઈ સુરક્ષિત સ્થાનમાં લઈ જવાનો ઇરાવ કર્યો. અને એ કાર્ય મને અને મિ. ઝિનેવિચને સોંપવામાં આવ્યું. થું અમોલ દહાવો !

મારા મુકામ પર આવી પ્રથમ તો મેં મારો વેષ બદલી નાંખ્યો. માથા ઉપર લાંબા બનાવટી વાળ પહેર્યા અને એક કાળી લાંબી દાઢી પણ લગાવી દીધી. આમ હું એક આઘેડ વયનો પુરૂષ બની મકાનની બહાર નીકળ્યો. મકાનમાંથી બહાર પગ મૂક્યો કે તરતજ એક ખાલી ગાડી જતી જોઈ હું તેમાં બેસી ગયો. વેલવર્થ મોડ આગળ મારી ગાડી આવી પહોંચી, તે વખતે સૂર્યાસ્ત થઈ ચૂક્યો હતો, અંધકાર જવાઈ રહ્યો હતો. મારો વેષ જોઈ દરેક એમ માનતો કે હું કોઈ વૈજ્ઞાનિક કારીગર છું.

હોલિયારીથી મેં આગળ ચાલવા માંડ્યું. થોડે જ દૂર ગયો એટલે સીગારેટ પીતો પીતો એક બીખારી ટહેલ મારતો મારી નજરે પડ્યો. દિવાનો પ્રકાશ તેના પર પડતાં જ મેં તેને ઓળખી કાઢ્યો. તે જનસુસોનો સરદાર ગુવા હતો. મારા તરફ તેણે તીક્ષ્ણ દષ્ટિએ જોયું, પરંતુ મને લાગ્યું કે તેની દષ્ટિમાં સંદેહનો લાવ ન હતો. ધીરે ધીરે હું ટરમરિકના મકાન પાસે આવી પહોંચ્યો. ત્યાં થોભ્યો અને આસપાસ બારીકાઈથી જોઈ લીધું. જનસુસોનો સરદાર ગુવા બીજી બાજુ મ્હોં ફેરવી ઉભો હતો. મેં એકદમ મારા ગળવામાંથી આવી કહાડી, તાળુ ઉઘાડ્યું અને અંદર પ્રવેશ કર્યો.

ઘરમાં ઘેર અંધકાર હતું અને હું તે ઘરથી બીલકુલ અપરિચિત હતો. છતાં કોઈ માણસ જાણી જાય એ ડરથી મેં દિવાસળી પણ ન સળગાવી. અંધારામાં મારો માર્ગ ખોળતો હું આગળ ચાલ્યો અને એવાંમાં સીડી મળી ગઈ. તે ઉપર થઈ હું ઉપલે માળે ગયો. કારખાનું

જીન માળ પર હતું. કારીગર સાહેબને કહી દીધું કે આજ મકાનમાં ધડિયાળ કોઇ જગ્યાએ છુપાવી દેવામાં આવી છે.

કેટલીક મિનિટ સુધી શોધ કરી, અને એક ટેબલ નીચેથી અંતે તે જડી આવી. સાવધાનીથી મેં ધડિયાળ ઉઠાવી કારણ કે તેને જો ધક્કો લાગે તો તેની અંદર રહેલો ફાટી ઉઠે એવો પદાર્થ મકાનને છડાવી દે એ ભય હતો. ધડિયાળનો આકાર લોખંડની નાની પેટી જેવો હતો. તેની બંને બાજુએ કડી લગાવવામાં આવી હતી. એક તરફ લખ્યું હતું, “એફબલ્સ રકવાયર.”

હું તો હજી ધડિયાળ જોઇ રહ્યા હતો, એટલામાં કોઇએ પાછળથી આવી મારી ગરદન પર જોરથી હાથ નાખ્યો. મેં મ્હોં ફેરવી તે તરફ જોયું અને એ હાથ નાખનાર માણસે કહ્યું “હું તને ગિરફતાર કરું છું.” એણે પરથી હું તરતજ કળી ગયો કે એ ગુલા હતો. મેં કહ્યું કે ગુલા મારી પાછળ પાછળ ગુપચુપ મકાનમાં દાખલ થઇ ગયો હોવો જોઇએ.

હું એક શબ્દ પણ બોલું તે પહેલાં તો મારા હાથ તેણે દોરીથી સજ્જડ બાંધી દીધા. મેં પણ મારું જોર અજમાવ્યું, એક હાથ છૂટો કરી નાખ્યો અને મારા ખીસ્સામાંથી પિસ્તોલ કાઢી પણ તે કાણે વળી મને વિચાર આવ્યો કે ગોળીબાર કરવાથી શોરબકાર થઇ રહેશે, એટલે મેં ધીરથી ગુલાને કહ્યું “જૂઓ, મને છોડી દો; તેમાંજ તમારું શ્રેય છે; છતાં જો તમે બળજોરી કરવાનો પ્રયત્ન કરશો તો આ ગોળીથી તમને એકજ ધડીમાં કાર કરીશ.”

ગુલા હસીને બોલ્યો, “હીક વાત કહી ! તું ન જાણતો હોય તો બાણી લે કે બંદુક મારી પાસે પણ છે. તું ગોળી છોડે તે પહેલાં હું તને સ્વધામ પહોંચાડી શકું એમ છું. તોપણ મારી ધમ્મિક છે કે તને બાણીને અહીંથી લઇ જઈ.”

મેં જણાવ્યું, “મને બાંધવાની કોશીશ ન કરશો. નહિ તો આ ધડિયાળ ઉપર ગોળી મારીશ કે તરત અંદરથી દારૂગોળો ઉડશે.”

ગુલાએ નિઃશંક થઇ કહ્યું “જો એમજ છે તો હું કંઈ એકલો ઉડવાનો નથી. તું તારો પણ વિચાર કરી લે. સળગી ઉઠે એવો પદાર્થ રાખવા માટે તું ફેજદારી ગુલામાં સપડાય છે.”

મે હાથ છોડી જવાબ આપ્યો, “એકનો દોષ બીજા પર નાખવો એ ન્યાય નથી. હું આ મકાનનો માલિક નથી.” ગુલાએ કહ્યું. “હું તને આ પદાર્થ સાથે ગિરફતાર કરી ચૂક્યો છું. તું હવે ભાગી જઇ શકે તેમ નથી.”

હું લાચાર બન્યો, પાસે હથોડો હતો, તે ઉચકી લીધો અને જોરથી ગુલાના માથા પર તે ઠોક્યો. ગુલા ચક્રર ખાઇને જમીન પર પડ્યો.

ઝટપટ પિસ્તોલ ગજવામાં મૂકી દીધી, ધડિયાળ સાવચેતીથી છાતી પર બાંધી અને મકાનમાંથી નીકળી નાઠો. સડકની બાજુમાંજ ઝિનેવિય મારી રાહ જોઇને ઉભો હતો. હું તેને જઇ મળ્યો, પછી અમે બંને ડિકન સ્ટ્રીટમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં આગળ એક ઘોડા-ગાડી ભાડે લીધી અને હું મારા મકાન પર આવ્યો. ઝિનેવિય પોલીસની હિલચાલ જોવા પાછો ફર્યો.

બીજો દિવસ મેં સાંભળ્યું કે પેલું કારખાનું પોલીસોથી એકદમ ઉભરાઇ ગયું હતું. તે લોકોએ જોયું કે ગુલા બેહોશ થઇ પડ્યો હતો અને મૂળ વસ્તુ ત્યાંથી ઉપડી ગઇ હતી. એ દિવસે પોલીસને ભારે હેરાનગતિમાંથી પસાર થવું પડ્યું.

પખવાડિયામાં ગુલા સાજો થઇ ગયો. મેં ફરી તેનો પીછો લીધો. એક દિવસ તેને ડ્રાફ્ટગર રકવાવરના મકાન તરફ જતાં જોયો. તેની

સામે જઈ મેં તેને નમસ્કાર કર્યા, તેણે તે ઝીલ્યાં. ચાલતાં ચાલતાં અમારી વચ્ચે વાતચિત થવા માંડી. વાતમાં ને વાતમાં માલમ પડ્યું કે તે એક્ષિફર્ડ સ્ટ્રીટમાં જતો હતો. મેં તેને કહ્યું, “મારું મકાન પણ ત્યાંજ આવ્યું છે. આપ ત્યાં પધારવાની મહેરબાની ન કરશો? જરા નાર્સતો કરી આપણે બંને પાછા ચાલ્યા આવીશું.” ગુવાને મારી દરખાસ્ત બહુ પસંદ પડી, તે તરતજ સમ્મત થયો.

ગુવાને મારા મકાન પર લઈ આવ્યો, સગડીની પાસે બેસીને અમે વાતો કરવા લાગ્યા. તેણે સીગારેટ પીવા માંડી. મેં કપાટમાંથી દારૂની બાટલી કાઢી, એક ગ્લાસ ભરી તેને આપ્યું. તે તરત ભરેલું ગ્લાસ ગટગટાવી ગયો.

ગુવાએ ગ્લાસ નીચે મૂકતાં કહ્યું, “અરે, આ શું થઈ ગયું? મારા આખા શરીરમાં દર્દ થાય છે, કાંટા ભોંકાય છે, માથું ઘૂમે છે. પહેલા તો કદી આમ નહોતું બન્યું. કદાચ મેં.....” વાક્ય પૂરું કરે તે પહેલાં ગુવા આરામ ખુરશી પર મૂર્છિત થઈને પડ્યો.

હું ઉઠ્યો અને એના ચોર ગળવામાં જે જે ચીજ હતી, તે બધી કાઢી લીધી. તેમાં કેટલાક પત્રો હતા અને એક જૂની નોટબુક હતી. તેમાં લંડનમાં રહેતાં એકેએક નિહિલિસ્ટના નામ, ટેકાણાં અને તેમના જૂત ઇતિહાસ વિષે સંપૂર્ણ હકીકત લખી હતી. કેટલાંક નામો આગળ નિશાની કરી હતી. એ નિશાનીવાળાં માણસો ભયંકર કાવત્રાં-ઓમાં આગળ પડેલા લાગ લેતા હતા. આ ઉપરાંત, બહુજ પાતળા કાગળ પર લખેલી એક ચિટ્ટી તેમાંથી મળી. એ ચિટ્ટી વાંચી હું પેટ પકડીને હસ્યો. એમાં લેખકે અમારા ધૂંધંત્રનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ લખી રાખ્યો હતો. તેમાં લખેલી એક પણ વાત જૂઠી નહતી, કે તેમાં જરાપે અતિશયોક્તિ નહતી. હું સમજી ગયો કે અમારી પ્રવૃત્તિની બધી બાતમી પોલીસને મળી ચૂકી છે.

એ પત્ર કોઈ રશિયને લખ્યો હતો. અંતમાં લેખકે પોતાની સહી પી. પી. એમ ફક્ત બે અક્ષરોમાં જ કરી હતી. ઠેકાણું લખ્યું હતું “રોયલ ડિક્સ” આજ સહી મેં સેંકડો વખત જોઈ નાખી હતી. એ પત્ર લેખક પેરીસમાં રહેતો એક પ્રસિદ્ધ નિહિલિસ્ટ હતો. નિહિલિસ્ટ મમિતિના વિશ્વાસઘાત કરી, પોતાની જાતને વેચી દઈ, આ માણસે અમારો આખો ભેદ પોલીસ આગળ ખોલી દીધો હતો. હવે મને સમજાયું કે અમારા કાવત્રાંની ખબર પોલીસને કેવી રીતે પડી. મેં આ કાગળની નકલ કરી દીધી. અંતે હવે સમજી જો કે પેટ્રોલરસ્કીનું આવી બન્યું !

ફરી ફરી બધા કાગળપત્રો મેં તપાસ્યા અને જેમના તેમ ગુવાના ગજવામાં પાછા મૂકી દીધા, ખુરશીપર આરામથી બેઠા અને ગુવા ક્યારે હોશમાં આવે તની વાટ જોવા લાગ્યો.

કેટલાક વખત પછી ગુવાને જ્ઞાન આવ્યું એ કંઈક જોલે તે પહેલાંજ મેં કહ્યું, “અરે ભાઈ, તમે તે કેવા જાણી માણસ ! સોગમાં મેળવેલો થેડો દાઢ પીતાંજ બેહોશ થઈ ગયા ! વાહ !” મારૂં કહેવું સાંભળી ગુવાએ શું વિચાર કર્યો હશે તે હું કહી શકતો નથી; પરંતુ પરાણે હમવાનો ઢોંગ કરી પોતાનાં ગજવાં સંભાળ્યાં. જ્યારે તેને ખાતરી થઈ કે બધી વીજળી બરાબર હતી ત્યારે નિશ્ચિંત થઈ એક ગ્લાસ દારૂ પી મારી વિદાય લીધી ગુવાને ખ્યાલ પણ નહોતો કે જે વસ્તુની શોધમાં પારીસ, લંડન, બર્લિન વગેરે શરેમાં તેણે ધામધૂમ મચાવી મૂકી હતી તેજ વસ્તુ તેનાથી માત્ર ભૂંજી હાથ દૂર પડી હતી ! મેં પેટ્રોલરસ્કીના વિશ્વાસઘાતની મારી સમિતિને ખબર આપી. તેના લગ્નને નિર્ણય થતાં જરાયે સમય ન લાગ્યો. સમિતિએ તેને પ્રાણદંડની સજા ફરમાવી દીધી.

અઠવાડિયું વીધું અને સેન્ટપિટર્સબર્ગથી ખખર મળી કે લાંબું
 અધું કામ ખરાબર તૈયાર છે, રશિયાની રાજધાનીમાંથી એક નિહિ-
 લિસ્ટ દુત ઓસેલ્સ જઇ ધડિયાળ લઇ જશે. આ વાતની ખખર
 પોલીસને કામે પડી અને આવવા જવાના રસ્તા બંધ કરવામાં
 આવ્યા. દિગ્દંડથી જેઠલી વસ્તુઓ સેન્ટપિટર્સબર્ગ રવાના થતી તેની
 પ્રથમ તપાસ લેવાતી. તપાસ કરનાર માણસો મુસાફરોની ટૂંક, બિસ્તરો
 વગેરે બધું તપાસતા એટલે એ રસ્તેથી ધડિયાળ ઓસેલ્સ મોકલવી
 તદ્દન અસંભવિત થઇ પડ્યું. જર્મની અને પ્રશિયાની સંગ્રહ પર
 સેંકડો જાસુસો મૂકી દેવામાં આવ્યા; પરંતુ ધડિયાળ તો મોકલવીજ
 નેઇએ.

અને ધડિયાળને ઓસેલ્સ પહોંચાડવા અમારી સમિતિએ સેંકડો
 યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ રચી, ચર્ચાઓ કરી, અ તે સમિતિ એ નિશ્ચય પર
 આવી કે ધડિયાળ મારી પાસે રાખવામાં આવી હતી એટલે ઓસેલ્સ
 જઇ મારેજ તે નિહિલિસ્ટ પ્રતિનિધિને સોંપવી.

લંડનનાં રોશનો પર આંટા મારતા, અને સાવધ પહેરો ભગ્ના
 જાસુસોની આંખમાં ધૂળ નાખી છટકી નહાસવું એ જેટલું મુશ્કેલ
 છે તેટલું અશક્ય છે; એથી, મેં સીધો રસ્તો છોડી દીધો. મારા
 ધડિયાળને મેં પેટીમાં રાખ્યું હતું. તેના પર અનેક કપડાંઓ
 લપેટ્યાં હતાં, અને કામની પણા ઠેસ ન લાગે એવી રીતે મેં તેને
 ગોઠવ્યું હતું. ભાગની ગાડી કરી હું કૈડન આવી પહોંચ્યો. કૈડન એક
 નહાનકડું રોશન છે; ત્યાં માણસોની અવરજવર બહુજ કમ છે;
 એટલે જાસુસો અહીં આવી તપાસ કરવાની તરદી લેતા નથી. રોશન
 પર હું ગયો, ગાડી આવી, અને હું બેસી ગયો. થોડીક વારે ડિક

નામનું સ્ટેશન આવ્યું, અને હું ઉતરી પડ્યો. આ સ્ટેશન તો ખૂબ નિર્જન સ્થાને છે; એની શેરીઓ જૂની છે, એની પાસેજ સમુદ્ર ઘેરે ગર્જન કરે છે.

અહીંથી ઇંગ્લિંડની બોમ છોડવી એ અત્યંત વિકટ છે. અહીં નથી આગબોટ મળતી, નથી નાવ મળતી. હું ત્યાં ફરતો હતો, એટલામાં મારી નજરે એક ઝુંપડી આવી.

એ ઝુંપડીની પાસે સમુદ્ર ઉઞ્છળી રહ્યો હતો. માછીમારો એ ઝુંપડીમાં આશ્રય લેતા હોય એમ મને લાગ્યું. હું એ ઝુંપડીની અંદર ગયો, અને વિસામો ખાવા મંડ્યો.

ત્યાં, એક જૂનું છાતું પડ્યું હતું. મેં તે વાંચવા લીધું, એટલામાં એક માછી મારી પાસે આવ્યો અને મને કહેવા લાગ્યો, “સરકાર ! સલામ ! જહાર બહુ હવા ચાલી રહી છે.”

મેં એ માછીને આદરપૂર્વક મારી પાસે બેસાડ્યો. ત્યાં રહેતાં એક ચાકરને મેં દારૂનો શીશો લાવવા હુકમ આપ્યો. ટૂંક વખતમાં દારૂ આવી પહોંચ્યો, અને મેં તે માછીને પીવા આપ્યો. સપાટામાં માછીએ શીશો ખાલી કરી દીધો. પછી અમે બન્ને વાતો કરવા લાગ્યા. એની વાત પરથી મને લાગ્યું કે તે એક કિસ્તીનો સૂકાની છે; અને એને બીજા ત્રણ સાથીઓ છે. એ બધા સાથે મળી માછીમારને ધધો કરે છે.

માછીને મેં પૂછ્યું, “અધ્યા ! અહીંથી જો હોડીમાં બેસી કાઢ ચાલ્યો જાય તો નાકાવાળાને ખબર પડે ખરી ?”

માછીએ મારી સામે તીરછી નજર નાંખી. તે બોલ્યો, “નહિ, રે ! અહીં નાકાવાળા બહુ આવતા નથી. જગત ઓછી આપવી પડે એટલા સારૂ અહીંથી બહુ તો ચાલ્યા જાય છે.”

મેં તેને કહ્યું, “ત્યારે તો ઠીક જો. મારો પાસે એવી વસ્તુઓ છે કે જેને માટે મારે બીજા દેશોમાં જકાત આપવી પડે. પણ હું તો સરકારને દાણ આપ્યા વિના જવા માગું છું, તો શું મને રાતોરાત અહીંથી બેલગમ લઇ જશે?”

તે હસ્યો; સીગરેટના ગોટેગોટા કાઢવા લાગ્યો. થોડીક ક્ષણ પછી તેણે પૂછ્યું, “ક્યાં ઉતરશો?”

મેં કહ્યું, “તમને જ્યાં સવડ આવે ત્યાં. મારી આ પેટીમાં ઝવેરાત છે, અને પોલીસને એની ખાતમી મળી પણ છે; એટલે પોલીસને મારે છકકડ મારવી છે સમજ્યો, ને!”

તેણે મારી પેટી તરફ નજર નાખી, અને કહ્યું, “ઓ, એમાં શું વિસાત! લલા આદમીઓને લઇ જવા અને ભાડું લેવું તેમા તો શું મોટી વાત! હું તમને વ્લેંગનબર્ગ ઉતારીશ ત્યાંથી તમે રેલમાં ઓસેલ્સ જજો. એ વિષે નાચિત રહેવું.”

“ઠીક ત્યારે ભાડું શું લેશે?” મેં પૂછ્યું.

“જૂઓ સા’બ! વાત બહુ વસમી છે. રહેજ ભાડું તો ભારે લાગશે. તમે શોખની ખાતર થોડા જાઓ છો? તમારે તો પોલીસને અટવાવવી છે. તમે ભાડાનો વિચાર ન કરો;” માછીએ ભાડાનો ખુલાસો કરતાં જણાવ્યું.

“તોપણ, ભાડું કહેવું તો જોઇએ. કેટલું લેશે?” મેં વિશેષ ખુલાસો માગ્યો.

તેણે કહ્યું, “ત્રણસો રૂપિયા.”

“ભાઈ ત્રણસો તો બહુ કહેવાય. મારો માલ તો જો અને પછી જાણની વાત કર,” મેં માછીને સમજાવવા માંડ્યો.

માછીએ કહ્યું, “એથી ઓછે તો કેમ હોડી છોડશે નહિ. તમને ભાકું ન પરવડતું હોય તો ભડે બીજે જાઓ; હું તો એથી ઓછે નહિ આવું. જૂઓને, અમે ચાર માણસ. અમારે ભાગે સો સો રૂપિયા પૈસા ન આવે.”

મેં તેનો સ્વીકાર કર્યો અને જણાવ્યું, “જા, તું કહે છે તે મારે કપૂલ. નાવ ક્યારે મૂકશે?”

“તમે કહો ત્યારે”

“સાંજે સાત વાગે”

“જેવી મરજી”

“તું ઉતારશે ક્યારે?”

“સવાના; બહાણું વાય તે પહેલાં”

સંધ્યા સમય થયો હતો. આગાશ વાદળાંઓથી ઘેરાઈ ગયું હતું. ચોપાસ અંધકારનું રાજ્ય પ્રસરતું હતું. પાણી અને પૃથ્વી એક થઈ ગયા હતા. પ્રકૃતિએ બીપણુ સ્વરૂપ લીધું હતું. એ ચંડી સ્વરૂપ જોતાં કાયાને કંપારી છૂટતી, અને દિલમાં ડર લાગતો. મેં વિચાર્યું, કામ માથે લીધું તો પછી ડર કેવો? ડર મને લાગે જ શાનો? ધર્મ બળવતાં મને બહીક શીદને લાગે? હું નિશ્ચય બન્યો, કર્તવ્યમાં અડગ બન્યો.

લોકોથી લપાતો લપાતો હું સમુદ્રકાંઠે આવી પહોંચ્યો. હોડી ત્યાં જ હતી. માછી મારી વાટ જોઈ બેઠો હતો. હું નાવમાં બેઠો, અને તે ચાલુ થઈ. બેલગુઅમની દિશામાં તે હંકારાતી હતી.

હોડીમાં એક ન્હાના ઝોરડામાં મને જળ્યા મળી હતી. મારી ઝોરડીમાં દિવાનો આંખો પ્રકાશ હતો. સમુદ્ર ઉછાળા મારી રહ્યો

હતો; હવામાં ઉડતા હતી; વાતાવરણ ખૂબ તોફાની લાગતું હતું. હોડીને ડૂબી જવાને બહુ વાર નથી એમ મને લાગ્યું. જે હવામાં જરા પણ તેજ આવશે તો હોડી ડૂબી ગયા વિના ન રહેશે એમ મને ખચીત લાગ્યું. આવા સંજોગોમાં સમુદ્ર પાર થવાની આશા તો કોઈક પાગલજન રાખી શકે; પણ મારે માટે બીજી આશા રહીજ ન હતી. કાલે બધું ઠેકાણું પડી જશે. આજે ગમે તે થાઓ. પ્રાણ રહે કે પ્રાણ પડે, તો પણ મારે માફ કાર્ય બજાવવામાં ડગવું જોઈએ નહિ.

મેં મારી આમડાની પેટી મારી નજદીકજ રાખી હતી. તેને સંભાળપૂર્વક હું સાચવતો હતો. આ તોફાની પવનમાં માફ કાર્ય હું છોડી દઈશજ નહિ, એવી મારી અડગ પ્રતિજ્ઞા હતી. શિર ખપી જાય તેની મને પરવા નહોતી, એટલે મારી તે ધડિયાળ હું ખૂબ સાવચેતીથી સાચવતો. માફ વહાણુ વેગથી ચાલતું હતું. આ વખતે માફ જૂનું છાપું મારા હાથમાંજ રહી ગયું; અને મારી આંખો મિચાઈ ગઈ; ઉંઘની રહેજ ઘેન આવવા લાગી.

હજી સુધી હું ઘેર નિદ્રામાં નહોતો પડ્યો. મારી ચેતના હજી જાગૃત હતી. હું પડી રહ્યો હતો એટલામાં મારે કાને ધીમા ધીમા શબ્દો આવ્યા. મેં આઘ ઉઘડી આંખે જોયું; અને બધે અંધારૂ જામી ગયું હતું; એરડીના દિવો પણ યુગાઈ ગયો હતો.

હું ચૂપ રહી પડી રહ્યો, અને મંદ સ્વરે થતી વાતચીત સાંભળી રહ્યો. મને લાગ્યું કે મારે વિષેજ કાંઈ વાતો થતી હતી.

એક માણસ બોલ્યો, “જૂઓ તો ખરા ! આ માણસ ઝંરેરાત ચોરી લાવ્યો છે, ને ને અકરમાત આપણે હાથે ચઢ્યો છે. હવે આપણે જો એને જતો કરીએ તો આપણા જેવા મૂરખા કેાણુ ?”

બીજાએ કહ્યું, “ કાંઈ લાન છે ? જરા સાંખવો તો ધીમો કાઢ. અધાને ગરદન મારવા છે કે શું ? ”

ત્રીજાએ જણાવ્યું, “ તું તો બ્હીતો લાગે છે. આ કાંઈ શહેર નથી. બધું મેળવી લઇ આપણે એને દરિયામાં ગળાડાવી મૂકીશું. યાદ આવે છે ? પેલા દિવસે આપણે પેલા માણસને કેવો ફેંકી દીધો હતો ! ”

ચોથાએ મન દર્શાવ્યો, “ ભાઈઓ ! એ તો આપણું જ કામ. આપણે તો જીવનને તુચ્છ ગણીએ છીએ. આપણે કાંઈ પાદરી સાહેબ નથી કે નથી ! પરોપકારીના ડીંગલા કે આ શિકાર જવા દઇએ. આ ઝવેરાત આપણે જ ભોગવીશું. શું તાલ ! ” એટલું કહેતાં તે મત્રકાંપો, અને પછી સહેજ સહેજેથી દસી પડ્યો.

હું તો આ બધું ગુપચૂપ સાંનજ્યા કરતો હતો. મને મારા જનની પરવા નહોતી હું મોતથી બ્હીતો હોત તો નિહિલિસ્ટ થતેજ શું કામ ? પણ, અત્યારે મારે આ લોકોના પ્રપંચની વિચ્છેદ જવું જોઈએ નહિ. શત્રુની તકવારથી મરવા કરતાં પાણીમાં ડૂબી મરવું એ વધારે દુઃખદાયી છે. અને આવી કાળજીધરી ભય કર રાતે ! હવે મને સમગ્રનું કે બધું જાણ્યા વિના હોડીમાં ખેરી મેં ભૂત કરી. આટલી આટલી મુશીબતો વેડી ! આટલા આટલા સંકટોની સામે બાથ લીડો ! આ ઘડિયાળને સારું જાંદગી જોખમમાં નાખી ! અને હવે મારે સાગરમાં ડૂબી જવાનું ! શું આટલાજ માટે મારે આટલું કષ્ટસહન કરવાનું હતું !

મારો પગ આ વખતે મારી પેટી પર હતો. કોઇએ એન્દમ તે પકડ્યો અને ખેંચ્યો. મને લાગ્યું કે કોઇ મને દઢીળી રહ્યું છે; અને આ હલામણુથી ઘડિયાળ તૂટી જશે. ઝવેરાત તો બાજુએ, પણ

આખી નાવડી પાણીમાં બેસી જશે; બધા મણસો ડૂબી જશે! હવે, મારે સુવાનો ઢોંગ ન કરવો. આ પેટીમાંની ઘડિયાળ બધાનાં પ્રાણ અડપી લેશે, એટલે સુવાનો ઢોંગ મારે છોડી દેવો.

આખરે મેં ગર્જના કરી, “કેમ, પેટીને કેમ હલાવો છો?”

એક બોલ્યો, “વાહ! બાપુ સા’બ! તમે પણ ઠીક સમજી ગયા સાંભળો; સીધા સીધા ચોરેલો માલ અમને પડાવી લેવા દો. અમે ચાંચીઆ છીએ. સમજ્યા? પાધરા પાધરા સૂઈ રહો, નહિ તો જોયો આ ઉછળતો સમુદ્ર? તમે તળિયેજ ગયા સમજાજો. ખખર છે, અમે ચાર જણા છીએ. તમારા હાથ ટાંટીઆ ઝાલી, પાણીમાં ફેંકશું કેની.....સમજ્યા?”

હું સફાળો બોલ્યો. એમનાથી ડરી, ડગી જાઉં એવો તો હું નથીજ; એટલે મેં ગજવામાંથી પિસ્તોલ ક’દી અને એક આદમીની સામે તાકી. મેં રવાબજેર કહ્યું, “ચાંડાલો! આ તમારો ધંધો છે, કેમ? અંધારામાં તમને હું જોઈ શકતો નથી તેથી આ બધા નાચ નાચે છે? પણ યાદ રાખજો, મારા હાથમાંથી તમારાથી છૂટી શકવાનું નથી. સમજ્યા? પિસ્તોલની એક ગોળી તમને બધાને પહોંચી વળશે; મારી એક ગોળી તમારા ચારેની ખોપરી ઉરાડી દેશે. ખખર-દાર! મારી પેટીને અડક્યા તો.”

મારા બોલના ઉત્તરમાં મને લાડીનો પ્રહાર પડ્યો. મારનારે મને તાકીને મારી હતી, પરંતુ અંધારામાં તે નિશાન ચૂકી ગયો. લાડી મારી બાંધ પરજ પડી. આ વખતે એક માણસે બત્તી સળગાવી. અજવાળામાં મેં મારી સામે ચાર માણસોને ધ્રુક્તા જોયા.

એક માછી મારી પિસ્તોલ જોઈ ગભરાયો. તે બહાવરો બની અચકાતો અચકાતો બોલ્યો, “ભાઈ! ભાઈ! તમને અમે કહ્યું હતું.

કે ત્રણસો રૂપિયા ભાડું આપવું પડશે. હવે અમને લાગે છે કે એ બહુ કમ છે, એટલે તમારે આ અવેરાતમાંથી અમને હિસ્સો આપવો પડશે.”

હું ઉત્તર આપું તે પહેલાં તો બીજા માણસે મારી પાસેથી પેટી ઝૂંટવી લીધી. તેણે કહ્યું, “જીવ બહાલો હોય તો ચૂપચાપ પડી રહો; નહિ તો દરિયામાં ફગ્યાજ સમજાજો.”

મેં કહ્યું, “પેટી છોડો. નહિ તો ગોળી છોડીશ.”

મારાં વચનમાં તેને વિશ્વાસ બેઠો નહિ હસ્તાં હસ્તાં તેણે કહ્યું, “જાણ્યું, જાણ્યું; જોયા. અમે ચાર ને તું એકલો.”

મેં પિસ્તોલનો ઘોડો દબાવ્યો. ગોળી તે માણસના કાન પાસેથી છટકી, આરડાની કાચની બારી તોડી, બહાર નીકળી ગયો. બારીના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા. પેલો માણસ આ જોઈ પહેલાં તો હેબકાઈ ગયો, પણ પાછળથી તે તેજદાર છરો લઈ મારી સામે ધસ્યો. તે મને પકડે તે પહેલાં તો તેના સાર્થીએ તેને રોક્યો, અને કહ્યું, “મરવા દેને. શું કામ મારે છે? આપણને એ પેટી સોંપી દેશે એટલે આપણે એને વેન્ડૂન ઉતારી લઈશું.”

મે સત્તાવાલી અવાજે બૂમ પાડી, “જાઓ, જાઓ, હું કદી પણ પેટી સોંપીશ નહિ. તમે બધા આપોઆપ તમારી જાનમાં ફસાયા છો. મને તમે એવો મૂરખ સમજો છો કે અવેરાતની પેટી લઈ તમારા જોવા ભામટાઓ અને ચાંચીઆઓ સાથે મુસાફરી કરે! નથી આ પેટીમાં અવેરાત, નથી કોઈ કિમતી ચીજ. એનો માલ તમને બતાવું તો તમે તેને અડકવાની પણ હિમ્મત કરશો નહિ. અને એ માલ જોયો જ હોત તો મને બેલજીઅમના ટાપુમાં ઉતારવા તમે ખુશી બતાવતે કે કેમ એ સંદેહની વાત છે.”

એક માછી બોલી ઉઠ્યો, “ ત્યારે એમાં શું છે ! ”

“ઝાઝનામાછટ” મેં કહ્યું.

અધા એક સ્વરે આશ્ચર્યથી રાડ પાડી ઉઠ્યા, “ઝાઝનામાછટ!” મેં ભારપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો, “હા, ઝાઝનામાછટ. તમે તમારું બલુ ધરજતા હો. તો એક વાત સાંભળો. હું કહુ છું તે સાચુંજ કહું છું, એની ખાત્રી આપવા હું મારી પેટી હમણા બોલું છું. સૂરજ ઉગે તે પહેલાં તમારે મન વેન્ટૂન પહોંચાડી દેવો પડશે; નહિતર મારા અધા પ્રયત્નો પર પાણી ફરી વળશે. મને જીવનો જોખમ બતાવશે તેથી હું ડરી જવાનો નથી; હું તો મારા માથાને હથેળીમાં નચવતો જ ફરું છું. મને મારા જીવનનાં મૂલ નથી; હું તો તેને તુચ્છ ગણું છું, અને તમે મારું કહ્યું કરશો નહિ તો સાંચાની કળ હું દબાવી દઈશ, અને પછી જોજો તમે અધા સાગરને તળિયે બેસો છો કે નહિ. તમારી હેડકાના ફેડચાં ઉડી જશે, તમારા નામ નિશાન પણ શોધ્યાં જડશે નહિ. હું મરું તો તેની મને પરવા નથી. હું મરું પણ તમે જીવી શકવાના નથી. પછી, તમારી જેવી મરજી.” ત્યાર પછી મેં મારી પેટી ઉઘાડી, ચોરોને બતાવી, તેમને ખાત્રી થઈ કે એમાં જવેરાત તો નથીજ.

પેટી જોઈ તેઓ મૂગા થઈ ગયા. મ્હોં વિકાસી તેઓ બિલાડીની શાંતિથી મારી ઓરડી ખહાર ચાલ્યા ગયા, રસ્તામાં મારી સાથે કશી પણ બાંજગડ કરી નહિ. પૂર વેગે, સમીરની લહેર સાથે, હાંફતા હાંફતાં તેઓએ હોડી હંકારી, પ્હો ફાટે તે પહેલાં મને બેદલજીવને કિનારે ઉતાર્યો.

શ્રીજે દિવસે સમી સાંજે રેલગાડીમાં જવા માટે મેં અર્સ્ટ્રી-આના પાટનગરની ટીકીટ ખરીદી. ત્યાં, “ હોટલ ડી યુરોપ ” માં

મેં મારો ઉતારો કર્યો. હું માફ બોજન લેતો હતો એટલામાં એક ઉંચી કદની યુવતીએ અમારા ઓરડામાં દેખા દીધી, તેણે મને અભિવંદન કર્યાં; અને મારી સામેની ખુરસી પર પોતાની બેઠક લીધી.

તેની ઉંમર ત્રીસ-બત્રીસ વર્ષની લાગતી હતી. એનો પોશાક ક્રોધ સુધક સ્ત્રીના જેવો હતો, એની આકૃતિ એનો ઉંચો ખવાસ ખતાવતી હતી. મારી સામે બેઠી બેઠી તે મારી સામે તાકીને જોતી હતી; મારા મ્હોતો અભ્યાસ કરતી હતી. પછી, થોડીક વારે એણે અમારા નિહિલિસ્ટ પંથનો એક સંકેત કર્યો, મેં તેવાજ સંકેતથી જવાબ આપ્યો. અમને બન્નેને અમારા નિહિલિસ્ટ હોવા વિષે પાકે પાકે ખાત્રા થયું; પછી અમે વાતચિતમાં રોકાયા.

તે જુવાન રમણી બોજન ખાતી ખાતી મારી સાથે વાત ઉકેલતી હતી. અમે બન્ને ક્રેંચ લાખામાંજ બોલતા હતા થોડાક વખતમાં તેણે તેનું ખાતું ખતમ કર્યું; તે બહાર ગયું, મને બહાર બોલાવ્યો અને તેણે મને કાનમાં કહ્યું, “ ૬૪ નંબરના મકાનમાં અડધા કલાકમાં મને મળજો. ”

એણે આપેલા વખત પ્રમાણે, ખૂબ સાવચેતી રાખી હું એને મકાને ગયો. મને તેણે ખુરસી પર બેસાડ્યો; અને પોતાના ચોર ગજવામાંથી એક પત્ર કાઢી મને વાંચવા આપ્યો. મેં જોયું તો એના પર નિહિલિસ્ટ સમિતિના પ્રમુખના અક્ષરો હતા. આ ઘડિયાળ બનાવનાર કારીગર સાથે આ જુવાન સ્ત્રીને ખાસ એળખ ન હતી. હું તો રાત્રોરાત ઘડિયાળ લઈ આવ્યો અને તે સ્ત્રીને મેં સોંપી દીધી. તેણે તે જ ક્ષણે પોતાનાં કપડાંની પેટી ઉઘાડી, અંદરનું ખાતું બોલ્યું, અને વચ્ચેનાં તેમાં મૂકી.

ધડિયાળ રાખવા માટેજ તેણે આ પેટી બનાવડાવી હતી. સંભાળથી તેની ગોઠવણ કર્યા પછી યુવતીએ મને કહ્યું, ‘રશિયાના રાજરાજેન્દ્રના મહેલમાં આ ધડિયાળ પહોંચાડી દેવા માટે સર્વ તજવીજ થઇ ગઇ છે,

આ શુભ સમાચાર સાંભળતાં મને આનંદ થયો. યુવતીએ મારો જવાબ માગ્યો નહિ, પરંતુ તે બોલી, “ચાર ચાર દિવસથી હું તમારી વાટ જોતી બેઠી છું. આવતી કાલે સવારે તો મારે ચાલ્યાજ નવું પડશે. મને આજ્ઞા છે કે પાંચ દિવસમાં મારે પાછા આવતા રહેવું.”

હું ઉઠવા લાગ્યો. ઉઠતાં ઉઠતાં મેં કહ્યું, “શ્રીમતી ! રજા લઇશ. મારી પરવરદિગારને પ્રાર્થના છે કે તમે નિર્વિધને તમારા સ્થાને પહોંચી જાઓ; અને આપણું ધારેલું કામ પૂરણ થાઓ. આપણા પ્રયત્નોથી રશિયાનું સિંહાસન ગમડી પડે, ઉખડી જાઓ; નિહિલિરટ પંથનો વિજયધ્વજ ફરકે !”

કેંચ ભાષામાં તેણે જવાબ આપ્યો, “હું પણ તેજ પ્રાર્થના કરું છું, નિહિલિરટ સંપ્રદાયના ઉદ્દેશની સફળતા કરવા માટે મારું જીવન મેં સમર્પી દીધું છે. એનેજ માટે હું જીવું છું, એનેજ માટે હું મરીશ.”

બીજે દિવસે સવારે હું હોટલમાં જમવા ગયો. મેં ત્યાં સાંભળ્યું કે યુવતી અણુ ઉઘ્યો તે પહેલાં ત્યાંથી ચાલી ગઇ હતી.

બોબન લઇ હું મારા મુકામે જોતો હતો તો મારી ઓરડીમાંથી એક માણસને બહાર નીકળતો મેં જોયો. મેં તેને તરત પારખી કાઢ્યો. એ પેલો જાસુસનો સરદાર મિ. ગુવા હતો.

ગુવાએ મને જોયો. મને જોતાં તેણે કહ્યું, “કેમ સાહેબ ! દેશ દેશાંતર ફરો છો કે ? ઠીક. બહુ સાર. પણ જોજો, કાંઈ સ્ત્રીના પંજમાં પટકાઈ ન જાયો.”

મેં મારા મનના ભાવ શમાવ્યા અને કહ્યું, “નારે માધ, એવી ગરબડમાં આપણે શું કામ ઉતરીએ ! હું તો અહીં બચપણમાં ભણતો હતો, એટલે મારા દોસ્તોને મળવા અહીં આવ્યો છું.”

ગુવા બોલ્યો. “ઠીક ઠીક ફરી પાછા મળશું. સાહેબજી !” તે ત્યાંથી પછી ચાલ્યો ગયો. ઓરડીમાં જઈ મેં જોયું તો મારો સામાન અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયો હતો. મેં મારી પેટી ખોલી અને તેમાંની વસ્તુઓ જહીં તહીં પડેલી માલમ પડી. મને સમજાયું કે ગુવાએ પોતાની ચાવીથી મારી પેટી ખોલી હતી.

પણ એનો યત્ન સફળ થયો નહિ. મેં મુદ્દામાલ તો ક્યારનો પહોંચાડી દીધો હતો. ગુવાએ મારી પાઘળ ઘણીયે ધમાચકકડી કરી પણ તેનું કશું વળ્યું નહિ.

આ બન્યા પછી સાત દિવસો ઊગી આથમી ગયા. હું લાંડનની એક સડકપર સાંજને વખતે હું ધૂમી રહ્યો હતો. છાપાં વેચનારાઓનાં ટોળાં ફર્યાં કરતાં હતાં. એક ઓકરાએ મોટે સાદે બૂમ પાડી “ગરમા ગરમ સમાચાર ! નવો હત્યાકાંડ ! ઝારના ખૂન માટેનું કાવત્રું ! આખરે ફટી ગયેલું પોકળ.”

મેં તે છાપાની એક નકલ ખરીદી; અને તાર સમાચારો પર નજર નાંખી. ધ્યાનપૂર્વક વાંચતાં મને માલમ પડ્યું, કે ઓકરો બૂમ પાડતો હતો તે વાત સાચી છે. તારમાં હતું, “રશિયાના મહારાજાધિરાજના શીતળ મહેલનો એક ભાગ ઉરાડી દેવામાં કેટલાક

ઝોરડાઓનો નાશ થયો છે. પરંતુ, ઝાર મહારાજ ખૂબ વિચિત્ર સંજોગો વચ્ચે બચી જવા પામ્યા છે.”

મને પાછળથી ખબર પડી કે આ બનાવ પછી પિટર્સબર્ગમાં ભારે ઉત્પાત ફેલાયો છે. રશિયાના ઝારે ભયનો માર્થો ખોરાક પણ લીધો નથી, અને લેતા નથી. નિહિલિસ્ટો જાણી હજારો આદમીઓને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા છે, અને હજી આવે છે. નિહિલિસ્ટોનું પરાક્રમ જોઈ રાજકર્મચારીઓ એકદમ ચૂપ થઈ ગયા છે.

તે દિવસના છાપાંઓમાં એક વિશેષ ખબર હતી. સંદેહજનક મૃત્યુના મથાળા હેઠળ એક સમાચારમાં જણાવાયું હતું કે સીન નદીમાં એક આદમીની લાશ જડી આવી છે. આ બધું વિગત વાર વાંચ્યું તો મને ખાતરી થઈ કે અભાગી પેટ્રોવસ્કીને કોઈ નિહિલિસ્ટે ઠાર કર્યો છે. નિહિલિસ્ટોની પ્રતિજ્ઞા એવી અમોઘ હોય છે.

પ્રકરણ પાંચમું

રાત્રિનો સમય હતો. મેં વર્તમાનપત્ર વેચનાર ફેરીઆનો વેશ લીધો અને બહાર નીકળી પડ્યો. કાયેસિદ્દિ માટે એવું એકે કાર્ય ન હોય જે અમારે ન કરવું પડે, એવો ક્રાઇપલુ વેશ ન હોય, જે અમારે ધારણ ન કરવો પડે.

પસીનાથી બદબડતાં, ફાટયાં તૂટયાં વસ્ત્રો પહેરી, હાથમાં વર્તમાનપત્રો રાખી જુઓ મારતો મારતો ગાડીઓ ઉભી રહેવાની જગ્યાએ હું આવી ઉભો. ત્રણ કલાક ધોરો પાડ્યો ત્યારે માંડમાંડ ત્રણ પત્રો હું વેચી શક્યો. પરંતુ તેથી મને જરાયે નિરાશા થાય એ મ હુજ નહિ; કારણકે કદાચ મારો ધંધો નહતો કે એમાંથી પૈસા કમાવનો મારો ઉદ્દેશ નહતો. ત્યાં બીજા બે ચાર છોકરાઓ પણ છાપાં વેચતા હતા. તેમનો ઢંગ પણ મારા જેવોજ હતો. તેમના નફામાં મને ભાગ પડાવતો જોઈ તેઓ મારા પ્રત્યે કોપાયમાન થયા.

નિહિલિસ્ટ સંપ્રદાયના એક ગૃહસ્થ થોડા વખતથી લાંડન શહેરમાં આવ્યા હતા. તે વિષે મને ગુપ્ત સંદેશો મળી ચૂક્યો હતો. એટલે હું તેમની રાહ જોઈ રહ્યો હતો. એઓ મોસ્કોના એક પ્રસિદ્ધ વેપારીના આડતિયા હતા અને ઘણાં વર્ષો થયાં નિહિલિસ્ટ પક્ષમાં તેઓ જોડાયા હતા. પરંતુ તે નિહિલિસ્ટ સંપ્રદાયને ખેવફા નીવડ્યા. મોસ્કોની અમારી સમિતિએ અમને સમાચાર મોકલ્યા હતા કે એ માણસે વિશ્વાસઘાત કર્યો છે અને અમારી લાંડનની સમિતિની હિલચાલ વિષે તપાસ કરવા એ લાંડન આવ્યા હતા.

રશિયન ઝારના શીતલ પ્રાસાદની બચાંકર ઘટના બની ગયાને દિવસો વીત્યા, મહીનાઓ વીત્યા પણ ગુવા મહાશય તેને બિલકુલ પતો ન મેળવી શક્યા એટલે સમ્રાટ ઝારે તેને અરતરફ કર્યા અને તેની જગ્યાએ આ લાંડન પધારેલા ગૃહસ્થની નીમણૂક કરવામાં આવી હતી એનું નામ આલબર્ટ જેક લિયટ હતું એ અઠવાડિયાં થયાં હું એનો પીછો લઈ રહ્યો હતો. એની હિલચાલની માહિતી મેળવવા મારે ક્યાં ક્યાં ધૂમતુ પડ્યું અને કેવા અવનવા વેશ બદલવા પડ્યા તેનું વર્ણન આપી વાચકની ધીરજ ખૂટાડવા હું નથી માગતો. મોસ્કોની નિહિલિસ્ટ સમિતિના પત્ર મળ્યો તેજ દિવસથી હું તેની પાછળ પડ્યો અને જે સ્થાન પર હું વર્તમાનપત્ર વેચનાર ફેરીઓ બની ભટકતો હતો, તે જગ્યાએ તે આવનાર હતો એવી મને પહેલેથી ખબર મળી હતી.

અધાર થઈ ગયું હતું. ઠડી કંકડીને પડતી હતી. તેની કશી પરવા કર્યા વિના હું ચાલતો ચાલતો એક થીએટર પાસે આવી પહોંચ્યો. વીજળીના પ્રકાશથી થીએટર ઝગઝગ થઈ રહ્યું હતું. પ્રેક્ષકો આનંદમાં મગ્ન થઈ મહાલતા હતા.

થોડા વખત હું ત્યાં થોભ્યો. પછી મેં સીઢી ઉપરથી એક કિમતી પોષાક પહેરેલી, સુંદર યુવતીને ઉતરતી જોઈ. તેની આંખમાં તેજ ચમકતું હતું. તેના છૂટા વાળ તેના સૌંદર્યમાં વધારો કરતા હતા. તેને રહેશે તેની ગંભીર પ્રકૃતિ સૂચવતો હતો. તેનું નાક જોતાં ખાતરી થતી કે તે દૃઢ પ્રતિજ્ઞ સ્ત્રી હતી.

થીએટરની બહાર નીકળી કે તરત ત્રણ ચાર ગાડીવાળા તેની આસપાસ વીંટળાઈ વળ્યા અને દરેક પોતપોતાની ગાડીમાં બેસવા તેને આગ્રહ કરવા લાગ્યો. પરંતુ એ યુવતી તેમના તરફ બેપરવા રહી, જાણે કંઈજ સાંભળ્યું ન હોય એમ દરવાજા આગળ જમને ઉભી, બેચેન બની આમ તેમ આંટા મારવા માંડ્યા. એકાએક તેની દૃષ્ટિ મારા તરફ પડી અને કપડાં સમાત્રી એકદમ મારી પાસે આવીને ઉભી. મેં પૂછ્યું, “મેમ રાહો, છાપું જોઈએ? જે પત્ર જોઈએ તે મારી પાસે છે.” એ યુવતી ધીરતા અને ગંભીરતાથી બોલી, “એન્ટન પ્રેન્જેનવ, તમારી ઇચ્છામાં આવે તે અખબાર મને આપી શકે છો!”

મારા નામની અને ખબર ! હું તો આભોજ બની ગયો. એક શબ્દ પણ ન બોલી શક્યો. મેં કપડાં બદલ્યાં, વેશ બદલ્યો, ગરીબ બન્યાં, છાપાં વેચનાર ફેરીઓ બન્યો ! છતાં એક સ્ત્રીએ મને ઝોળખી કહાડ્યો ! અને તે પણ કેટલી સરલતાથી ? હું મુઝાયો. મને વિચાર આવ્યો, મને અને મારા ગુપ્ત વેશો ધિક્કાર છે !

મારા મનની સ્થિતિ ન વર્ણવી શકાય એટલી ગંભીર થઈ પડી. પરંતુ એટલામાં એ યુવતીએ એક વાત કરી અને મારા મનના બાવોમાં તરત પલટો થઈ ગયો, મારા હોશકોશ ઠેકાણે આવ્યા. તે જે શબ્દો બોલી તે રશિયન બાષાના નહતા. પણ નિહિલિસ્ટ સંપ્રદાયના

સહયો એજ શબ્દોથી એક બીજાને પીછાની લે છે. એ શબ્દો અત્યંત શુભ રાખવામાં આવે છે.

હું નિસ્તબ્ધ થઇ ગયો. યુવતી મારી સામું જોઈ હતી. તે બોલી, “આમ છાપાં વેચાય કે? લાઓ, જોઈએ. મને એક આપો.”

અપળતાથી મેં તેના હાથમાં એક છાપું મૂક્યું, પણ તે ક્યું હતું તેની મને કશી યાદ નથી. યુવતીએ છાપું લીધું, અને બેદરકારી બતાવી મને એક આનો આપ્યો. તે આનાને એક કાગળમાં વિટાળ્યો હતો. યુવતીએ તે સોંપતાં સોંપતાં મને કહ્યું, “આમાં કાર્યવાહક સમિતિની આજ્ઞા છે. બહુ જરૂરી છે, જોજો.” મને સૂચન કરી તે મારી પાસેથી ચાલી ગઇ. પાસે ઉભેલી એક ગાડીનાં બેસી તે અદૃશ્ય થઇ ગઇ.

મેં છાપાંએને મારી બગલમાં સંતાડ્યા, અને ત્યાંથી ચલતી પકડી. મારા છાપાં વેચનારા સાથીઓ મારું વર્તન જોઇ અચરજ પામ્યા; અને બોલ્યા, “કેમ મહેરબાન! ખસાસ! ચાલવા માંડ્યું કે?”

મેં કહ્યું, “હા, ભાઈઓ! અહીં વેચવામાં મને તો કંઈ માત્ર જણાનો નથી. તમે અહીંના ખાધેલ થઇ ગયેલા એટલે તમને સારા ધરાકો મળે. મારું શું ગળું!”

હું રહેજ દૂર હત્યો. ચારે ગમ નજર નાંખી વળ્યો. આ વખતે રોશની અગમગી રહી હતી. મારું કુતુહલ વધી ગયું. યુવતીએ આપેલા કાગળમાં શું હશે તે જોવા મારામાં આતુરતા ખૂબ હિડી. ચોપાસ આંખ ફેરવી; અને મોકો સાધી મેં કાગળ ખોલ્યો, વાંચ્યો.

તેમાં લખ્યું હતું, “આ કાગળ ક્ષત્ર આવનારનું નામ સોશી જગરાવના છે. કાલે અગિયાર વાગે ૭૬ નંબરની ઓરડીમાં એને જઈ મળો. એ કામમાં જરાયે ટોલ કરશો નહિ. પૌલ પેટ્રક.”

સોશી જમરાવના ! એનું નામ મેં અનેક વખત સાંભળ્યું છે. પરંતુ એનાં દર્શન અભાર સુધી મને નહોતાં લાખ્યાં. એના જેવી બુદ્ધિશાળી સ્ત્રી અમારા સંપ્રદાયમાં બીજી કોઈ છેજ નહિ. એની ચતુરાઈ આગળ બધાને હાર ખાવી પડતી; એની હિમ્મત સૌને ચકિત કરી નાખતી. એના કામેએ પૃથ્વીને ડોલાવી છે, એના આંદોલનોએ છાપા-ઓમાં કાલાહલ પેદા કર્યો છે. એ સોશી જમરાવના ! એનો પરિચય કરવો એ પણ કઠણ એવી એ સોશીની મને અચાનક ઝાંખી થઈ.

રશિયન મહારાજાધિરાજનો શીતળ અહેલ નાશ પામ્યો. મોરડોના ગવર્નર જનરલે આથી સેંકડો નિર્દોષોને પકડી પકડી જેલમાં ઘોંચ્યા; અપરાધ કબુલ કરાવવા માટે જાતજાતના જુલ્મો ગુજાર્યા. સોશી ખચ્ચ લાવી હતી કે એ ગવર્નર જનરલને ગોળીથી વીંધી નાખવામાં આવ્યો છે.

સોશીએજ ગવર્નર જનરલને હાર કર્યો હતો. એ કાર્ય એણે એકલ હાથે પાર પાડ્યું હતું; એમ છતાં, પોલીસ એને અડકી પણ શક્યા નથી; એનો વાળ સરખો પણ તેમનાથી વાંકો વાળી શકાયો નથી.

આજે ત્રણ વર્ષથી એ જુરીચમાં રહેલી છે. જુરીચના વિદ્યાર્થીઓ એને દેવી ગણી પૂજે છે. અને એણે એ વિદ્યાર્થીઓમાં એવું તો નવજીવન ભર્યું છે કે એનું વર્ણન કરતાં મનરંજન થયાં વિના ન રહે. સોશીનાં રૂપે, જેખને અને પ્રવૃત્તિઓએ વિદ્યાર્થીઓમાં અજબ છાપ પાડી છે. એની સાથે બોલવું એ જીવનની ધન્ય પળ મેળવવા સમાન છે; એનો સમાગમ જીવનની સફળતા માટે છે. રશિયા ને જર્મનીના અનેક વિદ્યાર્થીઓ સોશીની પાછળ જન દના કરવા નીકળી પડ્યા છે. સોશીએ હજારો વિદ્યાર્થીઓને નિહિલિસ્ક દળમાં દાખલ કરી દેશભક્ત બનાવ્યા છે. સોશીનો બોલ પડતાં,

તેના વિદ્યાર્થીઓ, સિપાઇઓની માફક તે ઝીલી લે છે, અમલમાં ચૂકે છે.

સોશીનું ચરિત બારે અદ્ભુત છે. તેને પ્રસન્ન કરવા માટે, એક વખત એક વિદ્યાર્થીએ ઝારને ઠાર કરવાનું બીકું ઝડપ્યું હતું. તે સારી રીતે જાણતો હતો કે એ જો રમત ખેલી રહ્યો હતો તેનું પરિણામ સાધબિરીઆમાં દેશવટો ભોગવવામાં કે પ્રાણ સુભાવવામાં આવશે.

સોશીએ વિદ્યાર્થીઓમાં અજબ લગની લગાડી હતી. તેની પાસે વિદ્યાર્થીઓનાં ટોળેટોળાં ગુજ્યાં કરતાં; સોશીનો મીઠો શબ્દ સાંભળવા નેઓ હંમેશાં આતુર આંખે જોયાં કરતાં. તોપણ, આજ ધડિ સુધી સોશીએ તેમની આગળ એક પણ પ્રેમી સ્વર કાઢ્યો નથી. યુરોપો સાથે તે ધણી વખત હરતી ફરતી તોપણ તેણે આજ પર્યંત અયોગ્ય વહેવાર કદી પણ કર્યો નથી. એ અનેકના સમાગમમાં આવતી, તોપણ એનું મૂળ નામ કોઇ પણ જાણી શક્યું નહતું. લોકો ફક્ત એટલું જ જાણતા કે પિટર્સબર્ગના નિહિલિસ્ટ ધર્મની એણે દીક્ષા લીધી હતી; અને સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ વગેરે દેશોમાં તે પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરતી હતી.

પત્ર વાંચી લીધા પછી હું ચિયેટર આગળ પહોંચી ગયો. હજી સુધી મારી મુરાદ બર આવી ન હતી એટલે ત્યાં જવા સિવાય મારે ક્યૂટકોજ નહતો. થોડોક વાર પછી મેં એક નવા જાસુસને આવતો જોયો. હું એનીજ શોધમાં આટલું બધું રવડયો હતો. ચિયેટરની જ્ઞાર તે નીકળ્યો એટલે હું તેની પાછળ ચાલ્યો. ધૂમતો ધૂમતો તે વેસ્ટમિનિસ્ટર હોટલમાં ગયો. એણે ત્યાં પોતાનો મૂકામ રાખ્યો હતો.

ખીજે દિવસે અગિયારનો સમય થવા આવ્યો ત્યારે હું સોશીના મકાને ગયો. એની ઘરવ્યવસ્થા જોઈ માડું દિલ પ્રસન્ન થઈ ગયું. એ સૌંદર્યની કેવી અનુરાગી છે તે જોઈ મેં મારા અંતરમાં તેની તારીફ કરી. એના ઘરની સજ્જવટમાં મારા હૃયાને હું ઠારતો હતો, એટલામાં પાસેના ચોરડામાંથી સોશી આવી એની આંખમાં અજબ આગ હતી; એના બોલમાં સજ્જતાઈ હતી. એનું કહેવું સાંભળી મને લાગ્યું કે મેં જે વાતો સાંભળી હતી તે પાયા વગરની ન હતી. સોશીની શક્તિ આગળ ભલભલા મ્હાત થઈ જતા, અત્યારે તે મારી સામે પુરસી પર બેઠી બેઠી પોતાના બોલથી સત્તા જમાવતી હતી.

સોશી બોલી, “હું એક કામ માટે ઈંગ્લિંડ આવી છું. આપણી સમિતિના અધ્યક્ષ સાહેબે મને કહ્યું હતું કે મારે મદદની જરૂર હોય તો તમારી સહાયતા લેવી. આજે હું સમિતિના કામેજ અહીં આવી છું. એમ છતાં, મારો ઉદ્દેશ અત્યારે હું તમને જણાવવા નથી માગતી. તમે એથી એમ ન માનશો કે મને તમારા પર વિશ્વાસ નથી; હું તો તમારામાં વિશ્વાસ રાખું છું. સાથે સાથે તમે એ પણ ન ભૂલશો કે ભીતોને જે કાન હોય છે; અને તેથી હું તો ભીતોથી પણ સાવધ રહું છું. મને ખબર નથી કે શું થવા બેઠું છે. મને તમે મદદ કરશો ને ?”

મેં કહ્યું, “આપણી સમિતિનું જ કામ હશે તો તો જરૂર મદદ આપીશ.”

“પણ, એમાં ખૂબ વિપત્તિઓ આવશે,” સોશીએ જાણે મને ચેતવણી આપી.

હું નિશ્ચયપૂર્વક બોલ્યો, “તેમાં શું? હું કંઈ જીવનનાં સુખભોગ માટે નિહિલિસ્ટ નથી બન્યો; અને જો એજ આશા હોય તો હું નિહિલિસ્ટ નથી.”

સોશીએ વાત સમજવી. તે બોલી, “ત્યારે તો ઠીક, સાંભળો. અહીંથી હું સોશી ક્લોટરસ્કીના નામથી જાહેર થઈશ. હું મારી જાતને પલેનરકના સર્વવાસી ગવર્નર જનરલ ક્લોટરસ્કીની પુત્રી તરીકે ઓળખાવીશ. તમારે મારા ભાઈ બનવું પડશે, તે ટાણે તમારે ઠીક ભાગ ભજવવો પડશે. અહીંથી હું વેસ્ટ એન્ડ હોટલમાં જઈશ. તમને હોટલના આદમી મારા ભાઈ તરીકે સમજશે.”

સોશીની વાતનો હું મર્મ સમજી શક્યો નહિ. એમ છતાં હું એટલું તો સમજી ગયા કે આ વાતમાં કંઈ ગુપ્ત ભેદ છે. મેં જવાબ આપ્યો, “બહુ સારું, હું એમ કરીશ.” હું બોલ્યો તો ખરો, પરંતુ તેમાં ઉત્સાહનું કૌંવત ન હતું.

સોશીએ આશ્ચર્ય રિખત કર્યું. તે બોલી, “તમને આની કંઈ ઉકેલ જણતી નથી? તમે એના વિચારોમાં પડ્યા છો? ખરું તો” પણ, નાહકતા ગભરાણો નહિ. આ વાતનો ગળ તમને થોડીજ વારમા મળ્યા વિના ન રહેશે. વાઈ, પોલીસો તમને ઓળખે છે ખરા?”

“ના,” મેં જવાબ આપ્યો.

“ત્યારે તમારે ગભરાવું શું કામ? તમે એટલી તો ખાત્રી રાખજો કે આ સોશીનું કામ સિદ્ધ થશેજ થશે,” તેણે દદતાથી મને જાણાવ્યું.

મેં કહ્યું, “એની તો મોં સંપૂર્ણ ખાત્રી છે. તમારી વિલક્ષણ કાર્યશક્તિનું મને પૂરેપૂરું ભાન છે. તમારે સ્થાને કોઈ બીજું હોત તો આમ આંધળીઆ કરી હું કદી અંપલાવત નહિ.”

પછી, અમે જમવા બેઠા. જમતાં જમતાં નિહિલિસ્ટ પંથમાં રહેલી ખામીઓ વિષે અમે ચર્ચા કરી. આખરે બીજા દિવસ માટે જમવાની કબજાત આપી હું ત્યાંથી વિદાય થયો.

આ વાતને લગભગ બે મહીના થવા આવ્યા. જેમ્સ લાઉસ મહેલમાં રશીયન રાજદૂતે પૂર લપકા અને હાહમાહથી બાળ-નૃત્ય ગોઠવ્યું. સેસારીને અને મને તેમાં હાજર રહેવાનું નિમંત્રણ મળ્યું.

હવે તે હું સેસારીના લાભ તરીકે ગાહેર થયો છું. અમે અત્યારે લંડનના દક્ષિણ ભાગની એક હોટલમાં વાસો કર્યો છે. મને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હતો કે બાળ-નૃત્ય માટે મને રશીયન રાજદૂત મંજૂર આપશે, પણ, મને સમજાવ્યું કે આ નિમંત્રણ સેસારીના પ્રયાસોનુંજ પરિણામ છે.

રાતના દશ વાગ્યા હતા, અને અમે બંન્ને નાચમાં હાજર રહેવા ગયા. ગાડીમાંથી ઉતરી અમે પરબારા નૃત્ય-ગૃહમાં પેમી ગયા. તે આનાસનું વર્ણન કરવાની મારી પાસે શકેત તથા.

તે મોટામણા વરમાં લંડનનું આખું ઐશ્વર્ય ઉતર્યું હતું, તેજનમાં બીજાની નુકુમાર રમણીઓએ સૌંદર્ય ભર્યું હતું. ડપ, ધાવન અને ઐશ્વર્યનાં તે ઓરડામાં દર્શન કરતાં મારી આંખોમાં આદ્રાદના અમી બરાયાં, પણ, એ બધામાં મારી બહેન સેસારીનું સ્થાન અદ્વિત હતું. તે સૌંદર્યની રાજરાણી પોતાની પ્રતિભાથી, મોહકતાથી અને ઉર્જાવળતાથી સૌને અંધારામાં નાખી દેતી હતી; મારી બહેન સેસારી સરવરમાં પ્રકૃત્તેજા કમળની માફક દીપતી હતી.

અમે બંને ત્યાં ગયા પછી એકએકથી છૂટા પડ્યા. છૂટા પડ્યાં છતાં અમે એકબેકને બે ત્રણવાર જોયાં.

પછી નાચનો આરંભ થયા. એક એક સ્ત્રીએ એક એક પુરુષ સાથે નૃત્ય માડ્યું. અભિનય, રસજન્માવટ અને કુશળતા વગેરે જોઈ માઈ મન મોહિત થઈ ગયું. આખા ઓરડામાં સુખ અને આનંદની ધૂન મચી રહી. આજ સુધી મારી આંખે આવો નાચ કદી જોયો જ ન હતો. એ નાચમાં, આજે તો, મેં પણ ભાગ લીધો.

રાત ખૂબ વીતી ગઈ એટલે હું આરામ લેવા માટે પાસેના એક ઓરડામાં ગયો. તેના દ્વારે ફૂલોની માળાઓ લટકતી હતી. તોરણોથી તેની શોભામાં ઓર વધારો થતો હતો. એનાં આંગણમાં રળિયામણી કુંજો હતી, આખા વાતાવરણમાં સૌંદર્ય અને સુગંધોની જન્માવટ હતી. હું ત્યાં ખેંડા હતો અને સોશીની ચતુરાઈથી મારા ઉરને રીઝવવા લાગ્યો.

નાચ ચાલતો હતો ત્યારે સોશીને મેં એક વખત પૂછ્યું, “ કેમ, ઉત્સવ કેવો છે? ગમ્મત પડે છે ને? ” અને સોશીએ મને હસ્તાં હસ્તાં જવાબ આપ્યો, “ હીક. છે તો મજાનો. પણ, આજે કદા દુર્ભાગી ઘટના બને તો તમે વિસ્મિત થશો મા. ”

એનો જવાબ સાંભળી હું તો તાણુન થઈ ગયો, પરંતુ, પછી તો થોડીક વારે હું આરામ લેવા આવ્યો અને સોશીને પણ પાસેના ઓરડામાં મેં જતી જોઈ. તે ત્યાં ખેંડા અને મંદ સ્વરે કોઈ પુરુષની સાથે વાત કરતી તેને મેં સાંભળી દૂર દૂર, ખેંડા ખેંડા, મારા કાનને સાવધ રાખી હું નીચેની વાત સાંભળ્યા કરતો હતો.

સોશીએ પૂછ્યું, “ તમને નિહિલિસ્ટનાં ડર નથી લાગતો? એમની ભયંકરતામાં તમે શું વિશ્વાસ રાખો છો? ”

પુરુષ બોલ્યો, “ મને ખબર છે, એ બધા ધૂતારવા છે. પણ, મને તમે બેવકૂફ ધારશો નહિ. અત્યાર સુધીમાં મેં સેંકડો નિહિલિ-

રોને જોઈ નાંખ્યા છે, સેંકડોને મેં સાધબિરીઆ ભેગા કર્યા છે. સાધબિરીઆ કંઈ નાનું સૂતું નથી. એનું મેદાન વિશાળ છે. એમાં અણુગણુ નિહિલિસ્ટોને રાખી શકાય છે. પરંતુ, અફસોસ ! મારે હાથે એકેએક ઝડપાતો નથી. જો મારા પંજામાં આવે તો રશિયાનાં એ નર-રાક્ષસોના નામનિશાન પણ રહેવા દઉં નહિ, રશિયાની ભૂમિમાંથી એમનું સર્વનું નિકેદન કાઢું. મેં સાંભળ્યું છે કે તે નર-પિશાચો મારી પાછળ ઘૂમે છે; તેઓ મારાપર બળ્યા ઝળ્યા રહે છે.”

સોશીએ કહ્યું, “એમ લાગે છે કે તમે તેમનાં પડપંત્રોથી ડરતા નથી.”

“હાં ! એમનાથી ડર ! ડરે આપણો, નહિ. એમનો તો વળી ડર કેવો ! એમની નાકાદ શી કે મારા જેવા વીર પુરુષનો તેઓ વાગ પણ વાંકો કરી શકે ?” તે પુરુષે મહાનર્પી જવાબ આપ્યો.

“પણ તેઓ એ શરવીર છે. બહીક તેમનાથી દૂર લાગે છે, હા. જૂઓ, તેઓ બધે ઘૂમે છે. બને પણ ખરું કે તેઓ તમારો પ્રાણ ઝડપી લે.” સોશીએ ભવિષ્ય ચેતવનાં કહ્યું.

પુરુષના અવાજમાં ગંભીરતા આવી. તે બોલ્યો, “સોશી ! તેમને કરવું હોય તે ભલે કરે, પણ તમે એ નરાધમેની વાતમાં વખત કેમ ગૂમાવો છો ? સોશી ! આજે તો તમે ભારે સુંદર લાગો છો. ”

સોશીએ કહ્યું, “તમારી લાગણી માટે હું તમારો આભાર માનુ છું. તમને ખબર છે ને ? હું કેમ એ નિહિલિસ્ટોની વાતો કર્યા કરું છું ? મને એમાં ખૂબ રસ પડે છે. તમને એમનાં પડપંત્રોના પનો લાગે છે ખરો ?”

“ એક વખત નહિ, પણ એક હજાર વખત. હજી સુધી મને નિરાંત વળી નથી. હું કેમ આગ્યો છું તેની તમને ખબર ન હશે. સાંભળો, રશિયાના મહારાજને મારી નાખવા માટે ત્રીસ આળીસ નિહિલિસ્ટોએ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. એમણે પોતાનાં પર્યાવરણની આગ ઇંગ્લેન્ડમાં પણ ફેલાવી છે. ઇંગ્લેન્ડના અનેક નિહિલિસ્ટો એ કામમાં તેમને મદદ આપે છે. એનો તાબડોલ પડતો ખોળવા માટે હું આ દેશમાં રવડી રહ્યો છું. મને પૂરેપૂરી માહિતી મળશે એટલે અહીંથી હું આગ્યો જમણ અને સ્વદેશમાં જમ એવી તો જળા ફેલાવીશ કે એક પણ નિહિલિસ્ટ તેમાંથી છટકા જવા પામશે નહિ; એકેએક તે જળમાં ફસાઈ પટકાઈ જશે. પણ મરવા દો ને એ વાત. તમારા જેવી સુંદર સ્ત્રીને આવી નીરસ અને નિષ્કુર વાતોમાં કાં રસ લાગે છે ! તમારે તો એ કઠોર વાતોમાં ન જવું જોઈએ ! સોરી ! ન જવું જોઈએ.”

અહીંથી વાતનો વિષય બદલાયો. મનં માલમ થયું કે એ એ વચ્ચે પ્રેમની વાતો ચાલી રહી હતી; એકેએક વચ્ચે મીઠાં ચુમ્બનની લ્હાણુ પણ થતી હતી. મને ચોક્કસ લાગ્યું કે એ બંને આશુક માણુક છે, પ્રેમના દિવાના છે.

આ પ્રેમનો નતીજો શું આવશે ? કાળની અણુલખી લિપિ કોણ વાંચી શકશે ? આ પ્રેમ શામાં પરિણમશે ? વાંચકો નમે કહી શકશો ?

સોરી અને સોરીનો પ્રણયી બંને ઉઠ્યાં; તેમના વિદાય બોલમાં પ્રેમના કોલ હતો. તેઓ ઉઠ્યાં, ચાલવા લાગ્યાં, હું પણ તેમની પાછળ પાછળ ગયો.

આ નવો આદમી કાણુ છે ? સોદીએ જોને દિલ વેચ્યું છે તે કાણુ છે ? મારે એની તપાસ કરવીજ જોઈએ. હું એની ખોળમાં નીચ્છ્યો, અને માલીતી મેળવવામાં મારે આઝી તકલીફ વેઠવી ન પડી.

એની ઉમ્મર ૩૫ વર્ષની છે. એનું શરીર સુંદર અને સુઘટિત છે. એનો બાધો મજબૂત અને કઠાવર છે. એનામાં જીવાનીનું જોમ છે અને ઉત્સાહ છે. રસિકતા અને મોહકતા એના મ્હોં પર વિલસે છે. સ્ત્રીઓને આકર્ષવાની એની પાસે અસાધારણ શક્તિ છે એ જુદિમાન છે, કાર્યદક્ષ છે. સોદીને એ પ્રણયી મોસ્કોના યુપ્ત અનુચરોનો સરદાર છે. અત્યારે નિહિલિસ્ટો પર નજર રાખવા તે નીમાયો છે. એનું નામ મેટવિચ છે. એને વિષે મેં પહેલાં સાંભળ્યું હતું. હમણાજ સોદીના પ્રેમપાત્ર તરીકે મેં એની ઝોળખ લીધી.

‘હરેડીઉ’ થવા આવ્યું એટલે અમે અમારા મુકામ પર આવ્યા. ગાડીમાં બેસતી વખતે મેં કપ્તાન સાહેબની વાત છેડી. મેં કહ્યું. “આ આદમી તો શુદ્ધ દેવાનો છે, કેમ નહિ ?”

સોદીએ ગંભીર સ્વરમાં વાત ઉઘાળતાં કહ્યું, “હા; એમાં કંઈ શંક નથી.”

આ પછી મેટવિચ અમારા મુકામ પર આવ્યા કરતો. સોદીએ તેની આગળ તેના ભાઈ તરીકે મને ઝોળખાવ્યો. અમે ત્રણ જણ સાથે ઉઠતા બેસતા, ખાતા પીતા, અને રાતે થિયેટરમાં નાટકો જોવા જતા.

દિવસો પર દિવસો ચાલ્યા ગયા. સોદી કપ્તાનના પ્રેમમાં એકતાન થઈ ગયો; બન્ને એક બીજામાં તલલીન થઈ ગયા. કપ્તાને હીરાના કેટલાક દાગીના સોદીને ભેટ કર્યાં. તે જ્યારે જ્યારે અમારે ઘેર આવતો ત્યારે ફૂલમાળાઓ તથા વેણીઓ વગેરે લાવતો અને સોદીના

મનોહર કેશમાં શોભાવતો. મને તો આ બધી ઘટનાનું રહસ્ય સમજાયું નહિ. સોફી રશિયાથી અહીં કેમ આવી છે, એનો એમાં ગુપ્ત ઇરાદો શું છે, તથા તે શું કરવા માગે છે એ મારી સમજમાં હજી સુધી તો ઉતરી શક્યું નહિ. હું આટલો બધો મુંઝાયો હતો, છતાં મારી સમિતિની આજ્ઞા પ્રમાણે હું સોફીની પાછળ પાછળ અંધણીઆ કરતો હતો.

એક દિવસ સવારના પહોરમાં હું ચૂપચાપ ધરની બહાર નીકળી ગયો. મૂળ વાત વીસાને આજે ત્રણ અઠવાડિયાં થયાં હતાં. હું નીકળ્યો હતો સવારે પરંતુ પાછો ઘેર આવ્યો ત્યારે સાંજ પડી ગઈ હતી; સાત બાજાનો સુમાર અમે દોઢે હાથમાં શાંતિથી પેટા. દિવાનખાનામાં થઈ હું મારી ઝોરડીમાં જતો હતો, પરંતુ ખાલી કેટડીના દરવાજા મેં બંધ જોયા. ચૂપકીદી રાખી હું મારી મેળે દિવાનખાનામાં બેસી રહ્યો.

સોફી ત્યાં બેઠી હતી. તેનું મોં બીજી દિશા તરફ હતું એટલે તે મને જોઈ શકી નહિ આ વખતે સોફી કોઈ ચીજની ખારીઃપથી પરીક્ષા કરતી હતી.

હું પણ દબાવતો, જરાય અવાજ ન થાય તેવી રીતે સોફીની પાછળ જઈ બિલો, સોફીના હાથમાંની ચીજને હું વાંકો વળીને જોવા લાગ્યો. મને લાગ્યું કે એ હાથીદાંતનું ધરણું હતું. તેમાં હીરા જડવામાં આવ્યા હતા, તે માથામાં પહેરવાનો ચાક હતો. તેનો ઘાટ સાપના જેવો હતો. તેની ફેણ પર બહુ મૂલ્યવાન હીરાઓ જડ્યા હતા. તેની નીચે કંઈક સોયા જેવું લાગતું હતું. તે અણ્ણીદાર અને લેજદાર હતું.

આ વખતે સોફીને ડરાવવાની મને મરજી થઈ આવી. એને અકળાવવાનું મારું મન મારાથી રોકી શકાયું નહિ. હું ઉતાવળથી

તેના તરફ યુક્યો, તેની કેડ પકડી અને એના દાગીનાની પેટી ઝડપથી લીધી. સોફી બહાવરી બની ગઇ. તે બોલી, “કોણ એન્ટન ! મને તો ખબર નહિ કે તમે આવ્યા છો. સાચું પૂછો તો, હું ખૂબ ગભરાઇ ગઇ.”

મેં તો સ્પર્શને જવાબ આપ્યોજ નહિ. મેં તો કહ્યું “વાહ ! કેવો સુંદર ચાક ! હજી સુધી તો મેં આશુ આભૂષણ જોયુંજ નથી.”

“અને, એવો ભયંકર અલંકાર તમે જોયો પણ ન હશે, કેમ એન્ટન !” સોફીએ મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે કહ્યું.

“ભયંકર ! તમે અહીં ક્યાંથી લાવ્યા ? આ દાગીનો ભયંકર છે ?” મેં વિસ્મય પામી કહ્યું.

સોફીએ ઉત્તર આપ્યો, “લાઓ; લાઓ, એ તો મારો છે.”

મેં સોફીના હાથમાં તે દાગીનો મૂક્યો, અને પછી તેના શિર પર સોલાવવા મેં તૈયારી કરી. સોફી મારી નૈયાળી જોઇ ગભરાઇ ગઇ, મને ધરેણું પહેરાવવા દીધું નહિ; તે તો દૂર હટી ગઇ. તેના શરીરમાં આ વખતે ઝીણી કંપારી આવતી હતી.

મેં મારો હાથ નીચે મૂક્યો, અને તે ચાકના સોયા આગળ હાથ રાખી બોલ્યા, “આટલો બધો ડર ! શું એ કંઇ વાઘબાઘ છે ?”

સોફીના સાદમાં આ વખતે ઉચાટ અને ગભરાટ જણાયાં. તે બોલી, “અરે ! શું કરો છો ! આંગળી ખસેડી દો ને. નમને શું મરવાનું મન થયું છે ?”

સોફીએ ત્યાર પછી એકદમ મારી આંગળી ખસેડી નાખી. આ જોતાં મને વિચારોની પરંપરા આવી. મેં કહ્યું, “સોફી ! તમારી વાતનું રહસ્ય મને તો કંઇ સમજાતું નથી.”

સોશીએ જણાવ્યું, “ જૂઓ, આ સોગો કોમના પશુ પેટમાં જરા પણ પહોંચે તો તેનું મૃત્યુ ખચીત માનજો. ”

“ ત્યારે શું એની અણીને ઝેર પાચું છે ? ” મેં પ્રશ્ન કર્યો.

સોશીએ મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો નહિ. તે તો તે દાગીનાને દિવા પાસે લઇ ગઇ. મેં જોયું તો દિવાના તાપથી એનો આગલો ભાગ મેલો થઇ ગયો હતો.

આ જોઇ મારા અચખાળા પાર રહ્યા નહિ. મેં કહ્યું, “ આવી ભયંકર ચીજ શું તમે તમારી પાસે રાખી ફરો છો ? ”

“ તમે એ વાત હમણા ન સમજી શકો, ” સોશીએ મને ખુલાસો કરતાં જણાવ્યું. એના મ્હોં પર આ વખતે વિષાદછાયા ઉતરી. થોડીક વાર પછી તેણે પોતાના ગળવામાંથી એક પત્ર કાઢી મને આપ્યો. પછી તે ખુરસી પર બેઠી, અને મ્હોં ઢાંકી રોવા લાગી.

હું દિવા પાસે ગયો અને કાગળ વાંચવા લાગ્યો. એ કાગળ રશિયન ભાષામાં લખેલો હતો. તેમાં કપ્તાન એટવિચનો આવવાનો વિદેશ જણાવાયો હતો, અને તેને પ્રાણાન્ત દંડની શિક્ષા ફરમાવાઈ હતી. એનો વધ કરવાનું કાર્ય સોશીને જ સોંપવામાં આવ્યું હતું.

પત્ર વાંચી હું સોશીના આવવાનું કારણ સમજી શક્યો. થોડીક વાર પછી મેં સોશીને કહ્યું, “ સોશી ! તું કપ્તાનને ચાહે છે ? ”

સોશી અત્યારે ભાન ભૂલી ગઇ હતી. રૂંધાતા અને રડતા સાદે તેણે કહ્યું, “ હા, ચાહું છું. મને ખબર છે કે કોમ પશુ સ્ત્રી કોમ પણ પુરુષ સાથે આટલો પ્રેમ ન રાખતી હશે. કપ્તાન મારેકો જઇ

શું કરજે તે જાણી લેવા માટે હું અહીં આવી છું. કપ્તાનની બધી ગુપ્ત વાતો મેં નિહિલિસ્ટ પંથને જાણાવી દીધી છે. એને લીધે જ એને પ્રાણાંત દંડની સજા અપાઇ છે. હું પહેલેથીજ જાણતી હતી કે કપ્તાનનું શિર ઉડાવી દેવા માટે મને જ કામ સોંપાશે. પછી મારે તે કર્યા વિના છૂટકો જ ન રહેશે એની પણ મને સંપૂર્ણ ખાતરા હતી.”

“એન્ટન! મેં અત્યાર પહેલાં ઉગારી જતા અનેક પ્રયત્નો કર્યા છે. કપ્તાનને ભૂલી જવા માટે મેં સેકંડા ઉપાયો લીધા છે. પણ પ્રેમનો જ આખરે વિજય થયો છે. એની દેવ શી મૂર્તિ, એનું સાહસ, એની વીરતા, એનું મનુષ્યત્વ એ બધું મારા હૃદયમાં કાતરાઇ રહ્યું છે. હવે હું વિચાર કરી રહી છું એને કેમ કરતાં બચાવું. એને જો એતવી દઉં તો નિહિલિસ્ટ પંથ આક્રમમાં આવે, અને મારો જાન જાય. વળી, મેટવિચને ઉગારી લઉં તો પણ એનું.....”

આ વખતે દરવાને આવી કહ્યું, “બાપ સાહેબ ! કપ્તાન મેટવિચ આપને સલામ કહેવડાવે છે. તેઓ ખૂબાર ઉભા છે.”

મેટવિચનું નામ સાંભળતાં તેનો શોક ઉડી ગયો, તેને ક્ષણ સ્થાન પડ્યો તે બોલી “કપ્તાન સાહેબને આવવા દે.”

કપ્તાન આવે તે પહેલાં સોફીએ પેલો પત્ર અને દાગીનો પોતાના ગજવામાં મૂકી દીધાં. બે મિનિટમાં કપ્તાન અંદર આવી પહોંચ્યા. સોફીએ દરવાજા સુધી જઈ તેને આવકાર આપ્યો. મેટવિચને જોઈ તેનામાં હર્ષ ઉભરાયો. તેના ગાલ લાલ થઈ ગયા, તેનું મોં રિમતથી ઝલકી ઉઠ્યું. સોફીએ કમળાદાંડી જેવો કામળ લાચ પ્રસાર્યો અને મેટવિચ સાથે હસ્તધૂતન કર્યું.

અને, આજ સોશી મેટવિચને મારવા તૈયાર થઇ છે! સોશી શું માયાવી છે!

પરસ્પર ક્ષેમકુશળ પૂછી અમે બધા બેઠા. થોડીક વાર થયા પછી કપ્તાન બોલ્યો, “આજે હું અહીં છેલ્લવહેલો આવું છું.”

“ક્યાં જાગે છે?” સોશીએ પૂછ્યું.

“મિત્રે! હું તો કાલે મોરકો જમશું; ત્યાં બહુ જરૂરી કામ છે. જતાં પહેલાં આજે તમારી વિદાય લેવા આવ્યો છું.” કપ્તાને જણાવ્યું.

સોશીએ ઉઠી નિસાસો નાખ્યો. તે બોલી, “શું તમે આટલા બધા વહેલા ચાલ્યા જશો? ત્યાંથી તમે ક્યાં જશો વાર?”

“કદાચ, અમહી આવવાની ફરી જરૂર પડે. હું એક સ્ત્રીને અહીં ફંદી રહ્યો છું. તેનું નામ તમારા નામ સાથે જોડાયું છે. તમારું અને તેનું નામ એકજ છે,” કપ્તાને ખુલાસો આપ્યો.

સોશીએ પૂછ્યું, “એ સ્ત્રીનું તમારે શું કામ છે?”

મેટવિચે કહ્યું, “અરે! એ તો લયંકર સ્ત્રી છે. એનો આગલો ઇતિહાસ જાણવાની મારે જરૂર છે. એણે અમારા ગુપ્ત અનુચરોના ઉપરીને ઠાર કર્યા છે. એ મૃત્યુ પામેલા સેનાપતિના સ્થાને હું નિભાવ્યો છું. એ સ્ત્રીને શોધી કાઢી એને યોગ્ય શિક્ષા આપવાનું મને સાંપવામાં આવ્યું છે.” સોશીએ આ સાંનળી કહ્યું, “હાં. એ તો મેં પણ સાંભળ્યું છે, કે એક સ્ત્રીએ સેનાપતિ સાહેબને મારી નાંખ્યા છે. અને હવે તે લપાતી ફરે છે કેમ?”

કપ્તાને કહ્યું, “તે તો કટ્ટર નિહિલિસ્ટ છે. રશિયામાં જેટલા ધર્મત્રો થતાં હશે તે બધામાં એ સ્ત્રી ભાગ લે છે અને જો એ ભૂલેચૂક મારા હાથમાં આવે તો ફાંસીએ લટકાવ્યા વિના ન રહું.”

કપ્તાનનું કહેવું સાંભળી સોશી શીક્ષી પડી ગઇ. તેણે કહ્યું,
 “આ ભયંકર વાતો જવા દો ને. નહિ; અત્યારે બહુ ઠંડી પડી રહી છે.”

સોશી પછી બહાર ચાલી ગઇ, અને અરધો કલાક સુધી તે
 પાછી આવી નહિ. અમે તે દરમ્યાન બેઠા બેઠા સીગરેટ ફૂક્યાં છાધી.

આ વાત પછી અમે બન્ને બનાવટી પાસ લઇ મોસ્કોમાં
 ગયા અને ડસંડી હોટલમાં ઉતર્યા. કપ્તાનો એકલા મળવા માટે
 સોફીએ બહુ હવાતીઆં માર્યાં, પોલીસ ઓફીસમાં એકાંતમાં વાત
 થઇ શકે; તોપણ ત્યાં જતા એને ડર લાગતો અને ત્યાં તે ન ગઇ.

પ્રકરણ છું

૧૫૫ = ૧૫૫

નિર્દિષ્ટ સમ્પ્રદાયના અગ્રગણ્ય માળખાદારા મારકેડા શહેરના મોટા મોટા રાજકર્મચારીઓને અમે પીડાવના થઈ ગયા. એક દિવસ અમને એક વેપારીને ત્યાં મિજલસ આપવામાં આવી. અમને પહેલેથી જ ખબર મળી ચૂકી હતી કે મટવિય સાહેબ પણ ત્યાં આવનાર હતા.

એ વેપારીના મકાનમાં મેટવિય સાહેબ સાથે અમને મારકેડામાં પહેલી જ વખત વાતચિત કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો. સોફીના હાથમાં ન હતો. એક તો સોફીનો ચહેરો જ કુદરતી રીતે સુદર અને મોલક હતો, તેમાં વળી આજના રાજગારે સોફીની ખુબસૂરતી અલૌકિક બતાવી મૂકી હતી. ઇશિયન કેશનમાં વાળેલા એના વાળ દરેકની દૃષ્ટિ આકર્ષી રહ્યા હતા. એના માથા પર મારી નજર પડતાં હું તો કમ્પી ઉઠ્યો. સોફીએ મેંને ઝેરી કટિ પોતાના માથામાં પહેર્યો હતો.

એ દિવસે મારકેડા શહેરના એકેએક નામાંકિત ગૃહસ્થોને નિમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું. નિયત સમયે સર્વ આવી પહોંચ્યાં. ભોજન વખતે મારી અને સોફીની વચ્ચેની ખુરસી પર મેટવિય બેઠો હતો. ભોજન પછી અમે જૂઠા જૂઠા વિષયો પર વાતો કરવી

શરૂ કરી તે દરમિયાન રશિયામાં આવવાનો પોતાનો હેતુ જણાવતાં સોફીએ કહ્યું, “મારા પિતા પોતાની પાછળ અદળક ધન મૂકી ગયા છે. તેને લઈને મારાં સંબંધીઓમાં પરસ્પર મોટા ઝગડો ઉપસ્થિત થયો છે. એ કંઈએ દૂર કરવા હું રશિયા આવી છે.”

કેટલાક કલાકો આનંદમાં પસાર થયા પછી અમે અંદરના ઓરડામાં સ્ત્રીઓની મંડળીમાં જઈ બેઠાં. ત્યાં બધી સ્ત્રીઓથી અલગ એકાંતમાં જઈ મેટવિચે સોફી સાથે ગુપ્તરૂપ વાત કરવા માંડી. વાત કરતાં બન્ને જણાં પાસેના ઓરડામાં આહ્યાં ગયાં. સોફીના ભગ્ન ચહેરા, તેની ચપળતા અને અધિરાઈ જોઈ મને ભય પેદા કે જરૂર આજે સોફી ભાવિ વિપદ વિષે સૂચના કરી મેટવિચને સારવાન કરી દેશે. આવી કલ્પના કરી હજીવે પગલે મેં તેમનો પીછો લીધો.

ઓરડાની બહાર બારણાં પાસે ઉભા રહી મેં સાલગ્યું, કે મેટવિચ ત્રાહ્ય હસીને સોફીને પૂછી રહ્યા છે, “બહાલી ! તું મને એક ગુપ્ત વાત જણાવવાનું કહેતી હતી. જો ઈચ્છા હોય, તો અત્યારે તું તે વાત કહી શકે છે.”

સોફીએ મંદ અવાજે કહ્યું, “આટલા મોટા અવાજે ન બોલો; કોઈ બીજાનાં કાંતે આપણી વાત પડતાં આપણાં બન્ને પર દુઃખનાં વાદળો ઘેરાશે.”

મેટવિચે વિરમય પામી પૂછ્યું, “પણ તું કહેવા શું માંગે છે ? એ તે કેવી વાત છે ?”

“વાત મહા ભયંકર છે ! તમને પ્રાણદંડ આપવાની આજ્ઞા થઈ ચૂકી છે.”

“ પ્રાણદંડની આજ્ઞા ! મને ? મને એ સજા કોણે કરી ? ”

સોફીની વાત સાંભળીને મેટવિચ સાહેબના હોંશકોશ ઉડી ગયા, અને એકે શ્વાસે સપાટાબંધ હિપર પ્રમાણે સવાલો પૂછી કાઢ્યા.

સોફીએ કહ્યું, “ નિહિલિસ્ટ સમિતિ તરફથી તમારો જન લેવાનું ફરમાન નીકળી ચૂક્યું છે. જનરલ યાગોદકિનની માફક તમને પણ સ્વધામ પહોંચાડવામાં આવશે. ”

મેટવિચનું મોં લેવાઈ ગયું, નર ઉડી ગયું, ભયથી તેનું આખું શરીર ધ્રૂજવા માંડ્યું. ગભરાટમાં ને ગભરાટમાં તેણે સોફીને પૂછ્યું, “ સોફી ! આ ખબર તને ક્યાંથી મળી ? ”

સોફીએ જવાબ આપ્યો, “ અરે ! શું કરો છો ? ધીરથી બોલો; કોઈ સાંભળી જશે. હું જાણું છું કે તમે મને આહો છો. હાંડનમાં તમે જે વાત કરી હતી તે આજ સુધી મારા રમરણમાંથી મેં દૂર નથી કરી. તે દિવસે મારી સાથે લગ્ન કરવાની ઇચ્છા પ્રગટ થી હતી. તમારી સાથે લગ્નથી જોડાવાનું ભાગ્ય પ્રાપ્ત થાત તો મારા આનંદનો પાર ન રહેત, આ જીવનની મારી સર્વ વાસનાઓ તૃપ્ત થઈ ગઈ હોત; પરંતુ મારા કમનશીએ એ ધન્ય ઘડી મારે માટે નથી નિર્માયલી. આ ક્ષણથી હવે મને મિત્ર તરીકે જ સમજો. આપણી વચ્ચે લગ્ન સંબંધ તદ્દન અસંભવિત છે. ”

આટલું કહેતા કહેતામાં સોફીનો કંઈ ભાઈ આવ્યા. છેવટની બે ચાર વાતો તો ધણા દુઃખથી એના કંઠમાંથી બહાર સંભળાઈ.

“ તું શા માટે આટલી બધી નિરાશ બની જાય છે ? ” આટલું કહીને મેટવિચે એની નાજુક અને પાતળી કમરને જમણા ફાથથી પોતાના તરફ ખેંચી, પોતાના હૃદય સરસી ચાંપી અને સોફીએ પણ પોતાનું મસ્તક તેના ખભા પર ઢાળ્યું.

પરતુ તરતજ સાફી આલિંગન પાસમાંથી છૂટી દૂર જઈ ઉભી રહી. મેટવીય એના આવા વર્તનથી ઘણો તાબુબ થઈ ગયો. મેટવિયના આશ્ચર્યમુગ્ધ ચહેરા તરફ દષ્ટિ ફેંકી તે બોલી “હું મોરડો સુધી આવી છું એનું કારણ તમને સાવધાન કરવાનું જ છે સાવધાન કરી આજ રાત્રે હું તમને છોડી જઈશ. આ જીદગીમાં હવે ફરી તમારી સાથે મેળાપ નહિ જ થાય. અહીં રહેવાથી બચાંકર આક્રમક સપગ્રહ જવાનો મને ડર છે જે કોઈ પણ રીતે આવા નિહિલિસ્ટ સમિતિના જાળુવામાં આવી જશે. તો હું જીવતી રહી શકીશ નહિ. અને તે ઉપરાંત જો પોલીસને પણ હું અહીં છું એ ખબર મળી જાય તો મને પકડી લેવામાં જરા પણ વિલંબ નહિ થાય.”

સાફીની આ વાતોથી મેટવિયને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું. સંદેહભરી નજરે તેણે તેના સામું જોયું અને પ્રશ્નયુ, “શું મોરડાંની પોલીસ તને ગિરફતાર કરશે ? તું કાણ છે ?”

જરાબર આજ વખત મને પાછળ માણસોના પગરવ સંભળાયા પાછા ફરીને જોઈું છું, તો ત્રણ પોલીસ અમલદારો પોતાના લશ્કરી પોષાકમાં આવી રહ્યા હતા.

પોલીસ લોકો આંખ મીંચી આડું અવળું જરાપણુ જોયા વિના સીધા સાફી અને મેટવિય બેઠા હતા, તે એરડા તરફ ધૂસી ગયા. એરડાના ડિમરા પર જ ઉભા ઉભા એક પોલીસ અફસરે આંગળી કરી કહ્યું, “તેજ આ છે. હું એને ખડુ સારી રીતે પીછાનું છું.”

અફસરે કહ્યું, “તો હવે વિલંબ કરવાની જરા પણ જરૂર નથી. ઘણા દિવસ આપણી આંખોમાં ધૂળ નાંખી એણે આપણને ડગ્યા કીધા છે.”

ત્રણે પોલીસ અફસરો ધબધબ કરતાં ઓરડામાં આગળ ધસવા લાગ્યા.

પોલીસ અફસરોને ઓરડામાં ધુસતા જોઈને દરવાજા તરફ એ ત્રણ કદમ ભરી મેટવિયે ત્રાડ મારી, “તમારી શું મુશ્કેલી છે ? તમે લોકો અધિકાર વિના કેમ ઓરડામાં પ્રવેશ કરો છો ?” મેટવિયનાં બોલમાં ક્રોધ હતો, ઉગ્રતા હતી.

પોલીસ અમલદારોએ મેટવિય સાહેબને ભારે અદબથી સલામ ભરી. મેટવિયને કોઈ પણ જાતના ઉત્તર આપ્યા વિના તેઓમાંના એક પોલીસ અમલદાર સીધો સોફ્ટની સામે જઈને ઉભો, અને દઢતાથી પોકારી ઉઠ્યો, “સોફ્ટી જગરાવના ! નરદલાના અપરાધ માટે ચક્રવર્તી સમ્રાટ ઝારની આજ્ઞાથી હું તમને ગિરફતાર કરું છું.”

જનસુસી વિભાગના વડા મેટવિયે ક્રોધથી લાલચોળ થઈ પૂછ્યું, “અહીં તમે સોફ્ટી જગરાવનાના નામે કેને ઉદ્દેશી રહ્યા છો ? જરૂર તમારી ભૂલ થાય છે.”

સોફ્ટીનું મોં ફીકકું પડી ગયું. ભયથી કંપતી તે ઓલી, “સેક્રેનનરક ! શું તે ? મને ખરેખર કેદ કરો ! અરે ભગવાન ! સેક્રેનનરક, ફરી તારી સાથે મારો બેટો થયો ? આ વખત તારી જીત થઈ એક દિવસ મેં તારો જીવ અચાળો હતો, તેનું આજ્ઞે આ ઇનામ ? તારી ઇચ્છામાં આવે તેમ કર. હું ફિંગરને અત્યંત આહું છું ; પરંતુ હવે તારા પંજામાં પડી છું એટલે હવે જીંદગી અચાવવી મારે માટે અશક્ય છે.”

ફિંગર મેટવિય સ્તબ્ધ ચિત્તે આ બધું સાંભળી રહ્યો હતો. સોફ્ટીનો ખરો પરિચય થતાં ક્રોધથી ધૂરંકી ઉઠ્યો, “મારી સાથે પણ

તું દગલબાજી રમી ? શું આટઆટલા દિવસ મેં જેના પર વિશ્વાસ
મૂક્યો, બે મનુષ્યહત્યા કરનાર દાનવી હતી ? શું આટઆટલા દિવસ
હું જેના પ્રેમમાં મુગ્ધ બન્યો તે એક રાક્ષસી હતી ? ”

“દાનવી નહિ, રાક્ષસી નહિ; હું માનવી છું, તમે મારા ઉપાસ્ય
દેવતા છો. તમારો પ્રાણુ બચાવવા મેં મારી જાન સોંધી કરો, મેં
અનેક વિપત્તિઓ વ્હોરી લીધી. હું પ્રિયતમ, મને છેવટનું એક ચુંબન
કરો, તેનું સ્મરણ અંતકાળ વખતે મને શાંતિ આપશે.” આટલું બોલી
સોશીએ એટવિચની નજીક જવા પગ ઉપાડ્યા.

એટવિચ પાંચ ડગલાં પાછળ ખસી ગયો, અને બચાંકર ગર્જના
કરી “અમરદાર, રાક્ષસી, દૂર રહે.”

સોશીના ચહેરા પર ગ્લાનિ પ્રસરી ગઈ. હુઃખથી તેનું હૃદય
ચીરાવા લાગ્યું. અપમાનથી ચિદ્વિલ બની, કશું સ્વરે તે એટલુંજ
બોલી. “તમે પણ મને તરછોડી ? મારો પ્રેમ ખેંચી લીધો ? મારું
નુશીય ! મને જોની કશી ચિન્તા નથી.” એટવિચને ઉદ્દેશીને આટલા
વાક્યો ઉચ્ચાર્યા પછી સેન્ટપિટર્સ ગર્જના કાબેલ અને પ્રસિધ્ધ જાસુસ
સેકલિનિસ્કના તન્દ્ર નાગર કરી સોશી બોલી, “તું મહાકૃતવંતી છે. તને
પણ હું એક વખત ચાહતી હતી; અને જ્યારે દરેક ક્ષણે મનુષ્યમય
તારા માથા પર ઝળુમનો હતો ત્યારે મારી ઝંઘળીના જોખમે નિહિ-
તિરટોના પંજમાંથી તારો પ્રાણુ બચાવનાર હુંજ હતી. મારીજ કૃપાથી
તું આ જાસુસીનું કામ કરવા આવજ સુધી જીવી રહ્યો છે; અને
આજ નરહત્યાના અપરાધ માટે મને ગિરફતાર કરવા તુંજ આવ્યો છે.
અદમત, હું અસુક માણસના ખૂન માટે જવાબદાર છું, પરંતુ સત્તાના
મદમાં આંધળા બની ગરીબોના ઉપર બુદ્ધોનો તરસાદ વરસાવતા
હોય એવા રાક્ષસોમાંના એકનું ખન કરી મેં રશિયન સામ્રાજ્યમાંથી

એક પિશાચ દૂર કર્યો છે. પોતાનાં બંદાલાં વતન માંડે જોતું શિર જૂદું છે એવો કયો સ્વદેશગ્રેભી મેં કરેલા આ ખૂનને અતુભેદન ન આપતો હોય ?”

નીડરતા અને સ્વદેશાભિમાનથી ઉભરાતા સોશીના શબ્દો સંભળી સેકલિનિસ્કની આંખોમાં ક્રોધાગ્નિ પ્રવેશિત થઈ ગયો. દાંત પીમીને જોતથી તે બોલ્યો, “શીતાન, તારું બાપણ બંધ કર. તારી શેત્રીમા મારા કેટલાયે પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા હતા. મેં લોહીનું પાણી કર્યું. આજે મારો ઉદ્દેશ પાર પડ્યો. મેટવિચ જોવા કમગ્ગર પુરોગાં તું તારા ફંદમાં ફસાવી શકે છે, પણ હું તારી ગળમા આવી ગળક એમ નથી.”

પછી સેકલિનિસ્કે પોતાના બે સાથાએને આજ્ઞા કરી, “અ, પિશાચણીના હાથમાં બેડાએ નાંખી પેસા પોલીસથાણુમા ત્રહ ચાસો.”

સોશીને લોખંડી જાંજીરો જકડી શકે તેમ નહોતી. સોશી નીડરતાની મૂર્તિ હતી, મૃત્યુને નજીક આવતું કંઈ તેના આનંદને પાર ન રહ્યો. તેની આંખોમાં અલૌકિક તેજ ઝમકવા લાગ્યું. સિદ્ધાંતનું ૩૫ ધરો સોશી ગળ ઉડી, “ઝારની રોટલીના ટુકડા પર જીવનગાળો કરનાર કુતરાઓ ! યાદ રાખો, મારા ખોળીઆમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી મારા શરીરનો સ્પર્શ કરવાનું તમારામાં સામર્થ્ય નથી” પોલીસો સ્તબ્ધ થઈ ગયા. સોશી જમીનપર ઢળી પડી, પથ્થર સાથે માર્યું અફળાવ્યું. બે પોલીસોએ સોશીને ઉઠાડવાના પ્રયત્ન કર્યા. એક પોતાને હાથ પાછો ખેંચ્યો. જૂએ છે તો લોહીથી તે ખરડાયલો હતો. સોશીના માથામાંથી લોહીની ધારા વહેવા માંડી. સેલિનિસ્ક બચ્ચીત થઈ ગયો. સોશીની પાસે આવી નાડ તપાસી, તે બોલી ઉઠ્યો, “પૂરું થયું ! એના દેહમાંથી પ્રાણ ઉડી ગયા !”

એકલિનિસ્કનું બોલવું સાંભળી હું સીધો સોફીની પાસે પહોંચી ગયો. મેં શું જોયું? પેશો જેરી કાંટો એના મસ્તકની અંદર પેસી ગયો હતો, તેનું જેર લોહીમાં મળતાં એકજ ક્ષણમાં સોફીનો આત્મા સોફીના દેહનો ત્યાગ કરી ચાલ્યો ગયો હતો.

કુદરતની શી લીલા! ઇશ્વરની કૃપા ખરે ગહન છે. જે શસ્ત્રથી પોતાના પ્રિયતમનું ખૂન કરવા ને ઇચ્છતી હતી, તેમ શસ્ત્ર પોતાના મૃત્યુનું સાધન બન્યું.

મને વિચાર આવ્યો કે હું પણ સોફીનો બાઇ છું, તેથી સંભવ છે કે મને પણ પકડવામાં આવે. આ વિચારી લઇ સોફીના મૃતદેહનાં દર્શન કરી, તેને અંતીમ નમન કરી, આ બનાવનો નિકાલ આવે તે પહેલાંજ ઉતાવળે ઉતાવળે તે ઘરમાંથી હું ચાલી નીકળ્યો. રાતોરાત મેં એકાએક છોડ્યું અને લંડન તરફ પ્રયાણ કર્યું.

પ્રકરણ સાતમું

એ જીલાઈ મહીનો હતો. રમ્ય સંધ્યાકાળે બહાઈટ એપલ નામના રમ્બળે નિહિલિસ્ટ પંથના બે સભ્યોને મળવા હું જતો હતો. અકસ્માત એક આંધળો ડોસો મારી સાથે અથડાયો. એ બુઢ્ઢાનો ચહેરો કદરૂપો અને ગિહામણો હતો; પણ ઠાઠથી એણે કિમતી કપડાં પહેવાં હતાં, માથાપર રેશમી પણ ગંદો હેટ મૂકી હતી.

ભાંગી તૂટી અંગ્રેજી ભાષામાં તે બોલ્યો, “ ભાઈ સાહેબ, માફ કરજો. આપને હું ન જોઈ શક્યો. ”

એના બોલવા પરથી માલમ પડ્યું કે એ અંગ્રેજ તો ન હોતોજ. આશ્ચર્યચકિત થઈ મેં તેને રશિયન ભાષામાં પૂછ્યું, ‘ કેમ ભાઈ, તમારું વતન ક્યાં ? ’

તેણે રશિયન ભાષામાં જવાબ આપ્યો, “રશિયા મારો દેશ છે અને સેન્ટપિટસબર્ગ મારું જન્મસ્થાન છે. હું રાજદ્વારી કેદી છું અને મારી જાન બચાવી ઝારના હાથમાંથી નાસી છૂટી અહીં આવ્યો છું”

મેં વધુ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું, “ તમે રાજદ્વારી કેદી છો ? ” મારા આશ્ચર્યનું કારણ એ હતું કે રશિયાના જે જે રાજદ્વારી કેદીઓ

સ્વદેશથી નાસી છૂટી અહીં આવ્યા હતા, તેમને દરેકને નિહિબરડ ફંડમાંથી સહાયતા મળતી, તેમને દરેકને હું ઓળખતો હતો. પરંતુ આ વૃદ્ધ પુરૂષને મેં કદી જોયો ન હતો.

એ વૃદ્ધ પુરૂષે કહ્યું “હા, હું ગિરફતાર થયો હતો. પણ લગભગ એક વર્ષ પહેલાંનો હું અહીં ભાગી આવ્યો છું. આપ પણ રશિયન છો ? ”

મેં કહ્યું, “ જી, હું પણ આપનો દેશબંધુ છું . ” મારી આ વાત સાંભળી તેણે આશ્ચર્યપૂર્વક મને કહ્યું, “ જનાબ, મહેરબાની કરી મારી સાથે થોડે દૂર ચાલો. આપને ઘણું ચાલવું નહિ પડે. થોડેજ અંતરે મારું નિવાસસ્થાન છે. ”

એ ખુદ્દાની વાત સાંભળી મારું કૌતુહલ વધ્યું. હું તેમની પાછળ પાછળ ચાલ્યો. ખબર ધૂમી ધૂમીને એક નાનાશા મકાન પાસે હું આવી પહોંચ્યો. એજ મકાનમાં એ વૃદ્ધ પુરૂષ રહેતો હતો તેના બારણા ખોલી મને અંદરના એક ઓરડામાં તે લઇ ગયો.

હું ચમક્યો. તે ઓરડામાં સોળ વર્ષની એક ખુબસૂરત યુવતી મેં જોઈ. ખુશી પર બેઠી બેઠી તે એક નવલકથા વાંચી રહી હતી.

તે યુવતીએ મારા તરફ એક દૃષ્ટિ ફેંકી. વૃદ્ધ પુરૂષે તેને જણાવ્યું “ એલિઝબેથ, આ મારા એક મિત્ર છે; અમારી સંસ્થાના જ એઓ પણ સભ્ય છે. અત્યાર સુધી હું એમનું નામ જણાવી શક્યો નથી. ”

જે કોઈ નામ મને યાદ આવ્યું તે મેં કહી નાંખ્યું. “ મારું નામ આલ્ફ્રાન્ક લિપાર્ટ્કિન છે. ” એના વિષે વધુ માહિતી મળવા પહેલાં વિશેષ ડુવાની મારી ઇચ્છા ન હતી, એટલે આટલું જ જણાવી હું અટક્યો.

એ યુવતી પોતાની ખુરશી પરથી ઉઠી અને શેકહેન્ડ કરી. મેં ચારે બાજુએ જોઇને વૃદ્ધ પુરુષને કહ્યું “ આપને અહીં કોઇ જાતની તકલીફ નથીને ? ”

“ ઇશ્વર કૃપાથી હું સુખી છું. મને મદદ કરનાર અહીં કોઇ નથી છતાં મને કોઈ ખાસ કાંટ નથી પડતું. ”

પછી અમે ત્રણે જણાએ સાથે બેસી ચા પીધી.

એ વૃદ્ધ પુરુષ અને તેની છોકરીને મેં મારું કલ્પિત જીવન જ્ઞાનન કહી સંબળાવ્યું. એલિઝાના રૂપવતી તેમજ રસિક અને કલાપ્રવીણ હતી. જેમ પરિચય થતો ગયો તેમ મને જણાયું કે એ વૃદ્ધ પુરુષ અત્યંત શિક્ષિત અને વિચારશીલ પુરુષ હશે.

તેનાં કહેવાથી અલગ પડ્યું કે સબકેહના મુન્હા ખાટે તેને સેન્ટપિટસબર્ગમાં ત્રણ વખત પકડવામાં આવ્યો હતો અને છેવટે તેને સાઇબિરીયામાં જન્મ દેશનિકાલની સજા ફરમાવવામાં આવી હતી. દૂર ઈર્કુટસ્ક પ્રદેશમાં ચાંદીની ખાણમાં એક મજૂર તરીકે એને મોકલવામાં આવ્યો હતો. તેની વહાલી બેઝરી એલિઝાનાએ રાજપુશીથી પોતાના પિતાની સાથે દેશનિકાલની સજા વહેરી લીધી હતી. ચાર ચાર વર્ષ સુધી ઉઠી ખાણમાં એણે મજૂરી કરી, એતું શરીર ધસાવા લાગ્યું, એવામાં ઇશ્વરની કૃપાથી કોઇ બક્ષા અને કુલીન કેઝોકની મદદથી પિતાપુત્રીને લાંથી ટૂંપી રીતે છટકી જવાની તક મળી. કોઇ દિવસ બીજા માગીને, તો કોઇ દિવસ ચોરી કરીને પોતાની જૂથ શાંત કરતાં કરતાં બંને જણા યુરલ નદીને પેલે તીર હજાર માઇલ દૂર આવી પહોંચ્યા. નિઃશ્રાવણની રેલગાડીમાં એક ડ્રાઇવર તરીકે તે નીમાયો. આ જોધો એને અનાયાસે મળી ગયો. જે ટ્રેનનો એ ડ્રાઇવર નીમાયો તે ટ્રેનનાં પહેલાંના ડ્રાઇવરનું તેજ વખતે એકાએક અટકી ગયું હતું.

એણે પોતાના જોલના પોશાક પહેલેથીજ સંતાડી દીધા હતા. હવે આ કાઠવરની 'પાસ'-પરવાનો-ની મદદથી તે યૂરોપ જઇ શક્યો. આમ પાંચ વર્ષ વીસા પછી તે અહીં આગ્યો.

યૂરોપમાં આવ્યાને થોડાજ દિવસ થયા એટલામાં તેના પર કુદરતી આફત આવી પડી. ભયંકર તાવના જોરથી તેની દ્રષ્ટિ નષ્ટ થઇ ગઇ.

એની પુત્રી એલિઓના એનાથી વિખૂટી પડી ગઇ હતી, પણ કલેન્ડરમાં તે તેના પિતાને આવી મળી અને લાંથી બન્ને ઇંગ્લંડ આવ્યા.

વૃદ્ધ પુરૂષે પોતાની કથા કહી સંભળાવી, તેની સાથે પોતાની પુત્રીની પિતૃભક્તિ અને પ્રેમથી છલકાતા હૃદયનો મને પરિચય કરાવ્યો તે મને સૌથી વધુ કશ્ચાબ્જનક લાગ્યો. પોતાની પુત્રીની સેવાભક્તિનું વળન કરતાં કરતાં બુઢાની આંખોમાંથી આંસુની ધારા ઘૂરી. તેનાં જોતજીવનનાં દુઃખદ કષ્ટોની વાત સૂણી મારું હૃદય ભરાઇ આવ્યું.

પણ મેં તેને ન જાણુવા દીધું કે સાઇમીરીઆમાં મેં પણ દેશ-જનની સજ્જ ભોગવી છે અને સાઇમીરીઆની વસ્તુસ્થિતિથી હું નજાન નથી. ઉદ્દું, મેં એવા પ્રશ્નો કર્યા કે તેને એમજ લાગે કે સાઇમીરીઆ વિષે મને કશી ખબર નથી. એની કશ્ચ કથા પરથી મને સમજાયું કે મારે જેટલાં કષ્ટો સહેવાં પડ્યાં હતાં તેથી જરાયે ઓછાં કષ્ટો આ દુઃખી વૃદ્ધ પુરૂષને નથી ખમવાં પડ્યાં. દીર્ઘ નિસાસો નાંખી તેણે કહ્યું, “હું અત્યારે નથી કહી શકતો કે મારે માટે ભવિષ્યમાં શું લખાયું હશે. મારી આર્થિક સ્થિતિ ભયંકર થઇ પડી છે. મારી પાસે હવે પૈસા રહ્યા નથી. ધણા દિવસ જીવન ટકાવી શકું તેમ નથી. બીજાની મદદ પર કેટલા દિવસ કાઢી શકાય ? હું નોકરી કરવા ઇચ્છું છું.”

એનું કહેવું સાંભળી મેં આશ્ચર્યથી પૂછ્યું, “પણ આપ તો દેખી શકતા નથી ? નોકરી કેમ કરી શકશો ?”

તેણે જવાબ આપ્યો, “સાચું છે. મારી આંખે અંધાપો છે છતાં હીરા ઉપર પોલીશ કરવાનું કામ તકલીફ વિના હું કરી શકું તેમ છું. એ કામ મને થોડું ઘણું આવડે છે. ત્રણ મહીના પહેલાં એમ્પ્ટોર્ડામની હીરાની ખાણોમાં મેં પોલીશ કરવાનું કામ કર્યું હતું. આપને લાંડનના કોઇ એવા કારખાના વિષે ખબર છે જ્યાં મારા જેવો કામમાં આવી શકે ?”

મેં કશો પ્રત્યુત્તર ન આપ્યો. શાંતિથી બધું સાંભળ્યા કર્યું. એકાએક મને રમરણ થયું કે ગોલ્ડવર્થ નામના એક ઝવેરી સાથે મને પરિચય છે. હાઇનબર્ડનમાં એની દુકાન છે; એ જાતે યહુદી છે. અઢળક ધનનો એ માલિક છે. પરંતુ મને વિચાર આવ્યો કે આ વૃદ્ધ પુરૂષને ત્યાં મોકલવો ઉચિત છે ?

મેં કશો જવાબ ન આપ્યો એટલે વૃદ્ધ પુરૂષે પૂછ્યું, “આપ શા વિચારમાં પડ્યા ? મને નોકરીએ રાખે એવા કોઇ ઝવેરીને નથી ઝાળખતા ? જે હોય તો તો મારે માટે એક બલામણું લખી આપશો તો હું જીવનભર આપનો કૃતજ્ઞ રહીશ.”

એલિઝાના પણ ખુરશી પરથી ઉઠી અને પોતાના વૃદ્ધ પિતાના માથા ઉપર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં બોલી, ‘મહાશય, મારા પિતાને થોડી મદદ કરો. એને માટે નોકરીનો કોઇ પણ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, નહિ તો અમે બન્ને જૂએ મરી જઈશું.”

હું ફરી વિચાર કરવા લાગ્યો. વિચાર્યું કે આ પુરૂષ રશિયાના ઝારની સરકાર વિરૂધ્ધ પ્રવૃત્તિ કરનાં દેશનિકાલ થયો છે એ વાત તો એકદમ સાચી છે, પરંતુ સરકારી મંડળીમાં એ દાખલ ન થયો તેનું શું

કારણ ! નિહિલિસ્ટ પંથના ગુપ્ત સંકેત એ સમજે છે કે નહિ તેની ખાત્રી કરવાનો આ વખત ન હતો.

મેં કહ્યું, “ હું એક ઝવેરીને ઝોળખું છું. તમારે માટે એને કહીશ. ”

મારું કહેવું સાંભળી બન્નેએ કૃતજ્ઞતા બતાવવા માંડી. મારી નોટબંદ કાઢી ગોલ્ડવર્થનું શિરનામું બાપી દીધું અને મેં એમની વિદાય લીધી.

એ વૃદ્ધ પુરુષનું નામ ફેલિક્સ કેરોલિન હતું- મારી બલામજી થી મારા ઝવેરી મિત્ર ગોલ્ડવર્થે કેરોલિનને નોકરી આપી એ ઝવેરીને મોઢેજ મેં પછી સાંભળ્યું કે પોલીશ કરવાની કેરોલિનની શક્તિ અજબ હતી.

એને માટે નોકરીની હું ગોઠવણ કરી શક્યો તેથી મારે નવ અત્યંત પ્રસન્ન થયું. મને જ્યારે જ્યારે એ વૃદ્ધ પુરુષ મળતો ત્યારે ત્યારે તે મારા પર ધન્યવાદ વરસાવતો અને કૃતજ્ઞતા પ્રદર્શિત કરી અંતરની આગણીઓ કાઢતો. અમે પછી તે વારંવાર મળવા લાગ્યા પરંતું નિહિલિસ્ટ પંથ સાથે મારે કે-પ્રકારનો સંબંધ છે તે મેં એને ન હોતું જણાવ્યું. તે પણ પાર્લામેન્ટના એ સનાસનો રશિયન પ્રજાની સ્વાધીનતા માટે સહાનુભૂતિ રાખતા હતા તેમાંના કોઈ કોઈ સભ્યો સાથે એને ઝોળખાણ કરાવી. રાષ્ટ્રીય સ્વદાનત્વ રક્ષક સભાના કેટલાક સભ્યો સાથે આ પિતાપુત્રીને વાતચિત થતી, તેઓ અતઃકરણથી તેમના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ બતાવતા. એ વૃદ્ધ પુરુષ જ્યાં જતો ત્યાં રશિયન સરકારના અત્યાચારો ખુદને ખુદલા જાહેર કરતો અને રશિયન પ્રજાની સ્વતંત્રતા માટેનાં પ્રયત્નો તરફ દરેક સ્વતંત્રતાપ્રિય સ્ત્રી પુરુષની સહાનુભૂતિ મેળવતો અને પ્રજામત કેળવવાની કાષ્ટ તક તે ગુમાવતો નહિ.

એ વૃંદવ કેરોલિને કેટલાંક ભાષણો આપ્યાં. પહેલું વ્યાખ્યાન 'રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય રક્ષક સભા'માં આપ્યું. એના ભાષણનો મુખ્ય વિષય 'સામ્યિનીઆમાં જેલ છૂટત' હતો. એકાંતે એનાં ભાષણમાં રસ પડવા લાગ્યા અને સ્ત્રી પુરુષના ટોળાં તે માલખવા ઉઠીટયા. વર્તમાન પંચામા વિગતવાર હેવાય પ્રગટ થવા લાગ્યો.

એ વૃંદવ પુરુષ કહેતો કે "રાજકોલનો આરોપ મૂકી મને સામ્યિનીઆમાં દેશનિરાકર કરવામાં આવ્યો હતો પરંતુ મેં કદી વિરોધનું અર્થન નથી કર્યું. નિહિલિસ્ટો પ્રત્યે પણ મારી સહાનુભૂતિ નથી." આજ કાદળથી મેં એને ખમર ન પડવા દીધી કે હું એક નિહિલિસ્ટ છું. મેં એને વિષે મા. મનિનિના પ્રમુખને ખમર આપી દીધી હતી. પ્રમુખે એ વૃંદવ પુરુષ પર ચોક્કસ તજ્જર ગમવાની અને આગા કરવાની

એજ ગમને મમાયર મળ્યા કે 'પાસેડમાં નિહિલિસ્ટોનું' બળ અત્યંત વધતું જાય છે; રશિયામાં બળવો ફેલાવે જવાં વર્તમાનપત્ર અને પત્રિકાઓ કે કેકાણે વહેંચાઈ રહ્યાં છે. જારે એનો પ્રચાર રોકવાનાં પગલાં તરત લીધા. છૂપી પોલીસદારો જાર સરકારને માલમ પડ્યું કે રાજકોલો સાહિત્ય ખાસ કરીને ઈંગ્લેંડમાંથીજ પ્રગટ થાય છે અને નિહિલિસ્ટોના ગુપ્તચરો મારફત તેની રશિયામાં ફેલાવો થાય છે. રશિયાની પ્રગમમાં બળવાનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવાનાં ભયંકર કાવવાં રચાઈ રહ્યાં છે. અધિકારીઓએ વેન્યું કે રાજકોલો સાહિત્યનો પ્રચાર ધીમે ધીમે અટકાવવાનું મુશ્કેલ થતું જાય છે, એ સાહિત્યની જે પત્રિકામાં રશિયા માટેનો કાર્યક્રમ છપાયો હતો તે પત્રિકાની સંખ્યા ઓછામાં ઓછી દશ લાખની હતી. હવે એનો ફેલાવો કશ રીતે અટકાવી શકાય ?

આ કાર્યક્રમનો શરૂઆતનો ભાગ આ પ્રમાણે હતો:

“અમારો રાજનૈતિક વિશ્વાસ છે કે કેવળ સામ્યનીતિ-ઉત્પત્તિનાં સર્વ સાધનો પર દરેકનો સરખો હક્ક-એ અંતીમ દેવેય ગણીને સમાજની રચના કરવાથી જ લોકોને ખરી સ્વતંત્રતા મળી શકે અને બ્રાતૃભાવ અખંડ ટકી શકે. આ જગતમાં સર્વ કોઈ સમાન છે; કોઈ મોટો નથી, કોઈ નાનો નથી, એટલે કોઈ શ્રીમંત અને કોઈ ગરીબ એ ન્યાય નથી. દેશની શિલ્પકળાને સમૃદ્ધ કરવામાં આવશે, વિજ્ઞાનની શોધખોળ પાછળ ખાસ લક્ષ્ય અપાશે, ઉચ્ચ શિક્ષણને પ્રથમ સ્થાન મળશે. દેશની ધનસંપત્તિ વધારવા દરેક પ્રયાસ કરવામાં આવશે, કારણ કે આ વસ્તુઓ પર દેશની ઉન્નતિનો આધાર છે, દેશની મુક્તિ એના પર નિર્ભર છે. આ સમગ્ર માનુષ્યમિ દરેક રનદેશ-જકતની સહાનુભૂતિની માગણી કરે છે. સમસ્ત પ્રજાને ઉદ્ધાર એ અમારા જીવનનો પ્રધાન ઉદ્દેશ છે.”

આટલી ભૂમિકા પછી રશિયાના સમ્રાટ ઝાર ત્રીજા એલેક્ઝાંડરના જ્ય અમલ દરમિયાન રશિયાનો કેવી રીતે અધઃપાત થયો તેની સમાલોચના કરવામાં આવી હતી. આ સમાલોચના સખ્ત શબ્દોમાં લખવામાં આવી હતી. સાફ શબ્દોમાં રશિયાની પ્રજાને ચેતાવવામાં આવી હતી કે પ્રજાના હિતની ઝાંખને બિલકુલ દરકાર નથી. પ્રજાને ચૂસી ચૂસીને નિર્ધન બનાવી દુર્બળ કરી નાંખવાનો જ એલેક્ઝાંડરની સરકારનો જીવનમત્ર છે. પ્રજા એમાંથી કંઈ રીતે મુક્ત થઈ શકે તેનો નાશ કરીનેજ અને આવી સરકારનો નાશ કરવા ગુપ્ત સમિતિઓની સ્થાપના કરવી જરૂરી છે. કોઈપણ સાધનોથી આ સરકારને મિટાડવીજ જોઈએ, અને રશિયન પ્રજાને ઝારના જુદાથી પંજમાંથી બચાવવી હોય તો ગુપ્ત સમિતિઓનું સંગઠન મજબૂત કરવું જોઈએ”

વળી આજ પત્રિકામાં જાર સરકારને નિટાડવાનાં સાધને। વિષે પણ ઘણું લખાયું હતું. સ્વાર્થી, જુલમી અને અભ્યાચારી સરકારના કર્મચારીઓને કોઈપણ ઉપાયે સ્વધામ પહોંચાડવા જોઈએ અને સરકારના જાસુસોથી આપણા ગુપ્તચરોની રક્ષા કરવી પડશે. જે ભોગ જોગે કોઈ નિહિલિસ્ટ ગુપ્તચર, સરકારી અમલદારના હાથમાં સપડાઈ જાય, તો તે અમલદારના પંજમાંથી છૂટો કરવો એ આપણી સર્વોપરિ દરજ્જા છે. જ્યાં સુધી સરકારની શક્તિને ધ્વંસ નથી થયો, જ્યાં સુધી સરકારની જડમૂળ કોમેડી નાખવામાં નથી આવી, ત્યાં સુધી નિહિલિસ્ટ સંપ્રદાયનું ધ્વંસ નથી પ્રાપ્ત થયું; જ્યાં સુધી સામુદાયિક ટ્રિબ્યુન માટે પ્રજાને જાગૃત નથી કરી, ત્યાં સુધી નિહિલિસ્ટનું એક મહાન જીવન કાર્ય સફળ નથી થયું. જાર સરકારને નાશ કરવા સમસ્ત પ્રજાની નહાયતા જોઈએ. જે આખી રશિયન પ્રજા એક થઈ જાય, પોતાનો કુદૃશ પાર પાડવાની પ્રતિજ્ઞા લે, તો આ જગતમાં એવી કોઈ દુન્યવી સત્તા નથી, કે તે પ્રજાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ તેની પર એક ક્ષણ પણ રાજ્ય ચલાવી શકે. આવું હોવડનું પરિણામ રાષ્ટ્ર વિપ્લવ પણ આવે પરંતુ તેમાં પ્રજાનું પ્રલ્યાણ છે; તેમાં પ્રજાની મૃતિ છે.”

એક ક્ષણમાં બગવો જગાવે એવું આ સાહિત્ય ફેલાતું અટકાવવા છૂપી પોલીસે ચારે તરફ નજર રાખવા માંડી. અને તેથી રશિયામાં કોઈ છૂપું છાપખાતું કાઢવાનું તદ્દન અસંભવિત થઈ પડ્યું. એજ કારણથી વોર્સામાં રહેતા એ સ્વદેશહિતૈષી પ્રાન્ટરો વોરિસ ડોબ્રોસ્લોવિન અને આલેક્ઝાન્ડર બોલોમેઝ વિપ્લવવાદી સાહિત્ય છાપીને તેના પ્રચાર કરવા પોતાની પ્રિય માતૃભૂમિની સેવા કરવા, ઇંગ્લંડ ચાલી ગયા. એ છાપખાતામાં જેટલાં જેટલાં પુસ્તકો છપાતાં, તે ત્યાં છૂપી રીતે રશિયામાં મોકલી દેવામાં આવતાં.

લંડનમાં ઇસ્ટ એન્ડ નામના પરામાં એક નાના મકાનમાં છાપ-ખાનું ખોલવામાં આવ્યું હતું. પોલેન્ડથી રશિયન ભાષાનાં છાપવાનાં શીખ્યાં આવતાં અને નીચેના ઝોરડામાં છાપવાનું કામ ચાલતું.

ત્યાં છપાતું એકેએક કામળિયું નિહિલિસ્ટો પોતાના ખુદ્ધ ચાતુર્યથી છૂપી રીતે રશિયામાં જૂદે જૂદે રથબે પહોંચાડી દેતા. એક વર્ષ સુધી તો આ કામ ચાલ્યું. રશિયન સરકાર એક વર્ષ સુધી આ કામ ન અટકાવી શકી. વિપ્લવવાદી સાહિત્યથી સારું ચે રશિયન સાત્રાજ્ય છવાઇ રહ્યું.

ડોબ્રોસ્લોવિન અને બોલામેઝના ઉત્સાહનો પાર ન હતો. તેમનો ચહેરો હમેશાં પ્રકૃષ્ઠિત રહેતો. તેઓનો સ્વભાવ અત્યંત આનંદિત હતો. એક દિવસ પેલા વૃદ્ધ પુરુષ કેરોલિનની સાથે બહાઇટ એપલ રસ્તાપર હું ઘૂમી રહ્યો હતો, ત્યાં એ બે યુવક પ્રીટરો સાથે મને મુલાકાત થઇ. ન કેરોલિન સાથે તેમનો પરિચય કરાવ્યો. અત્યાર પહેલાં તો મારે મહોડેથી એ વૃદ્ધ પુરુષ વિષે તેઓ ધણું સાંભળી

હતા. આજે એને જોઇને તેઓનું મન એના તરફ એટલું આકર્ષાયું કે એ વૃદ્ધ પુરુષને તેઓએ જમવાનું આમંત્રણ પણ આપ્યું. આ બનાવ પછી અમે બન્ને પેલા ગ્રેમી પ્રીટરોના છાપખાનામાં જવા લાગ્યા અને વિધિવિધિ વિષયો પર વાર્તાલાપ કરવામાં કલાકો વ્યતિત કરતા, પરંતુ કેરોલિનને ખબર ન પડવા દીધી કે આ બે યુવકો શી મતલબથી અહીં રહે છે અને શું છાપે છે. એટલુંજ નહિ પણ જે ઝોરડામાં છાપવાનું કામ ચાલતું તે ઝોરડામાં સુદ્ધાં જવાની આ વૃદ્ધ પુરુષને કદી તક ન આપી.

એલિઝેનાં પણ ઘણા ઘણ વખત પોતાના પિતા સાથે ત્યાં જતી આવતી અને ફેલિશ ભાષામાં મધુર સંગીત સુણાવી અમને

કાલાવતી, વાઘમંત્ર પરતું એતું પ્રેમસંગીત અમને મંત્રમુગ્ધ કરી નાંખતું.

એક દિવસ સંઘ્યા સમયે એક બનાવ ગન્યો. હું તેને પરિણામે મહા વિતંકમાં પડ્યો અને બીજા બીજા વિષયો પર વાતચિત કરી રહ્યા હતા. એકાએક પેલા બે પ્રીટરો બાબુના ઝોરડામાં ચાલ્યા ગયા, અને જે પત્રના સંબંધમાં નિહિલિસ્ટ સમિતિના પ્રમુખ તરફથી કોઈ ગુપ્ત આજ્ઞા મળી હતી, તેના પર તેઓ વિચાર ચક્રાવવા મંડ્યા. કેરોલિન અને હું તે! આરામ ખુશી પર બેસીને તાપતા હતા, ત્યારે મેં અચાનક જોયું. કે અમારી સામેજ ૧૬ પાનાની એક ફર્માની નિપ્લવવાદી પત્રિકા પડી હતી. અત્યાર સુધી એને કોમ્પોઝ કરવા નહોતી આપી. એનો થોડો ભાગ છપાયો હતો અને તેની ૧૦-૧૫ લાખ નકલ રશિયામાં વેચાઈ ચૂકી હતી. એણે આખા રશિયામાં ભયાનક આંદોલન કરી મૂક્યું. રશિયાની રાજ્યપદ્ધતિ પર એમાં સખ્ત પ્રહાર કરવામાં આવ્યા હતા. એ પત્રિકાનો આ આગળનો ભાગ હતો. મેં પેલા વૃદ્ધ અથ પુરૂષની તરફ એક વખત જોયું અને

માલમ નહોતું પડ્યું કે આ વૃદ્ધ પુરૂષની નજર આ પરિણામ પડી હતી. પરંતુ તેમાં કંઈ ખોટું નથી? એ વખતે એમલમેજ પોતાની ગુપ્ત વાતમાં સલાહ પૂછવા અને એંદર બોલાવ્યા.

સલાહ આપી પાંચ મિનિટ પછી બહાર આવીને બેઠો છું તે! કેરોલિનને જેમનો તેમ ખુરશી પર બેઠેલો બેસે, પરંતુ છાપવાની જે પત્રિકા પડી હતી તે ટેબલપર નજર ન પડી. આ પ્રમાણે એકાએક એ કોપી ગુપ્ત થઈ ગયલી જેમ અને ભારે આશ્ચર્ય થયું. બહારથી કોઈ આવીને આ કોપી ઉઠાવી જાય એ અસંભવિત લાગ્યું. મેં વિચાર કર્યો કે એ વિષે કેરોલિન અને તેની પુત્રીને પૂછું; વળી વચ્ચાર બદલાતા મેં તેમને પૂછવાનું માંડી વાળ્યું.

પણ મને હવે ચોકકસ ખાત્રી થઇ કે આ હસ્તલિખિત કાપી ગુપ્ત થવામાં કંઇક ગૂઢ રહસ્ય સમાયું છે. એનો પતો મેળવવાનો મેં દૃઢ સંકલ્પ કર્યો. આ વૃદ્ધ પુરૂષે એ કાપી ચોરી લીધી હતી કે નહિ અને જો એણે ચોરી હોય તો તેમ કરવામાં એનો શો આશય રહ્યો છે તેની તપાસ કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો.

આ બનાવ પછી ત્રણ ચાર દિવસે હું મારા મિત્ર ગોલ્ડવર્ન્ડ ઝવેરીને મળવા ગયો.

હું ગોલ્ડવર્ન્ડના મકાનમાં પેઠો, ત્યારે તેઓ એકાગ્રચિત્તે પત્ર લખી લખી રહ્યા હતા. મને જોઇને તેઓ તરત ઉભા થઇ ગયા, અને મારું સ્વાગત કર્યું, પાસેની ખુરશી પર બેસવા જણાવ્યું.

કેટલીક આમતેમ વાતો થયા પછી ગોલ્ડવર્ન્ડે મને પૂછ્યું, “તમે જે વૃદ્ધ પુરૂષને મારે ત્યાં મોકલ્યો છે, તેનું કામ જોવાની તમારી । છે ? એ કોઇ અજ્ઞાન કારીગર છે. નૂઓ, આજેજ એણે આ હારને ચક્રચક્રતો કર્યો છે.” આટલું બોલી પોતાના ટેબલમાંથી એક નાની પેટી કાઢી અને મારા હાથમાં મૂકી. સૂર્યનાં કિરણ પડતાં ઝળઝળી ઉઠે એવો પીળા રંગનો એક હીરો મેં તેમાં જોયો; તેનાથી આખા ઘરમાં પ્રકાશ થઇ રહ્યો.

મેં પૂછ્યું, “આ હીરાની કિંમત કેટલી ?” ઝવેરીએ કહ્યું, “પચાસ હજાર રૂપિયાથી ઓછી કિંમતે હું કદી એ હીરો ન વેચું. એક ધનવાન પુરૂષ, પોતાના લગ્ન પ્રસંગે, પોતાની સ્ત્રીને બેટ આપવા એ હીરો ખરીદશે.”

પછી મેં કેરોલિનનું કામ જોવાની ઇચ્છા બતાવી. ઝવેરી મને કારખાનામાં લઈ ગયો. બીજે માળે એક ખુણામાંના ઝોરડામાં એનું

કારખાનું હતું. ત્યાં જઈને જોઉં છું” તો પેલો ડોસો કામ કરી રહ્યો હતો, એક અણ્ણીદાર હીરાની મદદથી ખીજા હીરાને ચમકનો કરતો હતો. મેં વિચાર કર્યો કે મારા જવાની તેને ચિલકુલ ખબર ન પડવા દઉ, તેથી મેં તેની સાથે એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો નહિ. અવેરીને એના કામ વિષે મેં એક બે વાત પૂછી લીધી.

એ વૃદ્ધ પુરૂષને જોયા જવાનાં બે કારણો હતા. એક એ કે મને ત્યાં જોઈને એના મ્હોંપરના ભાવોમાં કંઈ પરિવર્તન થાય છે કે નહિ તે; પરંતુ મેં તો ઉશ્કું જોયું કે મારા અચાનક ત્યાં જવાથી એના મુખના ભાવમાં જરાયે ફેરફાર ન થયો, આશ્ચર્યના મ્હોં જેવોજ ભાવહિન એનો ચહેરો નજરે પડ્યો. ખીજું કારણ એ હતું કે જે હસ્તલિખિત કોપી ચોરાઈ ગઈ હતી તેનો પત્તો મેળાવવો મેં જોયું કે પુટ્ટાનો કોટ દિવાલપર ખીટીએ લટકતો હતો અવેરીને શાંત રહેવાની પ્રશારત કરી, હું દિવાલની પાસે પહોંચી ગયો અને ડાટના ખીસ્સામાં જે કંઈ હતું તે બધું લઈ લીધું.

અશ્ચર્યચકિત રમ્મ મેં જોયું, કે પેલી હસ્તલિખિત કોપી પણ તેમાંથી નીકળી આવી. તેની સાથે ખીજા પણ ધણા કાગળ હતા, પછી આ બધા કાગળો પાછા ખિસ્સામાં મૂકી દીધા, અને ખોરડામાંથી હું અને અવેરી ચૂપચાપ નીકળી ગયા. હવે મારે એકજ પ્રશ્નનો વિચાર કરવાનો બાકી રહ્યો. આ હસ્તલિખિત કોપી ચોરાવામાં એની શી મતલબ હોવી જોઈએ ? અવેરીએ પૂછ્યું, તમે એના ખિસ્સામાં શું શોધી રહ્યા હતા; મેં બળતીજ વાત કરી એનું કુતુહલ દૂર કર્યું. અને મારે મુકામે હું સીધો આવ્યો.

એક દિવસ ફરતો ફરતો પાછો એ છાપખાનામાં હું આવ્યો ત્યાં મેં બહારના ઓરડામાં ડોઝિસ્ટોવિન, ઓક્ષોમેઝ અને કેરોલિન બુટ્ટને સાથે બેસી સીગરેટ પીતા જોયા. હું ગયો એટલે આમ તેમ ઘણી વાતોના ગપાટા શરૂ થયા. એક કલાક આમ વીત્યા પછી એ વૃદ્ધ પુરુષ ઉઠ્યો અને બોલ્યો. “મિત્રો, હું રજા લઉં છું. હું હમણાંજ આવું છું એમ એલિઝોનાને કહીને આવ્યો હતો તે ખીચારી એકલી બેઠી બેઠી રાહ જોતી હશે. શું કહું, તે છોકરીનું નશીબ પણ ડરેલું છે.”

એની આ કસુ વાત સાંભળી અમારાં ત્રણેના હૃદય પીગળી ગયાં. એલિઝોના ઇંગ્લિંડમાં રહેતી હતી, છતાં અંગ્રેજ બોલી શાકતી નહિ તેનું કોઈ સાથી ત્યાં નહોતું. આવી દશામાં તેને એકલી રહેવું કેટલું દુઃખજનક હશે તેનો સહેજે ખ્યાલ આવી શકે છે.

મેં કહ્યું, “ચાલો હું પણ તમારી સાથેજ આવું છું” આનંદથી તેજે મારી સૂચના વધાવી લીધી. અમે બન્નેએ તેના ઘર તરફ જવા તડયું. ત્યાં ગયા એટલે એલિઝોનાએ પ્રસન્નતાથી મારી આગતા સ્વાગતા કરી; પ્રેમથી પોતાના પિતાની સાથે તે વાતચિત કરવા લાગી. એનાં પ્રેમ, સરળતા અને સહૃદયતા જોઈ હું તો મુગ્ધજ થઈ ગયો.

અર્ધો કલાક એલીઝોના સાથે વાર્તાલાપ કરી પાછો હું છાપખાનામાં આવ્યો. ત્યાં જઈને જોઉં છું તો છાપખાનાનાં બારણા પાસે લોકોનું ટોળું એકઠું થયું હતું. આવું કારણ જાણવા સાફ મન ધણું વ્યગ્ર બની ગયું. એક છોકરાને પૂછતાં કારણ એ માલમ પડ્યું કે એક પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર છાપખાનાની અંદર ગયો હતો. આ વાતે સાંભળતાંજ મારા મનમાં ધ્રાસ્કો પડ્યો, હું બચબીત થઈ ગયો પરંતુ તરત મને યાદ આવ્યું કે ઇંગ્લિંડમાં બેઠાબેઠા કોઈ રશિયન ભાષામાં કંઈ છાપે

તો તે કાયદા પ્રમાણે ફાજદારી ગુન્હો ન ગણી શકાય; એટલે મારો બચ બિલકુલ અસ્થાને હતો.

ગીરદીમાંથી કોણી મારતો મારતો રસ્તો કરતે હું મકાનની અંદર ચાલ્યો ગયો. ત્યાં કોઈ પોલીસે એ બે પ્રીંટરોને ગિરફતાર કર્યા હતા. બેલોમેંઝે બાંગી તૂટી અંગ્રેજીમાં એક કોન્સ્ટેબલને પૂછ્યું. ‘શું તમે લોક અમને ગિરફતાર કરી રહ્યા છો ? અમારા ઉપર શો આરોપ છે ?’

જવાબમાં કોન્સ્ટેબલે કહ્યું. ‘આ બધી વાતોનો અમે કંઈ પણ જવાબ આપી શકતા નથી. એકદમ અહીંથી ચાલો.’

હું પણ લોકોની સાથે બીડમાં ચાલ્યો. એ બે પ્રીંટરોમાંથી એકએ મને ન જોયો બે કોન્સ્ટેબલો એને પકડીને લઇ ગયા. પોલીસચાણા સુધી હું લોકોની પાછળ પાછળ ગયો. થોડા વખતમાં અમે લેમન સ્ટ્રીટના ચાણામાં પહોંચ્યા.

ચાણા પાસે આવીને હું વિચાર કરવા લાગ્યો, કે ચાણાની જવું મારે માટે ઉચિત છે કે નહિ. વિચાર્યું, જો કોઈ, પોલીસને ખબર આપી દે કે પેલા પ્રીંટરોને વારંવાર હું મળતો હતો, તો મને પણ તરતજ પકડી લેવામાં આવશો. નાહક શું કામ જાણી જોઈને વાધના મ્હોંમાં હાથ આપવો ? હું જાતે તો વિપત્તિને નજ નહોતરું. આ ખ્યાલથી પોલીસ ચોકીમાં જવાનું મેં માંડી વાળ્યું. અને એક બાહુતી ગાડીમાં, પ્રીંટરો વિષે કશા સમાચાર જાણ્યા વિના, હું મારા મકાન પર આવી રહ્યો, અને સમાિતના સરદારને આ સમાચારની ખબર આપી. એટલે તો મેં સાંભળ્યું કે ટેન્સ પોલીસ કોર્ટમાં એમના પર સુકદમે ચાલશે, તેથી સુકદમાનું પરિણામ જાણવા હું બીજે દિવસે સવારમાં તે કોર્ટમાં ગયો.

અન્ય મુકદમાઓના ફેસલા અપાયા પછી પેલા બે મુદ્દાને અદાલતના પીજરમાં ખડા કરવામાં આવ્યા.

અરજદારે ખૂબ ગંભીરતાથી મેજસ્ટ્રેટ આગળ આરોપ વાંચી સંભળાવ્યો. તેણે કહ્યું, “ઓરિસ ડાઘોરલેવિન અને આઇઝેક ઓલોમેજ, તમારી બંનેની પાસેથી રશિયાની બનાવટી નોટો મળી છે. તમે લોકો લિટલ એલી સ્ટ્રીટના ૧૩૨માં નબરના મકાનમાં બનાવટી નોટો બનાવો છો, એવો તમારા પર આરોપ મૂકવામાં આવે છે.”

બનાવટી નોટ ! અને આ બે પ્રીન્ટરો બનાવે છે ! નહિજ, તદ્દન અસંભવિત. હું સારી પેઠે જાણું છું, કે એ બંને જણ રશિયન ભાષામાં વિદ્રોહી લેખો છાપે છે; પણ બનાવટી નોટની વાત તદ્દન કદિપત છે, તદ્દન બનાવટી છે. ત્યારે શું આ બંધી પોલીસોની કપટ-જ્ઞાન છે ? પોલીસોએ ગોઠવેલું પડ્યું છે ? હું તો મૂગો મૂગો સાક્ષીઓની તપાસ સાંનજ્યાજ કરતો હતો. તેમની જુબાનીમાં વિચિત્રતા જોઈ, મને વિરમય લાગતું.

પહેલી સાક્ષી એક પોલીસ-ઇન્સ્પેક્ટરની લેવાઇ. તેણે પોતાની જુબાનીમાં જણાવ્યું કે “લિટલ એલી સ્ટ્રીટના ૧૩૨માં નંબરના મકાનની જડતી લેવાના વોરંટનો અમલ કરવાનું મારે શિરે આવ્યું હતું. ગઇ કાલે રાતે બીજા પોલીસ કર્મચારીઓ સાથે હું ત્યાં ગયો હતો. ત્યાં જઇ દરવાજાને મેં જેવો ધકકો માર્યો કે તરત અંદરથી ઓલોમેજ નામના માણસે દરવાજા ખોલી દીધા. મેં મકાનની ભીતર જઇ જડતી શરૂ કરી. એક ઘરમાં મેં છાપખાનું જોયું. ત્યાં છાપવાને લગતો સરસામાન પડી રહ્યો હતો. રશિયન ભાષામાં લખાયેલાં અનેક પત્રો મારા જોવામાં ત્યાં આગળ આવ્યા. દિવાનખામાં એક ગાદી

હતી. ગાદીની હેઠળ મેં જોયું તો મને જણાયું કે ત્યાં પિત્તળની કાતરેલી ચાર થાળીઓ હતી. મને માલમ પડ્યું કે એ થાળીઓમાં રશિયાની બેન્ક નોટો છપાય છે. કાતરકામ જેતાં માલમ પડી આવતુ હતું કે એની મદદથી એક રૂબલ કે પાંચ રૂબલની નોટો છપાઈ શકે છે. આ ઓરડાના એક ખૂણામાં નોટની થોકડીઓ પડી હતી. મેં તે નોટોને આ અદાલતમાં રજૂ કરી છે. આ થોકડીમાં કુલે અરાદ હજાર રૂબલની બેન્ક નોટ છે, અને એ બધી તદ્દન નવીજ છે. વળી, પેટીઓમાં મેં તપાસ કરી તો એક પેટીમાં મને પીળી અને બુરી શાહીના ડબ્બાઓ જડ્યા. આ બધી વસ્તુઓનાં મેં મારા કબજામાં લઈ લીધી. પછી આ બે જણાને મેં ગિરફતાર કર્યાં.”

વળી ઇન્સ્પેક્ટરે ઉમેર્યું : “ આજકાલ ઇંગ્લિંડમાં બનાવટી રશિયન નોટની સંખ્યા એટલી બધી વધી પડી છે કે તેની ગણતરી કરવી એ બિલકુલ અશક્ય થઈ પડ્યું છે. રશિયાના રાજકીય વિભાગ ખાતાએ ભારપૂર્વક જણાવ્યું છે કે જેટલી બનાવટી રશિ. નોટ બહાર આવે છે, તે બધી ઇંગ્લિંડમાંજ છપાયેલી છે. જો એ બનાવટી નોટ પાડનારને કોઈ પકડી આપશે તો તેને રશિયન સરકાર ભારે ધનામ આપશે. લાંડનની પોલીસ આ કાવત્રાંઓની શોધ માટે કોશીશ કરી રહી હતી; પણ આજેજ તેની મહેનત સફળ થઈ છે. આ બંને અપરાધીઓ આજ સુધી પોલીસની આંખમાં ધૂળ નાંખતા હતા; અંતે તેઓ અમારા હાથમાં પડ્યા છે.”

બીજા સાક્ષીઓએ ઇન્સ્પેક્ટરની સાક્ષીમાં હાજર હા લખ્યું. હું આ બધી સાક્ષી સાંભળી સંજ્ઞા થઈ ગયો. એવી હાહડાતી જૂઠી સાક્ષી સાંભળી મારા મીટર મિત્રો પણ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગયા.

શું માણસનું એટલું બધું અધઃપતન થયું છે કે તે આવું જૂઠ્ઠાણું ફેલાવી શકે છે ? વાહ ! ઇંગ્લેન્ડની પોલીસની બહાદુરીનું ઇશ્વરે જે ધાર્યું હશે તે ખરું પણ એ દિવસે મુકદ્દમો મુલતવી રહ્યો. હું ચૂપચાપ કોર્ટમાંથી મારા મુકામ પર ચાલ્યો આવ્યો.

આ સંબંધમાં અમારું કર્તવ્ય શું છે ? તેના પર અમારી ગુપ્ત સમિતિમાં કલાકો સુધી વાદવિવાદ થયો, પણ કોઈ નિર્ણય પર આવી શકાયું નહિ; ધણા પ્રયત્નો છતાં એક ચોક્કસ વાત પર અમે ન આવી શક્યા. અત્યાર પહેલાં આ બે પ્રીન્ટરોનો અચાવ કરવા અમે એક બેરીસ્ટર રોક્યો હતો પરંતુ આવી સંપૂર્ણ સાબીતી સામે પેલા બેરીસ્ટરની અકકલ પણ કંઈ કામ ન કરી શકી. તેની મનની સ્થિતિ અમે પહેલેથીજ કળી ગયા હતા. જૂઠ્ઠા ઉભા કરેલા મુકદ્દમામાંથી એ બંનેને ઉગારી લેવાનો કશો માર્ગ ન સૂઝ પડ્યો.

બોરિસ અને આમ્બ્રોઝના મામલામાં ગુંચવાયેલો હોવાથી કેટલા દિવસો થયાં હું પેલા વૃધ્ધ કેરોલિનને મળી શક્યો ન હતો; પણ મને ખાતરી હતી કે આ ભયંકર મુકદ્દમાના સમાચાર તેણે વર્તમાન-પત્રોમાં વાંચ્યા હશે, કારણ કે મોટા અક્ષરોમાં દરેક પત્રમાં છપાયું હતું કે:

‘અત્યંત વિચિત્ર કાષત્રુ ! એક હજાર બનાવટી નોટ ! ચાલાક પોલીસોએ કરેલી કાવત્રાઓરોની ધરપકડ!’

બંને પ્રીન્ટરો ગિરફતાર થયા પછી ચાર દિવસ પછી હું મારા કામ માટે એક દિવસ કેરિંટન રોડ પરથી જતો હતો. એ બાબ્જ-એન્જ ગોલ્ડવર્ન્ ઝવેરીની ઓફિસ હતી. ઝવેરીને મળી લેવાની ઇચ્છા થઈ વિચાર્યું કે કારખાનામાં જઇશ અને પેલા અંધ બુદ્ધને પણ

જાણીવતો આવીશ કે “ તું તો ખરો ઉસ્તાદ ! ખરો બચ્ચો, પણ મારા બન્ને સાથી તો ફસાઇ પડ્યા ! ”

હું તરતજ ગોલ્ડવર્જની ઓફિસમાં પહોંચ્યો. ત્યાં જઈ જોઉં છું તો ગોલ્ડવર્જ પોતાના ઓરડામાં ઉભો ઉભો એ પુરૂષો સાથે વ્યાકુળતાથી વાત કરી રહ્યો હતો.

એક પુરૂષે કહ્યું, “ આ તો વિચિત્ર ચોરી કહેવાય ! ચોરી કરવાવાળો મહા કબેલ ચોર હોવો જોઈએ. ”

ગોલ્ડવર્જની તદ્દન નજીક જઈ મેં તેને પૂછ્યું. “ ગોલ્ડવર્જ, આ શી વાત છે ? કેને ત્યાં ચોરી થઇ ? ”

ગોલ્ડવર્જે ઉત્તર આપ્યો “ સર્વનાશ થઇ ગયો ! મારી ‘કેશબોક્ષ’ પૈસા રાખવાની નાની તીજેરી, કોઈ ચોરી નાહું. ચાલો જુઓ, શું બને છે. ” હું ઝવેરીની પાછળ ચાલ્યો.

ગોલ્ડવર્જની ઓફિસને જો પુસ્તકાલય કહેવામાં આવે તો જરાયે ખોટું નથી. મોટા મોટા કપાટો પુસ્તકોથી ભરેલા હતા. આને મેં જોયું કે પુસ્તકોની પાછળ એક કાચનો દરવાજો હતો. ચોપ દવાવવાથી દરવાજો ખુલી ગયો. દિવાલની અંદર એક મોટી તીજેરી જોઇ. એ તીજેરીમાં છ ટુટ ઉંચો માણસ મંડેથી ઉભો રહી શકે. એનું બારણું ખુલ્લું હતું. તીજેરીમાં જેટલાં કિમતી કાગળીઆઓ હતાં તે બધાં આમ તેમ વિખરાયલાં પડેલાં હતાં. એ તીજેરીમાં જેટલી કેશ બોક્ષ હતી, તેમાંથી જેની જેની અંદર હીરા, માણેક વગેરે રાખવામાં આવ્યા હતા તે બધી ગૂમ થઇ ગઇ હતી.

આ ધમાલ જોઇને પણ હું સમજી શક્યો નહિ કે મામલો શું છે. મેં પૂછ્યું, “ પણ બનાવ શું બન્યો ? ”

“ બીજું શું ? મારું સર્વસ્વ લૂંટાઈ ગયું. બે લાખ રૂપિયાનો માલ ચોરાઈ ગયો. ! કેરોલિને જોટલા હીરા ચળકતા ક્યાં હતા તે બધા ગૂમ થયા છે. મારો તો નાશજ થઈ ગયો. ”

એક જાસુસ બોલ્યા, “ પણ કેરોલિન આપના કારખાનામાં આજે કામ પર કેમ નથી ચઢ્યા ? ”

અવેરી ગ્રેડવર્થે મને કેરોલિનના મુકામ પર જઈ તપાસ કરવા જણાવ્યું. તરતજ ગાડીમાં બેસી એક જાસુસની સાથે હું ત્યાં જવા નીકળ્યો.

ત્યાં પહોંચ્યા દરવાજા બંધ હતા. અમે દરવાજા પાસે ગયા એટલે એક વૃદ્ધ સ્ત્રીએ દરવાજો ખોલ્યા અને અમારી સમક્ષ આવીને ઉભી રહી.

મેં તને પૂછ્યું “ કેરોલિન ક્યાં છે ? ”

“તે તો ચાલ્યો ગયો.”

મેં ગભરાઈને પૂછ્યું ‘ શું તે ચાલ્યો ગયો ? ’

“ કાલે એ પાંચ વાગે અહીં આવ્યો હતો. પછી પોતાની રી સાથે ક્યાં ગયો તેની ખબર નથી. તે પોતાની સાથે ‘ મોક્ષ ’ સિવાય બીજું કશું લઈ ગયો નથી. જતી વખતે મને કહ્યું હતું કે ‘ એક ખાસ જરૂરી કામસર તે જાય છે પણ તક બે મહીના વીત્યા પછી તે પાછો ફરશે. ’

પેલા જાસુસે મારા તરફ જોઈને કહ્યું “ એ ધુંઢાજ ચોર છે. ”

અમે ધુંઢાના ઘરમાં પેસીને બધું તપાસી જોયું પણ તે ક્યાં ગયો છે તેની કશી ખબર ન જ પડી. ત્યાંથી અમે પોલીસ થાણા પર ગયા અને પેલા વૃદ્ધ પુરુષ તથા તેની પુત્રી વિષે જે કંઈ

જાણતા હતા તે બધું જાણાવી પોલીસમાં કેસ નોંધાવ્યો. લંડનમાં તરતજ એકેએક સ્થળે ટેલીફોનથી બહુ દિષે ખબર આપી દેવામાં આવી. એક કલાકમાં તો ઇંગ્લેન્ડમાં દરેકે દરેક બદર પર પણ ચોરીની અને ચોરાઇ ગયલા હીરાના આકાર, પ્રકાર, રૂપરંગના વર્ણનની ખબર પહોંચાડવામાં આવી. એક પછી એક અઠવાડિયા પસાર થયાં, તોપણ ન તો પેલા બુદ્ધાનો કે ન તો તેની પુત્રીનો પત્તો લાગ્યો, કે ન તો ચોરાયલા માલની કંઈ ખબર પડી. અમે સમજી ગયા કે પેલો હુચ્ચો પોતાની પ્રિય કન્યાને લઇને ઇંગ્લેન્ડ બહાર નાસી છૂટ્યો છે.

આ દરમિયાન બનાવટી નોટવાળા કેસનો ચૂકાદો અપાંપા. આજે પણ ઇંગ્લેન્ડના ઘણા માણસોને આ ચૂકાદાનું સ્મરણ છે. ડો. પ્રાસ્લો-વિન અને બ્રોલોમેજ અપરાધી ઇર્ધા અને બન્નેને સાત સાત વર્ષની દેશનિકાલની સજા ફરમાવામાં આવી.

અમારી સમિતિના માણસો બરાબર પેલા બુદ્ધાની પાછળ લાગી આવજીસુધી તેના સંબંધમાં પોલીસને કશી ખબર ન મળી તે પછી અમારા પ્રયત્નો નિષ્ફળ ન નિવડ્યા. બેલા બે મુદ્દકાને ફરમાવ્યાને ૧૭ માસ વીસા પછી પેલા બુદ્ધા કેરોલિનનું પૂર્વ અમને મળ્યું તેનો સારાંશ આ છે: એક વખત રશિયાના એને દેશનિકાલ કર્યો હતો એ વાત સાચી, પણ તે રાજદ્વારી ગુન્હા માટે નહિ; રશિયાનો તે નામીયો ચોર હતો, ખાસ કરીને હીરા માણેકનીજ તે ચોરી કરતો. કાવલા નામના સ્થળના એક અમલદારનો અમૂલ્ય હીરો તેણે ઉચ્ચાપત કર્યો હતો. આ અપરાધ માટે તેને સાઠબિરીઆમાં કેદ કર્યો હતો. ઘણા દિવસોથી તેને આંખનું દરદ થતું હતું, પરંતુ તે આંધળો ન હતો. આંખ હોવા છતાં, આંધળો

હોવાનો ઢોંગ કરી શકતો અને કોઈને તેના ઢોંગની ખબર સરખીયે તે ન પડવા દેતો. એલિઓના એની છોકરી ન હતી પરંતુ એનાં પાપી કૃત્યોમાં બુદ્ધને મદદ કરનાર રશિયાની એક દુષ્ટ સ્ત્રી હતી.

સાઘમિરીઆથી નાસી છૂટીને વૃદ્ધ પુરૂષ છૂપી પોલીસમાં નોડાયો હતો. તે વખતે બળવાખોર સાહિત્યનો રશિયામાં મહાન પ્રચાર થઈ રહ્યો હતો. એ વિદ્રોહી પત્રિકાઓ છાપવાની જગ્યાનો પતો મેળવવા રશિયાના જસુસી ખાતાએ કેરોલિનને ઇંગ્લિંડ મોકલ્યો હતો. આમ પોલીસનો ગુપ્તચર બનીને તે ઇંગ્લિંડ આવ્યો હતો. એ બદમાશ પેલા બંને પ્રીટરોના ઘરમાં બનાવટી નોટો અને તે છાપવાનું યંત્ર તેમની જાણ બહાર ચોરી છૂપીથી મૂકી આવ્યો હતો. પરિણામે એ બંને નિરપરાધીઓ ગિરફતાર થયા.

પરંતુ એ કમનસીબ બુદ્ધો નિહિલિસ્ટોથી કેટલા દિવસ બચી શકે ! અમારી સમિતિના સભ્યોએ કેટલાક માસ પછી એને એમ-પકડ્યો અને કેદ કર્યો. જે વખતે અમારા પંચના ખાતાએ એને પકડ્યો ત્યારે એ પેલા હીરાને વેચવાની કોશીશ કરતો હતો. પોલીસે એને પકડીને ઇંગ્લિંડ મોકલી દીધો. એના પર કેસ ચાલ્યો, દશ વર્ષની કેદની સજા થઈ. ગોલ્ડવર્ગને આજમાં આજીવ અર્ધી સમ્પત્તિ મળી. એલિઓનાનો કશો પતો લાગ્યો નહિ.

ગુજરાતનું રાષ્ટ્રીય અઠવાલિક પત્ર

“નવયુગ”

વાર્ષિક ભવાળમ હિંદમા રૂા ૪-૦-૦

હિંદ મહાર ૨૧ ૬ ૮-૦

હુટક નકલ ૦-૬-૨

દર હુટકવારે પ્રકટ થાય છે

—ગુજરાતનું નર-

(દરબારી ગોપાળદાસભ

છાત્રાલય)

સેખ — કલ્યાણીજી વિહુલ

કિ. ૧-૦-૦

ટોલસ્ટોય રીત

વીસમી સદીની ગુલામી

કિ. ૦-૮-૦

ખાલ પ્રાર્થના... ૦-૧-૩

ખાલવાડી ભાગ ૧ ૦-૨-૬

ખાલવાડી „ ૨ ૦-૨-૬

ખાલવાડી „ ૩ ૦-૪-૦

રાષ્ટ્રીય અતુલ્ય અભ્યાસ

ભા. ૧ થી ૬ ફરેમી ૦-૨-૬

એક નિહિતિસ્ટની

આત્મકથા (ભાગ ૨)

અગાધી પ્રાદિક ચત્ર પાત્રે

કિ. ૦ ૨૨ ૦

લોકગીત:—

(મકા કલિલકરતા રસરવાહ સાથ

સ પ્રાદિક

સ્વ રજુછતરામ વાવાલા

કિ. ૦-૧૦-૦

